

GENOCID

U SAVREMENOJ
DRUŠTVENOJ ZNANOSTI

Hajriz Bećirović

Dr. Hajriz Bećirović

GENOCID U SAVREMENOJ DRUŠTVENOJ ZNANOSTI

Sarajevo, 2007.

SADRŽAJ

PREDGOVOR 5

PRVI DIO - TEORIJSKO-METODOLOŠKI PRISTUP ISTRAŽIVANJU

1. ZNAČAJ I AKTUELNOST TEME ZA ISTRAŽIVANJE	13
2. DEFINIRANJE PREDMETA ISTRAŽIVANJA	16
3. HIPOTETIČKO POLAZIŠTE	18

DRUGI DIO - ODREĐENJE POJMA GENOCIDA U DRUŠTVENOJ ZNANOSTI

1. GENOCID U TRADICIONALNIM DRUŠTVENIM ZNANOSTIMA	23
2. FILOZOFŠKE TEORIJE GENOCIDA	29
3. ZNAČAJNIJE DEFINICIJE GENOCIDA	35
4. KA UOBLIČAVANJU MODERNE ZNANSTVENE SUBDISCIPLINE - TEORIJE GENOCIDA	40

TREĆI DIO - OBLICI GENOCIDNIH PROCESA I GENOCIDNA TEHNOLOGIJA

1. DRUŠTVENI USLOVI ZA POJAVU GENOCIDA	53
2. GENOCIDNA DEHUMANIZACIJA I DESTRUKCIJA	67
3. SVRHA I NAMJERA GENOCIDA	80
4. KARAKTERISTIČNI OBLICI GENOCIDA	92

ČETVRTI DIO - ZLOČIN GENOCIDA U BOSNI I HERCEGOVINI U SVJETLU TEORIJE GENOCIDA

1. INFORMATIVNA DESKRIPCIJA ZLOČINA GENOCIDA U XIX i XX STOLJEĆU	109
2. UZROCI GENOCIDA U BOSNI I HERCEGOVINI	124
3. KARAKTERISTIKE GENOCIDA U BOSNI I HERCEGOVINI	137
4. DRŽAVA KAO SUBJEKT GENOCIDA U BOSNI I HERCEGOVINI	148
5. SPOZNAJNI PRODUKTIVITET I BOSANSKO ISKUSTVO	166

Izdavač:
INSTITUT ZA ISTRAŽIVANJE ZLOČINA PROTIV
ČOVJEČNOSTI I MEĐUNARODNOG PRAVA, SARAJEVO

Za Izdavača:
Prof. dr. Smail Čekić

Urednik:
Prof. mr. Muharem Kreso

Recenzenti:
Prof. dr. Nijaz Duraković
Prof. dr. Smail Čekić

Lektori:
Azra Fišer
Samija Rizvanović

DESIGN & DTP:
Adis Duhović, prof.

ŠTAMPA:
BOSNET d.o.o. Sarajevo

ZA ŠTAMPARIJU:
Samir Lagarija

TIRAŽ:
500 komada

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

341.485:341.3
341.485:355.01] (497.6) "1992/1995"

BEĆIROVIĆ, Hajriz

Genocid u savremenoj društvenoj znanosti /
Hajriz Bećirović. - Sarajevo : Institut za
istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava, 2007. - 265 str. ; 24 cm

Bibliografija: str. 239-263 ; bibliografske i
druge bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-740-37-4

COBISS.BH-ID 15902470

PETI DIO - MEĐUNARODNA ZAJEDNICA I ZLOČIN GENOCIDA U BIH (1992.-1995.)

1. GENOCID U BOSNI U ZAPADNJAČKOJ PUBLICISTICI	185
2. KONTROVERZNA ULOGA MEĐUNARODNE ZAJEDNICE U ZAUSTAVLJANJU GENOCIDA	197
3. KONVENCIJE O SPREČAVANJU I KAŽNJAVANJU ZLOČINA GENOCIDA I DEJTOSKI MIROVNI SPORAZUM	213
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	227
IZVORI I LITERATURA	239

P R E D G O V O R

Studija "Genocid u modernoj društvenoj znanosti - politološki diskurs" dr. Hajriza Bećirovića strukturirana je kroz sljedeća poglavlja: *Uvodni dio, hipotetička polazišta* itd., *Odredenja pojma genocida u društvenoj znanosti, Različite teorije genocida, Oblici genocidnih procesa i genocidnih tehnologija, Svrha i namjera genocida, Karakter genocida u Bosni i Hercegovini, Međunarodna zajednica i karakter genocida u Bosni i Hercegovini, Konvencija UN o prevenciji zločina genocida*, itd.

Autor metodološki korektno, stručno i vispreno elaborira: prvo, fenomen genocida, drugo, međunarodne odrednice i međunarodno-pravni aspekt tog zločina, i treće, najvažnije - aplikaciju i surovu primjenu tog zločina na prostorima Bosne i Hercegovine.

Dr. Hajriz Bećirović je pri tome "nemilosrdan". On podastire gvozdene činjenice: dokumente, međunarodne odluke, kritičku analizu raznih konferencija, međunarodnih dogovora, sporazuma i dogovora, od kojih su mnogi i danas "mrtvo slovo na papiru". On kritički analizira razne dogovore i sporazume, počev od Ženeve, Vašingtona, Bona, Beča, Rima, Njujorka, Pariza, Lisabona i naravno onih domaćih koji su bili na relaciji Beograd-Zagreb-Sarajevo, i popratnih, koji su bili u Karadordevu, Gracu, Podgorici, Grudama, itd.

Naravno, Bećirović se primarno bavi pojmovima "agresija", "genocid", istrebljivanja i protjerivanja. On pri tome zločin genocida elaborira sa historijskog, pravnog, antropološkog, sociološkog i drugih aspekata.

Razlažući pojam i oblike zločina genocida, dr. Bećirović pravilno uočava da, iako genocid konkretno izvršava pojedinac, na fenomenološkom nivou, kao društvena pojava, genocid najmanje jeste pojedinačno djelo. Akteri genocida, pored pojedinaca, jesu i društvene grupe (rasne, nacionalne, religijske, političke), kao i političke partije, pokreti, vojne organizacije, sve do država.

S obzirom na različite pristupe i kontroverze u odnosu na zločin genocida koji je počinjen u Bosni i Hercegovini, dr. Bećirović podvlači da nikada

do sada u povijesti cijeli narodi ili nacije nisu bili subjekti genocida. Naprotiv, genocid su vršili instrumentalizirani dijelovi nacije, vojne i paravojne jedinice, političke organizacije, kriminalne grupe, aktivisti i ideolozi političkih stranaka, vjerski fanatici, otuđeni centri političke moći i državne vlasti. Subjekti instrumentalizacije i nacionalističko-šovinističke indoktrinacije su često političke, naučne, religijske, kulturne i vojne elite.

Analizirajući Konvenciju o genocidu iz 1948. godine, Hajriz Bećirović polazi od elementarne distinkcije da genocid nije isto što i obično ubistvo u ljudskom rodu. U tom smislu, dr. Bećirović ističe da se genocid kao društveno-historijska kategorija mogao pojaviti tek onda kada je, pored ubistva čovjeka kao individuuma, postojao cilj ubiti njegovo cjelokupno biće i stanje, društveno, kulturno i civilizacijsko okruženje, ubiti, potrijeti, zatamiti sami individuum, njegov habitus i svekoliko okruženje.

Time genocid nije radnja kada se grupe sukobljavaju da bi porobile jednu drugu radi eksploatacije i sličnih "korisnih" radnji, već je to radnja, kada, prije svega, jedna grupa želi potpuno ili djelimično da uništi drugu grupu zbog toga što se međusobno razlikuju, na primjer po boji kože, nacionalnosti, vjeri, te političkom (ideološkom) opredjeljenju, tradiciji i kulturi ili često, u krajnjoj konzekvenci, što je jedna grupa slabija i malobrojnija od druge.

Iako se to znanstveno ne može generalizirati, postoje teorije po kojima zločin genocida najčešće čine brojčano veće društvene grupe nad brojčano manjim i slabijim. U ovom kontekstu dr. Hajriz Bećirović kritički analizira najaktuelnije teorijske i pravne pristupe zločinu genocida. Uvažavajući pristup R. Lemkina, on ukazuje da se u zločinu genocida nasilje nad pojedincem vrši ne u njihovom individualnom svojstvu, već u svojstvu članova određene nacionalne grupe, "iz razloga, što se ta grupa želi uništiti u cijelosti ili djelimično. Tehnologija genocidnog uništenja ciljane grupe, pored mučenja i ubistava, oduzimanja ljudskog života, obuhvata i protjerivanja, silovanja, zastrašivanja, zatvaranja u koncentracione logore i mnoge druge nasilničke i zločinačke radnje".

Paradigma svemu ovome jeste i bosanskohercegovačko iskustvo, posebno zločin genocida nad Bošnjacima. U tom kontekstu, dr. Bećirović kaže

da ciljevi uništenja nisu samo ljudi kao pripadnici određene društvene grupe, već i njihove kulturne institucije, osjećanje pripadnosti grupi, jezik, sigurnost privatnog vlasništva, zdravlje, sloboda i ljudsko dostojanstvo. Dr. Bećirović ističe da "bosansko iskustvo upravo potvrđuje ovo teorijsko spoznajno iskustvo. Organizatori i sprovoditelji genocida u Bosni i Hercegovini od 1992.-1995. godine imali su za cilj **ubiti bosanskohercegovačko društvo**, odnosno bošnjačku nacionalnu zajednicu, kao kvintesenciju tog društva".

Dr. Bećirović u svom radu ne koristi metafore, alegorije i slične stilske figure. Njegova je rečenica jezgrovita, konstatacije nedvosmislene, a zaključci su zasnovani na "suhoparnim" vjernim činjenicama. Tako on, primjera radi, pored ostalog, u svojoj studiji kaže: "Ta se tehnologija (zločina genocida, op. N. D.) izvodila ne samo putem masovnih likvidacija, već i putem organiziranog silovanja, progona, etničkog čišćenja i cijelog niza eufemizama. Bošnjaci su trebali biti uništeni kao narod i kultura, da bi se time izbila jedna od osnovnih karika bosanskohercegovačkog društva i države. To je bio uslov kako bi se država Bosna i Hercegovina mogla podijeliti između dva velikodržavna projekta."

Dr. Bećirović vispreno uočava činjenicu da bi se uopće jedan genocid desio, neophodno je da unutar društveno-povijesne stvarnosti izrastu neophodni uslovi za genocidno dešavanje. Svakom genocidu prethodi "ideologija genocida", koja ga istovremeno uzrokuje, ali i čini osnovu za njegovo društveno "prihvatanje" i "moralno" umanjivanje zločina, odnosno, shvaćanje radnje zločina genocida kao nužne radnje njegovih počinitelja.

Svoju argumentaciju dr. Hajriz Bećirović dodatno potkrepljuje znalacki odabranim citatom M. A. Sellsa, koji kaže: "Ideologija genocida označava niz simbola, obreda, stereotipa i djelimično prikrivenih pretpostavki koje dehumaniziraju jednu naciju kao cjelinu, opravdavaju upotrebu vojne sile da bi se ona uništila, a zauzvrat su ojačani ekonomskim, političkim i vojnim korisnicima tog uništenja."

Dr. Bećirović činjenično pokazuje kako se ova ideologija na najmorbidniji i najbestijalniji način aplicirala u zločin genocida nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini.

Upravo ovi dijelovi njegove studije predstavljaju pravo naučno-političko osvježenje i zasigurno su značajan doprinos izučavanju zločina genocida nad Bošnjacima, kao i u širim relacijama. Dr. Hajriz Bećirović je tu egzakatan, naučno nepristrasan, ideološki neutralan, gotovo kao neki "hladni posmatrač".

Njegov tekst je bez prepoznatljivog emocionalnog naboja. Surovo racionalan, egzakatan, u nekim poglavljima - nemilosrdan - otrežnjavajući i upozoravajući. Začuduje da čovjek, koji je bio aktivan sudionik otpora agresiji na Bosnu i Hercegovinu, ima snage i političke lucidnosti da ukupne događaje u periodu 1992-1995. gleda sa "neke" distance, da te događaje racionalno analizira, da ima kritičku distancu i prema onome što je "naše", ali i prema onome što je agresorsko, napasničko, razorno i vandalsko.

Dr. Hajriz Bećirović "svoju priču priča pošteno". On niti dodaje, niti oduzima.

Iz ovog, samo djelimično navedenog, očigledno je da ova studija, po njenoj naučnoj elaboraciji, metodološki sasvim korektnoj izvedbi, te pitkoj i čitljivoj elaboraciji zaslužuje pohvalu da se njen autor upustio u ovu zamršenu, složenu i naučno-političku problematičnu materiju.

Ono što je posebna vrijednost Bećirovićeve studije jeste da on analizira "masovne zločine" u Bosni i Hercegovini, da tu podastire nemilosrdne činjenice, da na osoben način analizira "destrukciju genocida" i da se trudi da "kompletira portret zločinaca".

To se malo ko usudio da učini na ovoj našoj bosanskohercegovačkoj političkoj i naučnoj sceni.

Dr. Hajriz Bećirović hladno govori o "izvršiocima" i "saučesnicima", o zločincima i ostavljenim nemoćnim žrtvama, o podstrekačima, nijemim gledateljima, o posrednim saučesnicima. O zločincima i podstrekačima zločina. O slijepim, nijemim i "mucavim" svjedocima, itd., itd.

Kritičkim uviđom u obimnu studiju dr. Hajriza Bećirovića, očito je da ona predstavlja značajan naučni doprinos kritičkom proučavanju naše novije historije.

Inače, ova studija predstavlja dopunjeni tekst doktorske disertacije dr. Bećirovića, koja je 2005. odbranjena na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

Prof. dr. Nijaz Duraković

PRVI DIO

**TEORIJSKO-METODOLOŠKI
PRISTUP ISTRAŽIVANJU**

1. ZNAČAJ I AKTUELNOST TEME ZA ISTRAŽIVANJE

Dinamika i razvoj društva u suštini se svodi na grupne i individualne interakcije. Ta dinamika razvoja ljudskog društva utemeljena je, upravo, na interakcijama među različitim društvenim grupama. Sve ove interakcije rezultiraju raznovrsnim oblicima društvenog života. U empirijskoj ravni, kao društvena pojava, oblici društvenog života su: grupisanje, udruživanje, razdruživanje, izdvajanje, nadređenost, podređenost, sukobljavanje i dr.¹

Kada velike društvene grupe, kao što su države i nacije, dođu u konfliktnu interakciju, ishod takvih interakcija često bude oružani sukob ili rat. Dakle, oružani sukob ili rat je društvena pojava koju karakterizira specifičan sukob među velikim društvenim grupama. Porijeklo rata, prema njegovom sociološko-politološkom razumijevanju, je u konfliktnim interakcijama među globalnim društvenim grupama. Iza ovih konfliktnih interakcija najčešće stoje ekonomski, politički i ideološki interesi.

Konfliktnu interakciju među društvenim grupama, po svojoj sadržajnosti, su destruktivne i nasilničke. Za posljedicu imaju ljudske žrtve i razaranje materijalnih i duhovnih tvorevina ljudskih zajednica.

Pored sociološkog i politološkog određenja konfliktnih interakcija, među društvenim grupama u modernoj znanosti postoje i druga određenja, kao što su: pravna, ekonomska, antropološka, vojna i dr.

Pored različitih vrsta rata, kao što su lokalni, regionalni, svjetski, postoji i različitost karaktera sadržaja unutar ukupne sadržajnosti rata određene kao konfliktna društvena pojava. Ratovi po karakteru mogu biti osvajački i odbrambeni. Sama sadržajnost rata po svojoj karakterologiji je raznolika. U toku oružanog sukoba se koriste dozvoljena i nedozvoljena sredstva ratovanja. I, upravo zbog korištenja nedozvoljenih sredstava rata za ostvarivanje ratnog cilja, u toku oružanih sukoba među društvenim grupama dolazilo je ne samo do zločina kao općeg pojma stradanja, već i do takvih zločina koji su potpuno uništavali slabiju, malobrojniju, potčinjenu ili pobijedenu stranu u ratnom sukobu.

¹ Opširnije o oblicima društvenog života vidi u: R. Lukić, FORMALIZAM U SOCIOLOGIJI, Prosveta, Beograd, 1969.

Iz tih razloga u znanosti se javila potreba da se za najteži oblik zločina iznade i adekvatan termin. Taj termin je genocid. Šta jeste genocid kao društvena sadržajnost i pojavnost? Je li on urođena, prirodna ili povremena pojavnost ljudske povijesti, postoji li u znanosti, posebno u modernoj znanosti, suglasje oko ovog pojma, njegovog određenja, razumijevanja i interpretacije?

Odgovori na ova pitanja traženi su u okviru antropologije, filozofije, historije, sociologije, prava, politologije, vojnih znanstvenih doktrina i drugih znanosti. No, do danas nije zasnovana jedna jedinstvena (ili bar usaglašena) moderna znanstvena teorija genocida. Nažalost, ona ni do danas nije ni definicijski usaglašena. Još uvijek se možemo kretati u okviru znanstvene (u ovom slučaju pravne) definicijske matrice zločina genocida.

Povijesna znanja nam govore da su u toku konfliktnih interakcijskih odnosa među društvenim grupama činjeni brojni zločini, kršena ljudska prava. Sadržajnost teških kršenja međunarodnog prava u dosadašnjoj socio-loško-politološkoj, pa i historijskoj, pravnoj i vojnoj terminologiji najčešće se izražavala pojmovima: genocid; ratni zločin; zločin protiv civilnog stanovništva; protivpravno ubijanje i ratovanje; oduzimanje stvari od ubijenih i raseljenih lica; upotreba nedozvoljenih sredstava borbe; uništavanje kulturnih i historijskih spomenika; podsticanje na agresorski rat; nacionalna, rasna i religijska diskriminacija, itd. Zločin genocida je pravno definisan Konvencijom Ujedinjenih nacija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida od 9. decembra 1948. godine.

Historija povijesti čovječanstva, nažalost, ukazuje, od njezinog početka do danas, i danas, na permanentnu prisutnost brojnih ubistava, mučenja, nečovječnih postupaka, povreda tjelesnog i mentalnog integriteta, prisilnog raseljavanja, silovanja, uzimanja talaca, protivzakonitog odvođenja u koncentracione logore, prinudnog rada, izgladnjivanja, pljačke imovine, primjenjivanja mjera zastrašivanja, uništavanja naselja i slično.

Najnovija događanja, sa agresijom na Bosnu i Hercegovinu, potvrđuju nam da su u njenom toku počinjeni brojni zločini, kao što su: zločin protiv mira; zločin genocida; zločin protiv čovječnosti, ratni zločini i drugi. Agresija se odvijala planski i organizirano da bi se realizirali velikodržavni projekti.

Bošnjaci, kao autohtoni narod Bosne i Hercegovine, i ne samo oni, već i svi oni koji su se suprotstavljali agresiji, bili su izloženi progonima, ubistvima, sistematskim silovanjima žena, do genocida kao akta gotovo potpunog uništenja na dvije (okupirane) trećine teritorije Bosne i Hercegovine.

U znanosti, da ne govorimo u politici, još uvijek vladaju nerazumijevanja, namjerna dezavuiranja i iskrivljavanja činjenica kada je u pitanju objašnjenje fenomena genocida. Ta činjenica pogoduje i doprinosi novim pretpostavkama političkih i ideoloških sukobljavanja. Sve ovo skupa može biti uzrok za neki novi sukob u Bosni i Hercegovini. Iz tih razloga, ali i činjenice da se i danas, dok ovaj rad pišemo, širom svijeta, u Palestini, Afganistanu, Iraku, Sudanu, Čeceniji i mnogim drugim mjestima, vrše raznovrsna nasilja i zločini, pa i zločin genocida nad pojedinim društvenim grupama, smatrao sam potrebnim i opravdanim da se relevantno teorijski i znanstveno rasvijetli zločin genocida u modernoj društvenoj znanosti. Ovo pitanje, na-dasve, ne predstavlja samo prijeku znanstvenu potrebu, već je istovremeno i jedno od najaktuelnijih praktično-znanstvenih pitanja modernosti uopšte.

O aktuelnosti praktično-znanstvenih problema genocida i njegove još uvijek nepotpune obrade govori i činjenica da je i gotovo deceniju od osnivanja Haškog tribunala za bivšu Jugoslaviju, njegovo tužilaštvo zatražilo od Centra za proučavanje holokausta i genocida Univerziteta u Amsterdamu i novembra 2003. godine dobilo poseban izvještaj O ETIMOLOGIJI I GENEZI GENOCIDA I DRUGIH MASOVNIH ZLOČINA PROTIV ODREĐENIH GRUPA.²

Svrha Izvještaja je bila da se obezbijede i u okviru Tribunala ujednače instrumenti za analizu slučajeva genocida. Izvještaj je, između ostalog, trebalo da omogući i sudskim vijećima Tribunala da uzmu u obzir saznanja koja postoje u vezi sa genocidom i da donose odluke bez rizika.

Cilj Izvještaja je zbog toga bio da rezimira i sintetizira, te u sažetom obliku predstavi neke od opštih nalaza i uvida do kojih se došlo u oblasti

² Autor Izvještaja je dr. Ton Zwaan, direktor pomenutog centra, objavljen u: SVJEDOČANSTVIMA Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, knjiga 22, SREBRENICA - OD PORICANJA DO PRIZANJA, Beograd, 2005. str. 22-58.

proučavanja genocida tokom proteklih dvadeset godina. Toga radi Izvještaj nije osporavao postojeću pravnu definiciju genocida, niti je pokušavao da izade iz njenog okvira. Takođe se nije upuštao u analizu bilo kakvih događaja na području bivše Jugoslavije, pa je po zahtjevu Tribunala isključio i svako pominjanje Bosne, kako bi se potcrtalo da su zaključci u Izvještaju izvedeni na osnovu opštih istraživanja.

Ističući činjenicu da oblast genocida nije u potpunosti izučena, autor Izvještaja Ton Cvan (Ton Zwaan) podvlači da su ta proučavanja dobila formu zahvaljujući trudu starijih istraživača i nabroja najistaknutije: Raula Hilberga (Raul Hilberg), Lea Kupera (Leo Cuper), Franka Šalka (Frank Chalk), Kurta Jonasona (Kurt Jonassohn), Helenu Fajn (Helen Fein), Roberta Melsona (Robert Melson), Irvinga Luisa Horovica (Irving Louis Horowitz), Omera Bartova (Omer Bartov), Jehudu Bauera (Yehuda Bauer), Izraela Čarnija (Israel Charny), Ervina Stauba (Ervin Staub), Normana Najmarka (Norman Naimark) i druge.³

2. DEFINIRANJE PREDMETA ISTRAŽIVANJA

U bosanskohercegovačkoj društvenoj znanosti gotovo da je nepoznato kako se u evropskoj intelektualnoj zajednici u posljednjih dvadesetak godina uobličila jedna zasebna subdisciplina - **sociologija genocida**, koja se na sistematski način bavi i fenomenom zločina genocida. Unutar ove nove znanstvene discipline ovaj se fenomen ne smatra ni slučajnim ni incidentnim, nego zapravo **svjetsko-povijesnim fenomenom**.

Kvantitativni obim genocida u XX stoljeću, njegovi izvori, forme i metode, te konzekvence prevazilaze ili ostavljaju iza sebe jedinstvene i jednodimenzionalne disciplinane, pravne, sociološke, politološke, antropološke, etnopsihološke formulacije i definicije genocida. Otuda se u društvenoj znanosti i pojavila empirijska potreba da se fenomen genocida kao svjetsko-planetary fenomen istražuje kao fenomen *sui generis* modernog svijeta, da se na cjelovit način objasni složenost i multidimenzionalnost fenomena

zločina genocida, analizira i utvrdi socijalno-političke i teorijsko-znanstvene sadržaje genocida kao svjetsko-planetary fenomena. U vezi sa tim bosanskohercegovačko socijalno-povijesno iskustvo genocida pokušaćemo staviti u kontekst znanstveno-teorijskih spoznaja, te pokazati da je zločin genocida u Bosni i Hercegovini **primarno izvršila država**, odnosno države.

U modernoj društvenoj znanosti, kao rezultat disciplinane orijentacije uobličene su heterogene teorije genocida. Nije, dakle, riječ o jednoj teoriji koja bi razrađivala važeću Konvenciju Ujedinjenih nacija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine. Naš predmet i cilj istraživanja jeste da se iz više teorijskih diskursa, na cjelovit način protumači sva složenost i multidimenzionalnost fenomena zločina genocida. Otuda je u središtu našeg predmeta istraživanja ekspliciranje i kritička interpretacija upravo ovih savremenih teorija genocida.

Posebno ćemo akcentirati, na osnovu uvida u relevantnu literaturu, onu sistematskog, udžbeničkog karaktera, u kojoj se, primjera radi, u općoj politologiji, sociologiji politike, politologiji međunarodnih odnosa, međunarodnom pravu i sl., fenomen zločina genocida gotovo i ne pominje. U kontekstu kontrasta između tradicionalne društvene znanosti i inovacijskih napora na uobličavanju posebnih subdisciplina, ovim radom prevladaćemo tematske praznine etablirane politologije i sociologije.

Predmet našeg istraživanja biće i mnoštvo publikacija o zločinu genocida u Bosni i Hercegovini sa ciljem da pokažemo kako one ne korespondiraju sa ovim nastajućim modernim znanstvenim subdisciplinama i njihovim teorijskim uvidima. Pokazaćemo da u osnovi i ne poznaju ove inovacije u evroatlantskoj društvenoj znanosti. Mi nećemo izostaviti historiografski diskurs. Naprotiv, oslanjaćemo se na njega, ali on, s obzirom na predmetnu definiciju teme, neće biti dominantan. Preokupacija je zapravo drugačija, pošto se historiografska literatura u Bosni i Hercegovini bavi isključivo historijom zločina genocida na tlu Bosne i Hercegovine i posebno pravnim, činjeničkim dokumentiranjem zločina genocida nad Bošnjacima za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu.

³ Isto, str. 25. O njihovim radovima i definicijama genocida biće riječi kasnije.

Koristeći moderna teorijsko-znanstvena saznanja, mi ćemo na znanstveno-metodološki osviješten, teorijski osmišljen način, u našu društveno-političku znanost uvesti problematiku fenomena zločina genocida.

U kontekstu sučeljavanja teorijsko-znanstvenih i osebnih bosanskohercegovačkih iskustava sa traumatičnim, tragičnim zločinima genocida, a posebno s kraja XX stoljeća, na teorijsko-empirijski način ćemo pokazati, kako funkcioniraju moderne politološke, međunarodno - pravne i sociološke teorije zločina genocida, sa iskustvima genocida koji se dogodio tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Analizirajući bosanskohercegovačko iskustvo, neki su bosanskohercegovački autori, uzgred, u kontekstu, epizodno, ukazivali **na državu kao subjekt genocida**. Uz sav respekt tih upozorenja, ne postoji monografski argumentarij za uključivanje u etabliranu definiciju genocida i zbilje državnog genocida. Analizom uloge države, a ne samo etničko-vjerskih grupa, paraparnih i paramilitarnih formacija, u teorijsko-znanstvenom smislu daćemo relativno inovacijski pristup u tumačenju fenomena genocida.

Cilj istraživanja, kao i potciljevi, determiniran je predmetom istraživanja i njegovim bitnim naprijed prezentiranim elementima. Generalni cilj istraživanja je da se na osnovu korištenja dosadašnjih poimanja zločina genocida, te uvida u savremenu aktuelnu literaturu, na inovacijsko-znanstveni način, u ovaj pojam uključiti interdisciplinarni pristup. Svakako, nezaobilazno, oslanjaćemo se i na dosadašnje interpretacije zločina genocida u Bosni i Hercegovini i to u dvostrukom smislu: onako kako su ona percipirana u tumačenjima zapadnoevropskih autora i, drugo, u publiciranim interpretacijama naših znanstveno-meritornih autoriteta i institucija.

3. HIPOTETIČKO POLAZIŠTE

Genocid supstancijalno znači ubistvo naroda, odnosno **zločin masovnog uništenja Drugog**. Istovremeno on uništava i egzistencijalne pretpostavke opstanka onih dijelova Drugog koji uspiju izmaći masovnoj, genocidnoj smrti ubijanjem.

Uz fizičko uništenje grupe, odnosno njenog dijela, zločin genocida uključuje memoricid, kulturocid, urbicid, ekocid, sociocid i sl.

Konvencionalnu percepciju genocida, kako je data u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine, neophodno je redefinirati tezom (stavom) da i država, a ne samo subdržavne grupe i formacije, vrši zločine genocida.

U tumačenju uzroka, karaktera, sredstava, metoda i obima zločina genocida u Bosni i Hercegovini, u spoznajno-relevantnom smislu, mogu poslužiti vladajuće politološke i sociološke teorije genocida, ali je nužno na teorijsko-empirijski način pokazati da i moderne teorije zločina genocida potvrđuju genocid koji se dogodio u Bosni i Hercegovini.

Upravo na tlu ovih kontroverzi o vezama i odnosima između država i zločina genocida, producirale su se i inkonzistencije u odnosima međunarodne zajednice i velikih svjetskih sila prema agresiji na Bosnu i Hercegovinu i zločinu genocida izvršenog u njenom toku. Da je međunarodna zajednica i formalno proklamirala državni zločin genocida u Bosni i Hercegovini, onda bi, konzistentno međunarodnom pravu, njena politika prema agresiji protiv Bosne i Hercegovine morala biti bitno drugačija.

DRUGI DIO

**ODREĐENJE POJMA GENOCIDA
U DRUŠTVENOJ ZNANOSTI**

1. GENOCID U TRADICIONALNIM DRUŠTVENIM ZNANOSTIMA

Društveni konflikti su jedan od raznovrsnih oblika društvenih odnosa. Društveni konflikt koji se nastoji riješiti upotrebom oružja naziva se rat. Rat (lat. bellum, engl. war, njem. krieg, franc. guerre) je najžešći oblik sukoba među političkim zajednicama. Skoro permanentna prisutnost rata u ljudskoj historiji⁴ uzrokovala je veliko znanstveno zanimanje da se ova složena društvena pojava objasni.

U zavisnosti od toga koji se aspekti rata kao oružanog društvenog konflikta žele istaći, nastale su i različite definicije ovoga pojma. Većina dosadašnjih teorijskih definiranja rata ostaje na njegovom oružanom dijelu. Totalitet društvenog fenomena rata mnogo je širi. Pored njegove oružane dimenzije, rat obuhvata i društvenu, psihološku, ekonomsku i kulturnu dimenziju. Društveni konflikt koji označavamo ratom, u tradicionalnim društvenim znanostima razumijeva se u užem i širem smislu. U dosadašnjim određenjima rata on se, uglavnom, razumijevao u užem smislu kao oružani sukob dvije ili više političkih zajednica. Pruski general i vojni teoretičar, Klauzevic (Karl von Clausewitz) rat razumijeva kao "instrument politike" i određuje ga kao "nastavak politike drugim sredstvima".

Razumijevanje rata u širem smislu uslovalo je i različitost njegovih oznaka koje istovremeno opisuju, ali mu i određuju karakter. Tako se danas u sociološkoj, politološkoj i vojnoj literaturi govori o ekonomskom, psihološkom, hladnom i drugim ratovima. Zatim se govori o "svjetskom ratu", "totalnom ratu", "ograničenom ratu", "regionalnom ratu", "lokalnom ratu", "vjerskom ratu", "građanskom ratu", "osvajačkom ratu", "oslobodilačkom ratu" i dr.

Napori da se spriječe, onemoguće, izbjegnu ili zabrane ratovi intenzivirani su od treće decenije XX stoljeća. Napori za očuvanje svjetskog mira

⁴ "Rat je stanje društva u kojem svijet oduvijek živi. U zadnjih dvadeset i pet stoljeća postojanja ljudske civilizacije bilo je 1400 godina rata i većih oružanih sukoba. Međutim, ako se uzmu u obzir svi oružani sukobi od preko 3300 godina povijesti poznate čovjeku, na rat otpada više od 3100 godina, a samo 200 godina na mir, Npr., između 1889. i 1936. god. održan je ukupno 31 svjetski pacifistički kongres, pa ipak su u tom razdoblju, pored ostalog, izbila dva svjetska rata." (LEKSIKON TEMELJNIH POJMOVA POLITIKE, Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1994., str. 88.)

pokušavaju se ostvariti formiranjem Društva naroda⁵ kao međunarodne organizacije. Pravna zabrana rata, prvi put u historiji, donesena je u Parizu 27. jula 1928. godine Brijan-Kelogovim paktom.⁶ Po međunarodnom pravu rat je do tada bio **dozvoljen** svakoj suverenoj i nezavisnoj državi.

Po završetku Osnivačke konferencije Ujedinjenih nacija u San Francisku (SAD) potpisana je Povelja Ujedinjenih nacija 26. juna 1945. godine kojom se **zabranjuje rat** kao sredstvo rješavanja međunarodnih sporova. Ova Povelja je stupila na snagu 24. oktobra 1945.

I pored nastojanja dijela čovječanstva da spriječi ratove, nasilje i destrukciju u vlastitom razvoju, ono to nije uspjelo. Naprotiv, primjena oružane sile u rješavanju pojedinih suprotstavljenih interesa između globalnih društvenih grupa, ne samo da je nastavljena, nego se stepen destruktivnosti i okrutnosti intenzivirao do današnjih dana. Uz to, jedan od češćih pratilaca rata jeste genocid.

Oružani sukob je doista složena sadržajnost. Dva pitanja ili dva aspekta te sadržajnosti su posebno značajna. Prvo, **dozvoljena** upotreba oružane sile, i drugo, **nedozvoljena** upotreba oružane sile. Najčešći naziv nedozvoljene upotrebe sile, u dosadašnjoj znanosti, jeste **agresija**.⁷

⁵ Poslije Prvog svjetskog rata osnovano je Društvo naroda. Prijedlog Pakta o formiranju Društva naroda prihvaćen je 14. februara 1919. godine.

⁶ Na inicijativu francuskog ministra inostranih poslova A. Brijana (Aristide Briand) i američkog državnog sekretara F. Keloga (Frank Willing Kellogg) potpisan je u Parizu 27. 7. 1928. Brijan-Kelogov pakt kome su pristupile 63 države.

⁷ U međunarodnom pravu pojam agresija uveden je 1919. godine Paktom Društva naroda. "Agresija - planska i organizovana akcija oružanih snaga jednog globalnog društva - države na drugo društvo - državu sa ciljem da se ona potčini napadaču u mjeri koja mu najviše odgovara, s obzirom na njegove interese, snagu i međunarodne vojno-političke odnose" (SOCIOLOŠKI LEKSIKON, Savremena administracija, Beograd, 1982., str. 3).

"Agresija je upotreba oružane sile od strane neke države protiv suverenosti, teritorijalne cjelovitosti ili političke neovisnosti neke druge države ili upotreba oružane sile koja je na bilo koji drugi način nespojiva s Poveljom Ujedinjenih naroda, kao što to proizilazi iz ove definicije.

Objašnjenje: U ovoj definiciji izraz država

a) upotrebljava se ne prejudicirajući pitanje priznanja ili pitanje da li je neka država članica Ujedinjenih naroda,

b) uključujući u danom slučaju pojam skupna država." (Dodatak rezoluciji Generalne skupštine UN a 3314 od 14. decembra 1974. godine cl. 1)

Iako se djelo genocida može izvršiti i u ratu i u miru,⁸ dosadašnja praksa pokazuje da se genocid najčešće događa u ratovima, prije svega, u agresivnim ratovima.

Genocid je zločin prema međunarodnom pravu i kao takav predmet je proučavanja mnogih znanosti: prava, kriminologije, historije, antropologije, filozofije, sociologije, viktimologije i dr. Prije nego što se o genocidu kao zasebnom zločinu počelo znanstveno-teorijski raspravljati, treba istaći da se - **kriminologija** općenito bavila istraživanjem kriminološke istine o zločinu. Osnivač pozitivističkog pravca u kriminologiji Enriko Feri (Enrico Ferri, 1895-1929) za zločin kaže: "To je u stvari, odnos izvršioca prema pravnoj normi."⁹ Kako genocid po svojoj suštini nije obično kazneno djelo, to i kriminološka istina o genocidu nije potpuna i predstavlja samo jedan dio ili aspekt složene strukture i značenja genocida.

Genocid kao oblik zločina predstavlja izazov i za teoriju kaznenog prava. Kriteriji kaznenog djela, kako ga razumijeva teorija kaznenog prava, ne može sveobuhvatno zahvatiti pojam i djelo genocida, jer genocid ne obuhvata ubistvo samo jednog biološkog čovjeka ili naroda. Genocid je radnja zločina koji, pored biološkog ubijanja, u sebi sadržava i uništavanje kulture ubijenoga i njegov cjelokupni doprinos civilizaciji i kulturi čovječanstva. U SAD-u i Izraelu, odnosno u literaturi o genocidu u ovim zemljama, on se izjednačava sa zločinom protiv ljudskog roda.¹⁰

"Genocid - akcija koja ima za cilj potpuno ili djelimično uništenje neke nacionalne, etničke, rasne ili verske grupe, ubijanjem i raseljavanjem ili stavljanjem grupe u takve životne uslove koji dovode do njenog istrebljenja i nestajanja njenih političkih, društvenih i kulturnih ustanova."¹¹

Prvo eksplicitno definicijsko određenje genocida izrekao je 1944. godine Raphael Lemkin (Raphael Lemkin): "Pod genocidom podrazumijevamo uništenje

⁸ Da se genocid nad jednim narodom može izvršiti i u miru potvrđuje pokolj Bošnjaka u Šahovićima, današnje Tomaševo (Crna Gora) izvršen 1924. O tome vidi; S. Čekić, HISTORIJA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, Sarajevo, 1997.

⁹ E. Ferri, STUDIO SULLA KRIMINALITÀ (Studija o kriminalitetu), Torino 1926., str. 678-679.

¹⁰ Arendt, SUĐENJE ZLOČINU, Dijalog br. 8, Sarajevo, 1996., str. 12.

¹¹ SOCIOLOŠKI LEKSIKON, str. 196.

naroda ili etničke grupe." Nova riječ, koju je autor označio da bi označio i uključio iskustvo njenog modernog razvoja, skovana je od starogrčke riječi *genos* (rasa, pleme) i latinske riječi *cide* (ubiti), tako da svojom tvorbom korespondira riječima tiranacid, homocid, itd. Općenito govoreći, **genocid ne znači nužno neposredno uništenje naroda**, osim kad se vrši masovno ubijanje svih pripadnika nekog naroda. Zapravo, označava koordinirani plan različitih akcija usmjerenih na razaranje neophodnih osnova za život nacionalnih grupa s ciljem njihova uništenja. "Ciljevi takvog plana bili bi dezintegracija političkih i socijalnih institucija, kulture, jezika, nacionalnih osjećaja, religije i ekonomske egzistencije nacionalnih grupa, te ugrožavanje osobne sigurnosti, slobode, zdravlja, digniteta i života pojedinaca koji pripadaju takvoj grupi. Genocid je uperen protiv nacionalnih grupa kao entiteta, a uključene radnje uperene su protiv pojedinaca kao pripadnika nacionalne grupe, a ne protiv njih osobno."¹²

Generalna skupština Ujedinjenih nacija je 11. decembra 1946. godine donijela Odluku prema kojoj je genocid predstavljen kao zločin protiv međunarodnog prava. U članu 2 Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koju je usvojila Generalna skupština Ujedinjenih naroda 9. decembra 1948. godine, **genocidom se označava svako ono djelo "počinjeno s namjerom da se potpuno ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina kao takva.**

- a) ubijanje pripadnika grupe;
- b) nanošenje teških tjelesnih ili duševnih povreda pripadnicima grupe;
- c) namjerno nametanje pripadnicima grupe životnih uslova sračunatih da dovedu do njenog potpunoga ili djelimičnog fizičkog uništenja;
- d) nametanje mjera kojima je cilj sprečavanje rađanja u okviru grupe;
- e) prisilno premještanje djece iz jedne grupe u drugu."¹³

Već smo istakli da se i prije zvanične upotrebe pojma genocid pokušalo odgovoriti na pitanje koji su uzroci kriminalnog ponašanja, odnosno raznovrsnih

¹² Citirano prema: Bartol Letica, Slaven Letica, POSTMODERNA I GENOCID U BOSNI, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998., str. 29.

¹³ Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (Rezolucija 260A, III. 9. decembra 1948. god.). Vidi: Aleksandar Vajs, GENOCID, Vojna enciklopedija, Beograd, 1972., sveska 3, str. 187-188.

oblika zločina čovjeka protiv čovjeka? Knjiga talijanskog ljekara i kriminologa Cezara Lambrozo (Cezare Lambroso, 1836-1909), objavljena u Parizu 1879. godine **ČOVJEK KAO ROĐENI ZLOČINAC**, predstavlja osnovu biološko-antropološke teorije razumijevanja zločina, pa i zločina genocida. Osnovni stavovi ove teorije su da se zločinac rađa, odnosno da postoje nasljedne urođene sklonosti ka zločinu. Lambrozo tvrdi da su dvije trećine zločinaca koje je on posmatrao rođeni zločinci. On to zaključuje na osnovu antropološke građe pojedinih dijelova tijela zločinaca. Dijelovi njihovog tijela su u nesrazmjeri: izbočeno čelo, kratki prsti, sastavljene obrve, šiljast nos i sl. Slične stavove o zločinu kao Cezar Lambrozo zastupaju i austrijski ljekar F. J. Gal (Franz Joseph Gall) i švicarski teolog J. K. Lavater (Johan Kaspar Lavater). Kako vidimo ova učenja zanemaruju socijalne i druge uzroke zločina genocida. Stoga ih i najnoviji zločini genocida demantuju.

Posebna varijanta bioloških teorija zločina jesu rasne teorije. Subjekt zločina prema rasnim teorijama jeste rasa. Rasne teorije na evropskom tlu, prema tvrdnjama M. Milutinovića,¹⁴ nastaju prilikom rasprava o kriminalitetu Jevreja koji su prema nekim teoretičarima (M. Hageman, Morseli, Louwage i dr.) prednjačili u vršenju kaznenih djela u falsificiranju isprava, bankarstvu i sl.

Francuski socijalni psiholog Gustav Le Bon (Gustave Le Bon, 1841-1931) do krajnjih je granica razvio stajalište o dominantnosti psihičkog faktora u određivanju čovjeka, društva i historije. U svom djelu **PSIHOLOŠKI ZAKONI EVOLUCIJE NARODA**, objavljenom u Parizu 1895., on ističe prirodu nacionalnog karaktera, tj. "dušu jedne rase". Le Bon tvrdi da svaka rasa posjeduje vlastite psihološke karakteristike, koje su rezultat evolucije i iskustva podržavanog tradicijom. Posebno je zanimljiva Le Bonova teorija o nacionalnom karakteru. Nacionalni karakter je vitalna realnost nacije i rase, tvrdi Le Bon. Iz tog stava on izvodi zaključak o superiornosti određenih rasa nad drugim. On vjeruje u supremaciju anglosaksonskih i njemačkih naroda. Ovi stavovi Le Bona, neovisno od njegovog znanstvenog opredjeljenja, sadrže

¹⁴ M. Milutinović, KRIMINOLOGIJA SA OSNOVAMA KRIMINALNE POLITIKE I PENOLOGIJE, Beograd, 1976.

Dr. Hajriz Bećirović

poziciju duhovne preteče fašističke doktrine. Veliku historijsku važnost psiholoških karakteristika jedne rase Le Bon je ilustrirao vrhunskim uspjesima anglosaksonske kolonizacije i političkih institucija u Americi. U Sjedinjenim Američkim Državama rasne teorije rasnim faktorima objašnjavaju kriminalitet pripadnika nebjelačkih rasa.

Zločin genocida ne sadrži samo elemente koji su svojstveni kriminalitetu kao općoj društveno-negativnoj pojavi, već i elemente konkretnog izvršioca zločinačke radnje. I jednoj i drugoj grupi elemenata prethode brojni i raznovrsni: ekonomski, društveni, kulturni, idejni, historijski, religijski i drugi uzroci. Svi ovi elementi nemaju uvijek i u svakom konkretnom slučaju isti uticaj, ali zasigurno uzrokuju i određuju zločin genocida.

Genocid kao univerzalni zločin se ne može znanstveno pojmiti bez njegovog sociološkog razumijevanja. Uzroke nastanka genocida treba tražiti u socijalnoj sredini koja ga producira, tamo gdje nastaje njegova zločinačka ideja. Socijalni faktori, kao što su porodica, obrazovni sistem, mitovi, tradicija i predrasude, zasigurno čine socijalnu osnovu genocida. Iako ni sociološke teorije nisu dale potpuno precizno određenje fenomena genocida, one su zasigurno proširile znanstveno polje njegovog razumijevanja.

Rodonačelnik psihologisticke psihologije francuski mislilac Gabrijel de Tard (Gabriel de Tarde, 1834-1904) u svojim djelima *UPOREDNI KRIMINAL* (1886.), *FILOZOFIJA KAZNE* (1891.) i *STUDIJE O KAZNENIM I DRUŠTVENIM PITANJIMA* (1892.), odbacuje biologističko stajalište o zločinu u društvu u cjelini, zastupajući stajalište da su nedvosmisleno najznačajniji uzročnici zločina genocida socijalni faktori.

Na bazi vlastite pozitivističke metode interpretacije društvenih činjenica francuski sociolog Emil Dirkem (Emile Durkheim, 1858-1917) utvrđuje objektivne kriterije za određivanje društvene patologije. U svom djelu *O PODJELI DRUŠTVENOG RADA* on analizira mnogobrojne interakcije i posljedice društvene podjele rada. Društvena podjela rada uslovlila je različite uloge i funkcije, ne samo pojedinaca, već i društvenih grupa. Pojedinci su u grupi povezani "organskom" solidarnošću, čiji korijeni leže u njihovim potrebama da se uzajamno pomažu.

Dirkem društvenoj grupi pridaje karakteristike spiritualnosti, personalnosti, kreativnosti i transcendentalnosti. Društvena grupa formira kolektivna mentalna stanja koja se ne mogu svesti na mentalna stanja pojedinca. Nema sumnje da su na formiranje "kolektivnih predstava" uticali faktori materijalnog supstrata, ali, jednom stvorene, one su autonomne realnosti koje se kombinuju prema prirodnim afinitetima i koje nisu blisko determinirane karakterom sredine u kojoj su nastale. Dirkem dalje tvrdi da zdravlje društva ugrožavaju sve vrste neumjerenosti, uključujući i obilje materijalnih raskoši. Do sada nije potvrđeno da materijalni progres i civilizacija uopće čine ljude srećnim. Dirkem to potkrepljuje primjerima manjeg broja samoubistava i društvenih neuroza u prvobitnim zajednicama u odnosu na savremena društva.

Društvene anomalije (nezakonitosti), kako ih razumijeva Dirkem, a u koje zasigurno možemo ubrojiti zločin genocida, oblik su društvenog djelovanja, čiji uzroci leže u "organskoj" solidarnosti društvene podjele rada, a ne u moralnom stanju ličnosti. Tipovi solidarnosti i tipovi morala su tijesno povezani za različite nivoe društvene podjele rada. Pored podjele rada koju smatra normalnom, Dirkem nalazi abnormalnu podjelu rada. Abnormalni oblici podjele rada jesu anomična, forsirana podjela rada, koja dovodi radnika u poziciju kojom nije zadovoljan. Anomična podjela rada uzrokuje antagonističke podjele između rada i kapitala. To izaziva socijalne promjene koje donose patnje, žrtve i poremećaje mentalnog zdravlja društva, u što zasigurno spada genocid.

2. FILOZOFIJSKE TEORIJE GENOCIDA

Filozofija kao misaona disciplina (jedan od osnovnih oblika društvene svijesti) prije svega bavi se pitanjem bitka svake pojave. Šta je bit genocida, je li on rezultat uticaja društveno-historijskih činjenica na razvoj društva ili je pak genocid prirodna sadržajnost čovjekove egzistencijalne prakse na nivou individualiteta i na nivou kolektivnog aktivizma - kao egzistencije roda, plemena, naroda, nacije ili pak države? Fenomen genocida promatran iz filozofskog motrišta neodvojivo je povezan sa fenomenom rata. Ljudski

rod, otkako postoji, ratuje između sebe. Ovaj stav neumoljivo potvrđuju kako historijska znanja ljudske povijesti, tako i današnje stanje ljudskog roda, u kome je rat svakodnevna i očigledna stvarnost. Kako je ljudski rod složena sadržajnost naroda, nacija i država, to i oružani sukobi između njih često poprimaju genocidni karakter.

Različito filozofskih teorijskih objašnjenja fenomena genocida uzrokovana je, prije svega, različitošću polazišta i ishodišta, od kojih filozofski pravci polaze ili uzimaju kao ključni faktor objašnjenja rata u ljudskoj historiji. Tako neki filozofski pravci tvrde da je suština genocida u genocidnoj suštini samog čovjeka.¹⁵ Drugi, pak, tvrde da genocid kao destruktivnu ljudsku pojavu uzrokuju uslovi same društvene egzistencije ljudi, kao što su vladavina tehničkog uma,¹⁶ zatim raznovrsni historijski mitovi i legende. Pomoću mitova i legendi povijest se ideologizira, odnosno prilagodava politički zacrtanim ciljevima. Uz ovo je neodvojivo vezano pitanje kako odvojiti istinu od mita? To nužno pretpostavlja preispitivanje ukupnosti kolektivnog identiteta i grupe koja čini genocid i grupe nad kojom se čini genocid.

"Ima autora koji se slažu sa stavom da ne postoji kolektivna krivica, ali da bi se moglo govoriti o kolektivnoj odgovornosti 'za intelektualnu i kulturnu situaciju u kojoj su masovni zločini postali mogući'" (Jürgen Habermas). Po tome zločin počinjen u ime etnosa ukazuje na elemente kolektivne odgovornosti. "Ako zločin nailazi na odobravanje, točnije na visoku lojalnost naroda, kolektivna odgovornost mora biti uvedena kao kategorija moderne etike i filozofije prava (E. Šarčević)."¹⁷

Većina filozofa u razumijevanju uzroka i karaktera rata oslanjala se na teološke stavove, odnosno polazila je od njihovih pisanih izvora. Religijski fenomen je nezaobilazan u prosuđivanju karaktera nasilja i rata.¹⁸ Bez obzira što sve objavljene svjetske religije imaju negativan stav prema

¹⁵ "Homo homini lupus" (T. Hobes).

¹⁶ Opširnije o društvenim uslovima destruktivnih ideologija XIX i XX stoljeća i vladavini tehničkog uma vidi u: V. Katunarić, TEORIJA DRUŠTVA U FRANKFURTSKOJ ŠKOLI, Naprijed, Zagreb, 1990.

¹⁷ I. Cvitković, KONFESIJA U RATU, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2004. godine str. 117.

¹⁸ "Ni rat, a ni brak se ne objavljuju bez tradicionalnih vjerskih simbola." (Beeger).

nasilju,¹⁹ one, s druge strane, nude model kako se ponašati u ratu, te prevazići frustracije izazvane strahom od rata: "Kad čujete za ratove i glasove o ratovima, nemojte se uznemiravati! Mora to biti." (Mk 13,17). "I ne recite za one koji su na Allahovom putu poginuli: Mrtvi su. Ne, oni su živi, ali vi ne znate." (Kur'an, II, 154).

Ovi i slični pisani religijski stavovi nalaze se u osnovama filozofijsko-teoloških objašnjenja nasilja i rata. Nerijetko se u povijesti dešavalo da se religijsko poslanje zamijeni vojnim, odnosno da se religija zloupotrijebi kao opravdanje za zločin, pa i zločin genocida. "Kromvel (Oliver Cromwel, 1599-1658) je učestvovao u građanskom ratu ... bio je svjestan da će narod odnijeti pobjedu ako viteštvu svojih protivnika suprotstavi religiozno osjećanje i zanos. Zato je obrazovao konjički puk od samih religioznih fanatika, izraubovao ih od zatucanih sektanata, koji su prozvani Kromvelovi sveci. Njegova vojska išla je u bojeve bez straha od smrti, smatrajući smrt kao božiju volju i nagradu."²⁰

Mnogobrojna su filozofska imena koja se svojim teorijskim, ali i praktičnim djelovanjem suprotstavljaju ratu i nasilju i u okviru toga djelovanja definiraju genocid kao kontinuirano događanje u ljudskoj povijesti. Ovom prilikom kao posebno značajne želimo istaći stavove Heraklita (Herakleitos),²¹ Bertranda Rasela (Bertrand Russell),²² Osvalda Spenglera (Oswald Spengler),²³ Žan Pol Sartra (Jean Paul Sartre),²⁴ Džonatana Šela (Jonathan

¹⁹ "Ne ubij!" (Pnz 5,17) starozavjetna je naredba Židovima. Ista odredba je zapisana i u Novom Zavjetu: "Ne ubij. Tko ubije, bit će odgovoran sudu." (Mt. 5,21). Islam takode zabranjuje ubijanje ljudi: "... ne ubijajte onoga koga je Allah zabranio ubiti..." (VI, 151), "... osim kad to pravda zahtijeva..." (VI, 151).

²⁰ V. Stanojević, TRAGEDIJA GENUJA, Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb, 1972., str. 83.

²¹ Efenežanin "mračni" (prema Apolodoru od 544. do oko 480. g. p.n.e.), grč. filozof protivnik demokratije, autor jetkih polemičkih istupa na račun vlasti demosa i jačanja uticaja "svjetine". Borba suprotnosti osnovni je movens i karakteristika cjelokupnog razvoja. Heraklit tvrdi: "Rat je otac svemu, svemu kralj."

²² Bertrand Rasel (Bertrand Russel, 1872-1970), engleski filozof, predsjednik suda za utvrđivanje ratnih zločina u Vijetnamu. Osudio okupaciju Čehoslovačke 1968. godine.

²³ Oswald Špengler (Oswald Spengler, 1880-1936), njemački filozof i historičar, glavno mu je djelo PROPAST ZAPADA.

²⁴ Žan Pol Sartr (Jean Paul Sartre, 1905-1985) francuski književnik i filozof. Izvršni predsjednik Raselovog suda.

Schel) i Makijavelia (Nicolo Machiavelli).²⁵ Heraklitu se pripisuje čuvena izreka "Panta rei" (sve teče). On je mislilac koji zastupa stajalište da je borba suprotnosti osnovna karakteristika cjelokupnog razvoja. Makijaveli je u svom poznatom djelu *VLADALAC* zagovarao političku doktrinu prema devizi: "Cilj opravdava sredstvo." Ovako zagovaranje političke doktrine uvijek vodi do nehumanih i bezobzirnih postupaka. Makijaveli je vladaru savjetovao da se u borbi za ostvarenje političkog cilja (u konkretnom slučaju ujedinjenja Italije) ne drži nikakvih zakona i da ne bira sredstva da bi došao do cilja. Možda u ovim političko-filozofskim stavovima preteče modernog evropskog političkog mišljenja leže idejne osnove destruktivnih ideologija XIX i XX stoljeća (fašizma, nacizma, kolonijalizma, staljinizma, ustaštva i četništva). Makijaveli promatra državu kao činjenicu objektivnog svijeta koja je cilj sama sebi i služi samoj sebi. Ne leže li u ovom stavu korijeni državnog terorizma i države kao subjekta genocida u kasnijoj evropskoj i svjetskoj povijesti?

Polazeći od svog osnovnog filozofskog stajališta da je zadatak filozofije borba za istinu, Rasel kaže da onaj ko je nezainteresiran za traženje istine, a filozof je, onda on vrši izdaju i moralno je odgovoran. Istina, pa i istina o zločinu genocida, prema Raselu, treba, prije svega, da bude znanstveno fundirana daleko od svih predrasuda, egzaktna i nepersonalna. Tragajući za odgovorom o besmislu rata, Rasel se kritički osvrće prema kulturi i društvenom životu savremenog građanskog društva. On smatra da su crkva, privatno vlasništvo i država, kao subjekti i institucije modernog građanskog društva, postali izvor opasnosti za samo to društvo. Iz tih razloga Rasel kao uvjereni pacifista u svojim filozofsko-historijskim i publicistički angažiranim radovima bez predrasuda, optimistički i racionalno, usmjerava svoju filozofsku misao ka praktičnoj borbi za ljudskiji način života. On fanatizmu suprotstavlja međusobno razumijevanje, te povećanje sposobnosti simpatije. Raselova filozofska misao se putem humanističke angažiranosti suprotstavlja svim oblicima degradacije čovjeka i ljudske zajednice.

²⁵ Nikolo Makijaveli (Nicolo Machiavelli, 1469-1527), ital. političar, teoretičar prava i države, filozof i književnik. Godine 1510. piše svoje najznacajnije pravno-političko djelo *VLADALAC*, u kome iznosi svoju poznatu devizu: "Cilj opravdava sredstvo."

Žan Pol Sartr (Jean Paul Sartre), izvršni predsjednik Raselovog suda, u obrazloženju presude koju je sud donio 1967. godine i u kojoj se tvrdi da je vlada Sjedinjenih Američkih Država izvršila zločin genocida u Vijetnamu, iznosi historijsku činjenicu: "Nema države ni državnog poretka, koji u XX stoljeću nije primjenjivao genocidne radnje." Sartrovi stavovi o ratu, zločinu genocida, nasilju, rezultiraju iz njegovog općeg stava o pojmu egzistencije. Pojam egzistencije kod Sartra je shvaćen i određen u smislu suprotstavljanja egzistencije i esencije. "Čovjek najprije postoji, nalazi se, pojavljuje se na svijet, a zatim se određuje." U svom filozofskom djelu *BITAK I NIŠTAVILO*, Sartr, polazeći od tri osnove ontološke kategorije: imanje, djelanje i bitak, raspravljajući o fenomenu slobode, ideji slobode, daje i određeno društveno značenje, kao i konkretni historijski sadržaj. Sloboda je smisao čovjekove egzistencije, tvrdi Sartr. Život će biti ono što čovjek od njega učini: ljubav ili mržnja, očaj ili radost, smisao ili besmisao. Stoga Sartr smatra da moramo biti odgovorni i angažirani. Kako sloboda ne bi ostala praznina, treba je ispuniti društvenim sadržajnostima u skladu sa progresivnim historijskim kretanjima.

Čovjekovo kretanje u historiji na nivou kolektivnog aktivizma, proizvelo je još jednu genocidnu prijetnju, na koju upozoravaju mnogi filozofi. Radi se o nuklearnom naoružanju. Zabrinutost za mogući nestanak ljudske vrste kroz genocidno djelovanje nuklearnih sila izražavali su mnogi filozofi, počevši od Albera Kamija (Albert Camus), preko Johana Zomervila (Johan Somerville), Ronalda E. Santonija (Ronald Santoni), Alberta Švajcera (Albert Schweitzer) do Džonatana Šela (Jonathan Schell). Svi oni upozoravaju na ubistvenost svih onih aktivnosti nuklearnih sila koje bi dovele do "omnicida".²⁶

Nuklearne politike genocida su u namjeri, tvrdi Ronald Santoni. Protivčiji se nuklearnoj prijetnji, filozofi su zauzimali stavove protiv teorija o "opravdanom ratu". Prilikom ispitivanja metafizičkih osnova savremene političke doktrine, dolazi se do mogućnosti masovnog uništenja. Filozofi ističu zapadnjačko "obožavanje" tehnike i dominaciju tehničkog uma razmišljanja, kao moguću percepciju razumijevanja ostatka svijeta. Iz tih razloga

²⁶ Pojam podrazumijeva simultani namjerni genocid više rasa, nacija, religija, itd.

upućuju se apeli za oživljavanje Nirberške tradicije i UN-ove Konvencije o genocidu, da bi se spriječilo kako posjedovanje, tako i upotreba nuklearnog naoružanja. Filozofi se teško zadovoljavaju pukim analizama i interpretacijama svijeta. Oni traže promjenu svijeta nabolje i to kroz usmjeravanje čovječanstva što dalje od dehumanizacije i bezosjećajnog uništenja genocidom, a što bliže globalnoj pravdi i pozitivnom miru koji će osigurati slobodu, ljudska prava i ekonomsko blagostanje za cijelo čovječanstvo. Kao rezultat praktičnog djelovanja filozofa, nastala su brojna udruženja, među kojima značajno mjesto zauzimaju profesionalna udruženja: "*Medunarodno udruženje filozofa za sprečavanje nuklearnog omnicida*" i "*Filozofi zabrinuti za mir*". U okviru ovih udruženja od strane njihovih članova vršena su istraživanja i načinjene značajne studije o prevenciji nasilja, genocida i rata.

U svom djelu *PROPAST ZAPADA* Oswald Špengler (Oswald Spengler, 1880–1936), baveći se pitanjem historije filozofije, osporava progresivističko shvatanje historije, u kome čovječanstvo neprekidno napreduje. Špengler se suprotstavlja shvatanju historije čovječanstva kao jedinstvenog pravolinijskog razvitka. Špengler tvrdi da historija pokazuje ciklični red pojedinih izolovanih, samoniklih životnih sklopova, a pojedinačne su kulture između sebe potpuno različite. Kultura je, prema Špengleru, duhovno djelo, čiji su izrazi i manifestacije filozofija, umjetnost, religija, politika i znanost, takode, duhovne tvorevine, "duhovni organizam", a ne prosti mehanički agregat. Naravno, ovdje nema mjesta mistificiranju kulturnog faktora u artikuliranju filozofije čovjekovog života.

Kulturni kôd ne potiskuje genetsku strukturu, a još manje bi je mogao kompenzirati. Bez genetskog faktora, kao takvog, ne bi moglo biti mjesta ni za kulturnu sadržajnost ljudskog života. Prema T. Dobžanskom, geni "daju okvir za stvaranje kulturnih osobina, ali ne iznuduju razviće ni jedne od njih".²⁷

Dž. B. Vodson, (Johan B. Wudsohn) pristalica bihevorističke škole u psihologiji akcentira stečene faktore u ponašanju ljudi. Poznata je njegova hipotetička izjava da će odgojem u "sredini koju on odredi (...) od svakog

²⁷ T. Dobžanski, *EVOLUCIJA ČOVJEČANSTVA*, Nolit, Beograd, 1982., str. 357.

nasumice odabranog novorođenčeta obukom proizvesti kakvog god hoćete stručnjaka - ljekara, advokata, umjetnika, trgovca, poglavicu, pa čak i prosjaka i lopova bez obzira na njegovu obdarenost, sklonosti, težnje, sposobnosti, vokacije, te rasu njegovih predaka."²⁸

Zastupnik "teorije o urođenoj dobroti čovjeka" Ešli Montegju kaže: "Rđava ljudska bića ne izrastaju od rđavih beba, nego rđavo društvo pretvara bebe u poremećene odrasle ljude režimom osujećivanja. Bebe se radaju dobre i žele da ostanu takve."²⁹

Prvi veliki spoznajni teoretičar, u modernom smislu te riječi, koji se sistematski bavio porijeklom, osnovama i stepenom spoznaje, Džon Lok (John Locke, 1632–1704),³⁰ nudi teoriju "tabule raze" (*tabula rasa*), prazne ploče koja je slična "bijeloj neispisanoj ploči". Pri rođenju čovjek, odnosno čovjekov duh, je neispisana (prazna) ploča. Svo naše znanje, prema Loku, zasniva se na iskustvu. Čovjekovu ličnost, čija je osnova prazna neispisana ploča, napisace "sredina, životni uslovi i iskustvo".

3. ZNAČAJNIJE DEFINICIJE GENOCIDA

Termin genocid je skovao poljski pravnik Rafael Lemkin u svojoj knjizi *VLADAVINA SILA OSOVINE U OKUPIRANOJ EVROPI*, objavljenoj u Vašingtonu 1944. godine. Termin se vrlo brzo uvrježio i već na prvoj Generalnoj skupštini UN-a 11. decembra 1946. usvojen je kao zločin prema međunarodnom pravu. Članice UN-a su pozvane da u svojim zakonodavstvima donesu odgovarajuće propise protiv njega, te organizuju međunarodnu saradnju u njegovom suzbijanju. Dvije godine kasnije, 9. decembra 1948. godine Skupština je usvojila međunarodnu **Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida**.

Konvencija je, kao što smo već rekli, definisala genocid kao djelo "*izvršeno u namjeri da se u cijelosti ili djelimično uništi neka nacionalna, etnička, rasna ili religiozna grupa*" i naglasila da genocid postoji, bez obzira na

²⁸ Isto, str. 112.

²⁹ Isto, str. 65.

³⁰ Engleski filozof, studirao u Oxfordu prirodne znanosti, medicinu i filozofiju.

broj žrtava, ako su djela počinjena u namjeri uništenja pripadnika određenih grupa. Konvencija je ujedno predstavljala opšteprihvaćenu teoriju, ali su se već i u njenoj izradi pojavile razlike u shvatanjima pojma genocida. Ubrzo se ispostavilo da je problem znatno složeniji i da u sebi sadrži više značenja. Na toj osnovi su kasnije, posebno na prelomu XX i XXI stoljeća nastale brojne nove teorije i definicije genocida, ali to nije bitno uticalo na šire slaganje stručnjaka za ovu oblast oko osnovnog značenja pojma genocid.

Za osvjetljavanje Lemkinovih shvatanja, pa i Konvencije o genocidu, citiramo dva njegova stava, koja su uključena u Konvenciju, na čijoj je pripremi bio angažovan: "U opštem smislu, genocid nužno ne podrazumijeva nesporedno uništenje jedne nacije, osim kada je ono izvršeno masovnim ubijanjem svih pripadnika jedne nacije. Umjesto toga, njegova svrha je da označi organizovani plan, koji podrazumijeva različite postupke koji imaju za cilj uništenje osnovnih temelja života nacionalnih grupa (...). Ciljevi takvog plana bili bi raspad političkih i društvenih institucija kulture, jezika, nacionalnog osjećanja, religije.... ekonomskog postojanja nacionalnih grupa, kao i uništenje lične bezbjednosti, slobode, zdravlja, dostojanstva, pa čak i života pojedinaca koji pripadaju tim grupama."³¹

Nekoliko godina kasnije, 1947. godine, on je napisao članak u listu *Američki časopis za međunarodno pravo*, u kome je, pored ostalog, iznio sljedeću tvrdnju: "... zločin genocida obuhvata svakojaka djela, uključujući ne samo lišavanje, već i sprečavanje života (putem abortusa, sterilizacije), kao i postupke koji u znatnoj mjeri ugrožavaju život i zdravlje (vještački izazvane infekcije, tjeranje na rad do smrti u posebnim logorima, namjerno razdvajanje porodica u cilju raseljavanja...)." ³²

U godinama poslije toga, historičari i stručnjaci za društvene nauke, koji su se bavili proučavanjem genocida, razmišljali su o načinu na koji je Kon-

vencija nastala, a bilo je dosta rasprava o prednostima i nedostacima definicije "genocida", onako kako je sročena u Konvenciji. Jedan od njih, pravnik i sociolog Leo Kuper (Leo Kuper) istakao je da je Konvencija o genocidu iz 1948. godine stvorena u prilično snažno ispolitizovanoj atmosferi, u trenutku kad su počeli da se pomalaju prvi obrisi hladnog rata. Tokom pripremnih razmatranja, vladala su dosta oprečna mišljenja koja su se ticala suštinske prirode tog zločina, grupa koje bi trebalo zaštititi, pitanja umišljaja, uključivanja kulturnog genocida u ovaj pojam, problema sprovođenja zakona i kažnjavanja, kao i toga koji stepen uništenja bi mogao da se smatra genocidom.³³

Prema riječima dva poznata autora iz ove oblasti Franka Čalka (Frank Chalk), Kurta Džonasona (Kurt Jonassohn), "genocid" se može definisati kao: "oblik jednostranog masovnog ubijanja, u kojem država ili neki drugi organ vlasti namjerava da uništi jednu grupu, kao što su ta grupa i pripadništvo njoj definisani od strane počinioaca."³⁴

Poznati istraživač genocida Helen Fajn (Helen Fein) potvrdila je da je genocid "kontinuirano i namjerno djelovanje počinioaca koje ima za cilj da neposredno ili posredno fizički uništi jednu zajednicu putem zabrane biološke i društvene reprodukcije pripadnika te grupe, koje se kontinuirano vrši bez obzira na to što se žrtva predala ili što od nje ne prijete nikakva opasnost."³⁵

Stručnjak za genocid, Izrael Čarni (Israel Chamy) predložio je generičku definiciju genocida: "Masovno ubijanje velikog broja ljudskih bića, u slučaju kada se ne radi o vojnoj akciji protiv vojnih snaga zakletog neprijatelja, već u slučaju kada su žrtve u suštini nezaštićene i bespomoćne."³⁶

³¹ Raphael Lemkin, *AXIS RULE IN OCCUPIED EUROPE (VLADAVINA SILA OSOVINE U OKUPIRANOJ EVROPI)*, Carnegieva zadužbina za mir u svijetu, Washington, D.C. 1944., str. 79.

³² Raphael Lemkin: *GENOCIDE AS A CRIME UNDER INTERNATIONAL LAW (GENOCID KAO OBLIK ZLOČINA PO MEĐUNARODNOM PRAVU)*, *American Journal of Interantional Law*, br. 41, (1947), str. 147.

³³ Leo Kuper, *GENOCIDE. ITS POLITICAL USE IN THE TWENTIETH CENTURY (GENOCID I NJEGOVA PRIMJENA U POLITIČKE SVRHE U DVADESETOM VUEKU)*, Penguin, Harmondsworth 1981., str. 19-39, a naročito str. 24.

³⁴ Vidi nap. 12, sa str. 29, Srebrenica: OD PORICANJA DO PRIZNANJA, Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005.

³⁵ Vidi nap. 13, str. 29, isto.

³⁶ Vidi nap. 14, str. 29, isto.

S druge strane, još jedan stručnjak za ovu oblast Irving Horovic (Irving Louis Horowitz) "genocid" definiše kao: "strukturno i sistematsko uništavanje nedužnih ljudi od strane birokratskog državnog aparata."³⁷

Kasnije, sedamdesetih i osamdesetih godina, historičari i stručnjaci društvenih nauka, u okviru rasprava o prednostima i nedostacima postojeće međunarodne konvencije, jasnije uočavaju njene nedostatke uzrokovane uslovima u kojima je nastala (početak hladnog rata). Istaknutije mjesto među njima ima Leo Kuper, koji je uočio da je glavni propust učinjen time što su političke grupe Konvencijom isključene iz spiska zaštićenih grupa.^{37a} Pod kraj stoljeća kao učestale pojave genocidno ponašanje javilo se u više specifičnih situacija. Da bi se suprotstavili ovakvom načinu rezonovanja, istaknuti stručnjaci za genocid su, u posljednjih nekoliko godina, naglašavali da se, prema riječima kriminologa Aleksa Alvareza (Alex Alvarez) "genocid pojavljuje u različitim oblicima i u različitom ruhu, a svaki od njih se odlikuje različitim ciljevima i pobudama" koje se primjenjuju u konkretnim slučajevima.³⁸ Jehuda Bauer (Yehud Bauer), na primjer, smatra da je možda najbolje da se politike i procesi genocida posmatraju kao kontinuum, sa rasponom koji ide od slučajeva masovnog ubistva, preko različitih vrsta genocida, do svoje najveće krajnosti, koju predstavlja ubijanje Jevreja. Nekoliko godina prije toga, sličnu tvrdnju iznio je Robert Melson, koji smatra da je od suštinskog značaja da se prizna i potvrdi činjenica da se zločini genocida razlikuju po tome u kojoj mjeri je planirano da budu smrtonosni, kao i po tome kojih razmjera su bili i koliko dugo su trajali.³⁹

Smatra se da je, usredsređivanjem na te elemente, moguće doći do praktičnog poimanja zločina čiji je cilj genocid, koji će izazvati pravu reakciju.

³⁷ Irving Louis Horowitz, TAKING LIVES: GENOCIDE AND STATE POWER (ODUZIMANJE ŽIVOTA - GENOCID I DRŽAVNA VLAST, Transaction Publishers, New Brunswick, 1997., str. 21.

^{37a} Srebrenica: OD PORICANJA DO PRIZNANJA, isto.

³⁸ A. Alvarez (2001), op. cit. str. 50.

³⁹ Jehuda Bauer: "IS THE HOLOCAUST EXPLICABLE?"/"DA LI SE HOLOKAUST MOŽE OBJASNITI?"/Holocaust and Genocide Studies/"Studije o holokaustu i genocidu"/, /br./ 5, (1990), str. 145-155; Robert F. Melson, REVOLUTION AND GENOCIDE. ON THE ORIGINS OF THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE HOLOCAUST/"REVOLUCIJA I GENOCID: O POREKLU GENOCIDA NAD JERMENIMA I HOLOKAUSTA"/, Chicago/London: University of Chicago Press, 1992), str. 24-29.

Ako se kao polazna osnova uzmu historijske i detaljne studije konkretnih slučajeva zločina genocida, kao i komparativne historijsko-sociološke studije procesa genocida, čini se da je moguće da se, na osnovu tih studija, dode do opštih uvida u neke od glavnih činilaca i uzročnih sila, koje su u prošlosti doprinijele stvaranju genocidnih politika i procesa, a koje vjerovatno mogu do svega toga ponovo da dovedu i u budućnosti. Ove studije, takođe, bacaju svjetlo na šire okolnosti i uslove pod kojima se procesi genocida mogu razviti. Stoga se čini da je moguće dati pregled etiologije i geneze genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa.^{39a}

Ne upuštajući se u sadržaj ostalih poglavlja Izvještaja Centra za proučavanje holokausta i genocida u Amsterdamu, čiji je potpisnik dr. Ton Cvan,⁴⁰ o kojima je riječ i u našim razmatranjima, ovdje ćemo samo sažeti njegovih šest zaključaka:

- da se mora jasno napraviti razlika između genocida i drugih masovnih zločina protiv određenih grupa, s jedne strane, i rata (posebno građanskog), s druge strane, ali se mora i priznati da stanje rata, pa i građanskog, na različite načine može uticati na razvoj procesa genocida;
- da se zločini genocida razvijaju i događaju isključivo u uslovima teških i upornih kriza, čiju suštinu čine destabilizacija, ubrzana polarizacija i pojačana primjena nasilja;
- da postoji mogućnost da neka radikalna politička elita u toku krize preuzme poluge moći i organizaciju države da su odluke tog vodstva presudne za pojavu genocida i da se proces genocida razvija "odozgo na dolje", te da su najviši državni organi odgovorni za razvoj tog procesa;
- da genocid treba posmatrati kao izuzetno složen proces, koji ima svoj početak, strukturisani tok i kraj koji obično nastupa nakon žestoke spoljne intervencije; suštinu procesa odlučivanja moguće je doseći pažljivim praćenjem odlučivanja i podjelom poslova unutar pocinilaca;

^{39a} Vidi str. 33. Srebrenica: OD PORICANJA DO PRIZNANJA.

⁴⁰ - Kriza i zločini genocida; - Političko rukovodstvo, država i zločin genocida; - Proces genocida, planiranje i "podjela poslova"; - Zločini i ideologija genocida; - Žrtve.

- da je ideologija presudna za pojavu genocida. To su prije svega razno-razni oblici ekstremnog nacionalizma, koji vrše stigmatizaciju grupe, stvaraju ekstremnu političku atmosferu, a procesu genocida daju legitimitet i opravdanje;
- i na kraju, da svaki proces genocida treba posmatrati sa stanovišta žrtava, da su one prethodno određene kao meta progona i da postaju sve ranjivije i nezaštićenije tokom samog procesa, te da sudbina žrtava mora biti bitan orijentir u procjenjivanju i donošenju suda o genocidu.⁴¹

4. KA UOBLIČAVANJU MODERNE ZNANSTVENE SUBDISCIPLINE - TEORIJE GENOCIDA

Historija nas uči da još od prvih organiziranih država i imperija postoji iracionalna praksa da se u ostvarivanju političkih ciljeva, kao što su privredne, socijalne, materijalne, statusne i ostale prednosti za pojedine društvene grupe, narode i države, koriste raznovrsne metode zločina, prevare i nemoralna.

Fenomen genocida, kao jedan od najbrutalnijih oblika ljudske kolektivne destruktivnosti, zahvatio je cjelokupno čovječanstvo, sve kulture i civilizacije, te postao jedan od glavnih problema međunarodne strukture i međunarodnih organizacija. On u biti svoje pojavnosti jeste patološko-kriminalna sadržajnost. No, kako postaje globalizirajući problem, a ne problem samo jednog naroda odnosno nacije, države, regije, neophodno je odrediti novu definicijsku matricu genocida, kako bi se uobličila moderna znanstvena subdisciplina - **teorija genocida**, koja treba da elaborira ne samo njegovu manifestaciju i aktere, nego i izvore i metodologiju genocida.⁴² Ova nova znanstvena subdisciplina (teorija genocida) treba da izvrši "reviziju"

⁴¹ T. Zwan, O ETIOLOGIJI I GENEZI GENOCIDA I DRUGIM MASOVNIM ZLOČINIMA PROTIV ODREĐENIH GRUPE, objavljeno i u SVJEDOČANSTVIMA Helsinskog odbora za ljudska prava u Srbiji, knjiga 22, SREBRENICA - OD PORICANJA DO PRIZANJA, Beograd XXX, 005, str. 57 do 58.

⁴² M. Veselica, TEMELJNI IZVORI I AKTERI GENOCIDA NA PROSTORU HRVATSKE, BOSNE I HERCEGOVINE I EKS-JUGOSLAVIJE u: Zbornik radova Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995. Sarajevo, 1997., str. 99-108.

klasičnih (tradicionalnih) teorija genocida, te da uključi mnogo dodatnih klasifikacija baziranih na znanstvenim posmatranjima i analizama različitih primjera radnji, odnosno genocidnih ubistava.

Opstanak, sudbina i budućnost velikog broja pojedinaca, društvenih grupa, naroda i država, sudbina diskriminiranih društvenih grupa u pojedinim državama zavisi od teorijskog sagledavanja i savladavanja zločinačko-genocidnog, ne samo ponašanja, već i razmišljanja.

Za znanstvenu teoriju genocida neophodno je izvršiti analizu karcinoznosti i razarajuće snage unutar samog genocidnog sindroma, ali i razloge i metode karcinoznosti samih genocidnih nosača (subjekata). Genocid je uvijek sadržajnost negativne strane hiljadugodišnje konfrontacije između ljubavi i mržnje, dobra i zla, morala i nemoralna, stvaralačke kreativnosti i razarajuće lukavosti.

Bitan razlog za koncipiranje nove subznanstvene teorije genocida nalazi se u pitanju etike same znanosti. Pred modernu znanstvenu teoriju postavlja se pitanje da li znanost sa svojim duhovnim i civilizacijskim minimumom etičnosti može ostaviti znanstveno neobjašnjen zločin genocida, koji se trenutno na više mjesta planete odvija pred njenim očima?

Pitanje koje neposredno uranja u fenomen modernosti jeste pitanje globalizacijskih procesa. Ako na povijesnoj pozornici imamo ekonomske, vojne, kulturne globalizacijske procese, nije li i fenomen genocida njihova usputna - prateća ili pak suštinska sadržajnost? Ili bi možda trebalo da globalizacijski proces sam po sebi bude zaštita upravo tih naroda, pošto se zasniva, ili bar tako reklamira, na opštem, odnosno sveopštem, globalnom interesu?

U tom smislu valja prihvatiti golu realnost da povelja Ujedinjenih nacija, drugi kodeksi i deklaracije međunarodnog poretka i prava nisu dovoljan garant za opstanak malih naroda i odbranu esencijalnih načela pravde i pravičnosti. Uz to valja dodati i činjenicu da nijedan narod ni nacija nisu imuni od mogućnosti da mogu biti zaraženi sindromom zločina genocida. To se, prije svega, odnosi na intelektualne i političke elite, koje nisu sposobne da kritički i permanentno analiziraju i preispituju svoju cjelokupnu civilizacijsku, moralnu, duhovnu i državno-političku strukturu, kako bi se

suprotstavile sindromu zločina genocida iznutra, iz vlastite društvene sadržajnosti koja ga gura u zločin prema drugom narodu, kulturi, civilizaciji. Ne zaboravimo da zvijeri koje se nalaze u svakom pojedincu, narodu, državi treba savladati vlastitim kritičko-znanstvenim razumijevanjem.

U još uvijek vladajućim tradicionalnim znanostima pojam genocida objašnjava se pretežno citiranom UN-ovom definicijom genocida iz 1948. godine, koja podrazumijeva **djelovanje koje se čini u namjeri** da se potpuno ili djelimično unište nacionalne, etničke, rasne ili religijske grupe kao takve. To su aktivnosti koje, prije svega, podrazumijevaju:

- a) ubijanje pripadnika (zaštićene) grupe;
- b) nanošenje teških fizičkih ili psihičkih povreda pripadnicima grupe;
- c) namjerno nametanje pripadnicima grupe životnih uslova sračunatih da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog uništenja;
- d) nametanje mjera kojima je cilj sprečavanje rađanja u okviru grupe;
- e) nasilno premještanje djece iz jedne grupe u drugu.

Općenito kazano, u tradicionalnim društvenim znanostima pod genocidom se podrazumijeva **ubijanje značajnog broja ljudi** koje se ne dešava samo i isključivo u toku oružanog sukoba, uz uslov da je žrtva onemogućena u odbrani, odnosno da je bespomoćna.

Zločinima, koji rezultiraju istim efektima, osnovni nedostatak tradicionalne teorije genocida jeste u tome što, pored izostavljanja brojnih - isto tako - genocidnih radnji i naročito njihovih kombinacija sa drugim ona iz svoje sadržajnosti isključuje termin "*politička grupa*", i kao izvršioca i kao žrtve genocida. Na nedovoljnosti UN-ove definicije genocida, odnosno na izostanak u njezinom određenju genocida političke grupe ukazuje, s pravom, Leo Kuper u svom djelu *GENOCID - NJEGOVA POLITIČKA UPOTREBA U DVADESETOM STOLJEĆU*.⁴³

Genocid je u XIX i XX stoljeću imao, prije svega, političku upotrebu, odnosno koristio se kao sredstvo u ostvarivanju političkih ciljeva. Iz tih razloga opravdano je postaviti pitanje zašto u UN-ovoj rezoluciji nema odre-

đenja političke grupe kao potencijalne žrtve genocida. Etimologijski posmatrano grčka riječ *gens*, ne uključuje pojam političke, već rodne etničke grupe, iako unutar sebe u širem pojmovnom smislu može značiti i političku grupu. To je ostavilo mogućnost da politički centri moći, koji u svojim rukama drže represivni instrumentarij države, mogu nekažnjeno izvršiti genocidni obračun sa političkom opozicijom, koja se ideološkom retorikom proglašava "kontrarevolucijom" ili "neprijateljem sistema".

Ključni nedostatak klasičnog određenja (definiranja) genocida, uz to, isključuje državu kao počinioca genocida. U modernu znanstvenu teoriju genocida neophodno je uključiti dodatne kriterije.

Da bi se to postiglo, neophodno je metodološko inoviranje i preciziranje pojma genocida. Precizno treba odrediti genocidnu sadržajnost, a tek onda imenovati subjekta (izvršioca genocida). Evaluiranje nivoa genocida, takođe, je neophodno unijeti u teoriju genocida. Ti nivoi su:

- namjera,
- pojedinačna ili kolektivna svrha,
- spremnost na izvršavanje genocidne politike,
- napori da se nadjača otpor,
- zabrana bijega žrtvi,
- stepen okrutnosti izvršitelja,
- ubistva u ime proširenja životnog prostora naroda, odnosno nacionalnih država.

Znanstvena teorija genocida mora genocidu dati jasno značenje. Ona ne smije izgubiti svoju snagu baveći se trivijalizacijama genocida. To je potrebno iz razloga da se upravo neki najmonstruozniji primjeri ljudskog ponašanja jasno razlikuju od uobičajenih destruktivnih pojedinačnih događanja, koji se svakodnevno događaju oko nas. Genocid, uistinu, nije neki sporadični ili nasumični događaj, već zasebna vrsta masovnog uništenja koje je u XX stoljeću skoro uvijek podrazumijevalo odobrenje države koja genocid koristi za ostvarenje političkih ciljeva, uništavajući drugu nacio-

⁴³ L. Kuper, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven and London: Yale University Press, 1981., str. 19-34.

nalnu, vjersku ili političku grupu. Te grupe se često prethodno pokušavaju identifikovati shodno interesu počinioca genocida.

Genocidni akt u razumijevanju nove subdiscipline znanstvene teorije jeste najteži destruktivni proces masovnog ubistva koji unutar sebe nužno sadrži višestruku sadržajnost, kako iz aspekta raznovrsnosti, isto tako i iz aspekta dubinske slojevitosti, odnosno stupnjevitosti.

Zasnivanje znanstvene teorije genocida podrazumijeva mnogo dodatnih klasifikacija u odnosu na klasičnu teoriju genocida, upravo zbog različitosti primjera genocidnih ubistava. Genocidni oblici prema znanstvenoj teoriji genocida odnose se na sljedeće radnje:

- genocidni masakr,
- namjerni genocid,
- genocid s ciljem dominacije moći,
- genocid s ciljem koloniziranja,
- genocid s ciljem agresije,
- genocid kao zločin protiv čovječnosti i međunarodnog prava,
- genocid kao oblik mučenja,
- genocid kao rezultat ekološkog uništenja,
- genocid kao rezultat smišljenog izgladnjivanja,
- genocid kao oblik razaranja psihičkog života,
- planirano i organizirano silovanje žena i
- opsada i granatiranje gradova.

Genocidni masakr, kao genocidno ubistvo, naveden je kao genocidna radnja i unutar opće definicije genocida. Ovaj oblik ubistva i u razumijevanju genocida iz motrišta znanstvene teorije predstavlja genocidno ubistvo, bez obzira što je zbog manjeg broja ubijenih ljudi na nižoj skali genocidne prakse.

Postojanje eksplicitne namjere da se uništi specifična ciljna grupa (rasna, religijska, etnička, politička, biološka, polna, kulturna ili neka druga) u cijelosti

ili većoj mjeri označava namjerni genocid. Postojanje namjere da se počini genocid, predstavlja dodatni motiv destruktivnosti. Taj motiv se najčešće izražava u namjerama da se određeni teritorij (životni prostor) očisti od drugih ljudi (druge ciljne grupe). Namjerni genocid je potpun, sveobuhvatan, tj. unutar sebe kao zločinačke radnje uključuje jednu ili više namjera. Iz tih razloga namjerni genocid se ispoljava u najmanje pet oblika. To su:

- a) poseban (namjerni) genocid,
- b) višestruki (namjerni) genocid,
- c) omniciid,
- d) politicid i
- e) nasumični genocid

Poseban namjerni genocid odnosi se protiv precizno određene ciljne grupe. Višestruki namjerni genocid jeste genocidna radnja protiv više od jedne posebne ciljne grupe istovremeno ili u bliskim vremenskim razmacima ili trajnim akcijama. To je genocidna radnja koja za krajnji cilj ima potpuno "očistiti" određenu teritoriju od svih, osim pristalica (učesnika) genocidne radnje.

Omniciid je namjerni simultani genocid protiv više rasa, etnija, religija, kulturnih sadržajnosti itd.

Politicid je genocidna radnja, tj. masovno ubistvo ljudi koji se definiraju kao politički neprijatelji. Politicid se može dešavati u različitim oblicima političke aktivnosti, ali se najčešće dešava u situacijama kada se politički neprijatelj označi kao prijetnja režimu na vlasti ili pak prijetnja onoj političkoj grupi koja želi apsolutnu političku moć.

Nasumični genocid jeste genocidna radnja koja se odnosi na indiskriminaciju, nasumično masovno ubistvo dostupnih žrtava, npr. ljudi okupljenih u saobraćajnom centru, poslovnoj zgradi, pozorištu, hotelu, stadionu, tržnici itd.

Bez obzira što svaki genocid podrazumijeva namjeru, raznovrsnost genocidnih radnji određena je i ciljem genocida. Cilj koji se želi postići

genocidnom radnjom određuje ne samo vrstu genocida već i njegovu sadržajnost. Genocid koji se sprovodi, bio on odobren ili neodobren od nekog političkog subjekta, s ciljem kolonizacije, odnosno zauzimanja teritorije koja pripada drugoj grupi ljudi (stanovništvu autonomno organiziranom) predstavlja kolonijalni genocid, odnosno genocid s ciljem koloniziranja ili konsolidacije vlastite moći na tuđem teritoriju. Ovaj oblik genocida podrazumijeva i genocidne radnje s ciljem učvršćivanja ekonomske ili političke moći (najčešće obje). Ova radnja kao genocidni rezultat ima masovno ubijanje onih za koje se smatra da stoje na putu ostvarenja kolonijalnih namjera.

Genocid s ciljem agresije predstavlja genocidnu radnju poznatog agresora, odnosno agresorske sile (oružane snage određene države ili više država), s ciljem pokoravanja ratnog neprijatelja. Agresorski rat s ciljem pokoravanja neprijatelja kao svoju agresorsku sadržajnost ima masovno uništavanje civilnih ciljeva (civilnog stanovništva i civilnih centara). Ovakvi upečatljivi primjeri su agresorske snage Njemačke i Japana u II svjetskom ratu, te vojske Jugoslavije (jedinice bivše JNA) u agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine.

U zločin genocida, kako ga razumijeva znanstvena teorija, svakako spada i zločin počinjen u slučaju samoodbrane, okrutnim tretmanom ratnih zarobljenika ili odmazdom protiv civilnog stanovništva. Ovaj zločin genocida jeste zločin protiv čovječnosti i međunarodnog prava. To je zločin koji podrazumijeva, odnosno uključuje pretjeranu upotrebu sile ili okrutan i nehuman tretman, a koji rezultiraju nepotrebnom masovnom patnjom ili smrću. U zločin protiv čovječnosti kao akt genocida svakako spada i namjerno izgladnjivanje stanovništva, odnosno, sprečavanje dotoka pitke vode.

U zasebnu vrstu genocida spada i genocid ekološkog uništavanja i mučenja. Ovaj oblik genocida predstavlja onu genocidnu radnju koja za rezultat ima ekološko uništavanje ili "mučenje" okoline ili pak nehatno propuštanje da se preduzme zaštita protiv poznatih ekoloških prijetnji kao što su: nuklearne eksplozije, nesreće koje podrazumijevaju radijaciju ili štete na nuklearnim instalacijama, zagađivanje okoline hemijskim ili biološkim oružjem. Zagađivanje vodenih resursa, te nekontrolisano trovanje zračnog prostora industrijskim zagađivanjem takođe treba ubrojiti u genocidnu djelatnost.

Genocid izgladnjivanja jeste ona vrsta ubijanja ljudi koja se dešava kao rezultat svjesnog i namjernog izgladnjivanja određene društvene, etničke, rasne, vjerske grupe.

Najnovija destruktivna događanja u suvremenom svijetu⁴⁴ nametnula su potrebu da se tradicionalna definicija genocida, definirana konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koju je usvojila generalna skupština Ujedinjenih nacija 1948. godine, proširi za radnje kao što su: organizirano silovanje žena, te opsada i granatiranje gradova.

Genocidna je radnja plansko, organizirano i masovno silovanje žena, sa ciljem obeščasćivanja, ne samo žrtve pojedinačno, već njezine porodice, šire familije, te ponižavanje društvene skupine kojoj žrtva pripada. Ovaj oblik genocida spada, prije svega, u destrukciju psihičkog života pojedinca i grupe. Ovaj oblik genocidne radnje "izobličuje i razum i osjećanje svakog normalnog čovjeka. Njegov grozni hod ne lomi samo dušu nevinog civila, već i dušu ratnika, ali ne samo ratnika koji se plaši, već i ratnika heroja."⁴⁵

Genocid je opsjedati i granatirati gradove, te u njima namjerno artiljerijskom vatrom ubijati i ranjavati civile. U različitim historijskim periodima, u povijesnom hodu čovječanstva, dešavala su se opsjedanja gradova kao oblici genocidnih radnji. Upečatljivi su primjeri Troje, Petrograda i Sarajeva.

Svi naprijed navedeni oblici genocidnih radnji mogu se svrstati u sadržajnosti stvarnog masovnog ubistva. No, pored stvarnog masovnog ubistva, moderna znanstvena teorija genocida uzima u obzir i mjere koje počinioci preduzimaju da bi ostvarili ciljeve genocida i istovremeno izbjegli udar odredbi Konvencije o genocidu.

Etnocid, kao genocidna radnja, ne podrazumijeva obavezno uništavanje života grupe, ali kao svoju sadržajnost obavezno obuhvata namjerno uništa-

⁴⁴ "Genocid u Bosni nametnuo je potrebu proširenja originalne UN-ove definicije genocida s najmanje dva elementa:

a) sustavno silovanje ljudi, te

b) opsada gradova i namjerno ubijanje civila slučajnom i / ili ciljnom artiljerijskom vatrom". (B. S. Letica, navedeno djelo, str. 32.)

⁴⁵ I. Dizdarević, BARBARI SU BILI BOLJI, Compact, Sarajevo, 1998., str. 26.

Dr. Hajriz Bećirović

vanje kulturno-etničkih i religijskih sadržajnosti ciljne grupe. Etnocid je slo-
žena sadržajnost koja se višedimenzionalno ispoljava. U okviru ove genocid-
ne radnje možemo govoriti o nekoliko njenih dimenzija. To su, prije svega:

- a) biološki i psihološki etnocid,
- b) ekonomski etnocid,
- c) jezički etnocid,
- d) religijski ili duhovni etnocid i
- e) socijalni etnocid.

Biološko-psihološki etnocid sprovodi se, prije svega, u primjenjivanju
mjera i radnji koje smanjuju natalitet nacionalne, religijske ili neke druge grupe.
Ova vrsta genocida najočiglednije se ispoljava u prisilnom odvajanju žena
i muškaraca,⁴⁶ ukidanja djeci njihovih zakonskih prava. Drugi oblik ispolja-
vanja biološko-psihološkog genocida jesu one radnje koje za cilj imaju
povređivanje, iscrpljivanje ili narušavanje zdravlja etničke grupe. Treći oblik
etnocida jeste masovno ropstvo, deportacije, mučenje, silovanje ili seksual-
no ropstvo.

Ekonomski etnocid u osnovi znači radnje koje uništavaju osnove ekonom-
ske egzistencije etničke, religijske ili društvene grupe. U te radnje, prije
svega, spadaju onemogućavanje ili zabrana lova, ribolova ili poljoprivredne
proizvodnje. U ekonomski etnocid svakako spada nasilno, "nenasilno" odu-
zimanje zemljišta iz vlasništva etničke grupe bez pravične nadoknade ili
pristanaka vlasnika zemlje.⁴⁷

Namjerna destrukcija jezika druge grupe, zabrana korištenja maternjeg
jezika ili neki drugi oblik jezičke diskriminacije spada u sadržajnost jezičkog
genocida.

Religijski etnocid podrazumijeva zabranu ili ozbiljno onemogućavanje
tradicionalnog praktikovanja vjere.

Onemogućavanje, zabrana ili neki drugi način onemogućavanja obilježava-
vanja i prakticiranja tradicije, obilježavanje kontinuiteta historijskih sjeća-
nja etničke, religijske, nacionalne ili neke druge društvene grupe predstavlja
socijalni etnocid. U ovaj oblik etnocida spada i cenzurisanje i zabrana slo-
bodnog kulturnog stvaralaštva etničke i religijske grupe o svom vlastitom
razvoju. U socijalni etnocid, svakako, spada uspostavljanje takvog kul-
turnog miljea u kojem prevladava ponižavanje određene etničke, rasne ili
religijske grupe, kao što je npr. "apartheid". Tu svakako spadaju i socijalna
stanja koja podrazumijevaju visok stepen alkoholizma, upotrebe droge,
siromaštva, kriminaliteta i drugih oblika nasilja. "Problemi militarizacije
civilizacije su problemi nasilja, antihumanizma, antidemokracije, problemi
ljudske emocionalne nezrelosti za vlastitu vrstu. Rasprave o humanizmu
kao da postaju nepotrebne uz rasprave o militarizmu i zlu. Nasilja ima
previše i posvuda da bismo i dalje šutjeli o humanizmu:

Godina	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.
Broj oružanih sukoba u svijetu	12	23	34	42	92

"Treći svjetski rat je u tijeku, svim vojnim i nevojnim sredstvima. Svijet
država i države svijeta kao da vode ljudi nedorasli za probleme koje
proizvode. Preraspodjela uvjeta života na Zemlji je prepoznatljiva. Život u
konfliktnom svijetu je problem svih ljudi svijeta. To je već danas problem
živog svijeta."⁴⁸

"Novi francuski Krivični kodeks daje genocidu još širu definiciju: 'Akt
koji razrađenim planom o egzistenciji teži potpunom ili djelimičnom uniš-
tenju jedne nacionalne, etničke, rasne ili religijske skupine ili neke druge
grupe određene po bilo kojem arbitražnom kriteriju'. Ova pravna defnici-
ja ne protivrječi više filozofskom pristupu Andrea Frosarda (Andre Frossard)

⁴⁶ Drastičan primjer je masovno ubijanje samo fertilnog muškog stanovništva po likvidaciji sigurne zone
UN Srebrenica, jula 1995. godine.

⁴⁷ Opširnije o ekonomskom genocidu nad Bošnjacima u: M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, EKO-
NOMSKI GENOCID NAD BOSANSKIM MUSLIMANIMA, MAG, Sarajevo, 1992.

⁴⁸ S. Kulić, STRATEGIJA NASILJA KAO STRATEGIJA RAZVOJA. Naprijed, Zagreb, 1996., str. 13.

'za koga je zločin protiv čovječnosti kad odlučimo ubiti nekoga zato što je rođen'."⁴⁹

Raznovrsni oblici nasilja, među koje, svakako, i to najbrutalnije, spada nasilje genocida, rezultira svirepošću, zavišću, podlošću, uništavanjem onoga što je ljudsko, humano. Nasilje u obliku genocida proizvodi smrt među ljudima, loš kvalitet njihovog psihičkog i fizičkog života. Savremena civilizacija živi u stanju posjedovanja oružja da može uništiti 50 milijardi ljudi, ali hrane nije proizvela da normalno nahrani šest milijardi ljudi. Ovo govori potvrdno o tezi da je prisutnost destruktivnosti u ljudskoj vrsti i povijesti izražena, ako ne jače od njezine konstruktivnosti, onda bar isto. To je još jedan upozoravajući razlog da se znanstveno pozabavimo društvenim uslovima genocida.

TREĆI DIO

OBLICI GENOCIDNIH PROCESA I GENOCIDNA TEHNOLOGIJA

⁴⁹ Grupa autora, CRNA KNJIGA KOMUNIZMA, Bosančica-Print, Sarajevo, 1999., str. 17, 18.

1. DRUŠTVENI USLOVI ZA POJAVU GENOCIDA

Iako genocid jeste zločin na drugačijem nivou od ostalih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, promatran iz znanstvenog diskursa, on, uistinu, jeste društveni proces sukobljavanja. Dakle, genocid je u osnovi društvena pojava i ne samo da je društvena pojava, već je u bitnome pojava uzrokovana društvom. Da bismo eksplicitnije izrazili društvenu uslovljenost genocida, neophodno se elementarno podsjetiti osnovnih elemenata i vrsta društvenih procesa, jer, kako smo naprijed istakli, genocid po svojoj suštini i jeste društveni proces koji po brutalnosti i nasilnosti prevazilazi ostale procese sukobljavanja.

Teorijom međuljudskih odnosa bavili su se mnogobrojni znanstvenici, konstituirajući raznovrsnost znanstvenih teorija. Značajniji doprinos razumijevanju složene interakcije međuljudskih odnosa dao je njemački sociolog Leopold Vize (Leopold von Wiese, 1876- 1969). U prvom dijelu svoga djela *OPĆA SOCIOLOGIJA* Vize se bavi učenjem o povezivanju. Društvene procese on dijeli na procese udruživanja, razdruživanja i mješovite procese. Osnovni procesi razdruživanja, prema ovom autoru, jesu:

- takmičenje (konkurencija),
- kršenje pravila i
- sukob, što ustvari znači povećanje društvenog odstojanja.

Razvijajući dalje svoju teoriju međuljudskih odnosa, Vize procese dijeli na "konstruktivne" i "destruktivne". Osnovni destruktivni procesi su: eksploatacija, pristrasnost, formalizam, radikalizacija, komercijalizacija, zamjena ciljeva. Kršenje pravila kao društveni proces razdvajanja samo je drugi naziv za proces disolucije koji sadrži više antagonističkih elemenata. Kršenju pravila često doprinose emocionalni činioci: ozlijedenost, razjarenost, mržnja, zamjeranje ili antagonistički interesi utemeljeni na ubjedenjima i temperamentu koji isključuje sporazum.

Sukob je ekstremni proces razdvajanja s vrlo velikim varijacijama u intenzitetu antagonizama, od kršenja pravila i normi pa sve do otvorene borbe.

Otvorena borba je najjasniji oblik razdruživanja. Ako je, a jeste, otvorena borba najjasniji društveni proces razdruživanja, onda je genocid najjasniji oblik nasilnosti i destrukcije. Istina, Vize ne upotrebljava pojam genocid, ali nam daje neophodne elemente za njegovo razumijevanje kao društvenog procesa, dajući preciznu teoriju klasifikacije društvenih procesa.

Pojam genocid je ušao u leksiku međunarodnog prava tek nakon Drugog svjetskog rata, u kome su ljudski gubici dostigli oko 50 miliona mrtvih i oko 35 miliona ranjenih. Od nepovratnih gubitaka bilo je 19 miliona vojnika i 31 milion civila, što je uveliko rezultat fašističkog genocida u okupiranim zemljama. Najveći broj civila, 28 miliona ili 24% civilnih žrtava, pretrpile su okupirane zemlje antifašističke koalicije. Od toga je njih 12,5 miliona stradalo u fašističkim koncentracionim logorima, među njima oko šest miliona Jevreja.⁵⁰ I u društvenu i humanističku znanost, kao i u političku praksu, pojam genocida ulazi tek nakon Drugog svjetskog rata, da bi i do dana današnjeg bio nedovoljno znanstveno preciziran u cjelokupnoj svojoj složenosti. Bez obzira što su masovna ubistva civila stara koliko i samo čovječanstvo, pojam genocid tek polovinom XX stoljeća formulira Rafael Lemkin (Rafael Lemkin), jedan od autora nacrtu Konvencije Ujedinjenih naroda o prevenciji i kažnjavanju genocida.

Iako je pravna definicija genocida šira od definicije holokausta, ona kao takva ne obuhvata sve ono što se u običnom govoru i u društvenim znanostima naziva genocidom. Holokaust se najčešće i danas upotrebljava kao model sa kojim se porede ostala masovna ubistva da bi se utvrdilo da li predstavljaju genocid ili ne, što dovodi do toga da neki slučajevi ne bivaju svrstani u kategoriju genocida, uprkos uvjerenju pripadnika i drugih stručnjaka da je u pitanju upravo taj zločin.

Posebno značajno pitanje za teoriju genocida, iz pozicije njegovog znanstvenog razumijevanja, jeste:

- da li je genocid društvena pojava, prirodni (prirodni) fenomen društva kao takvog (kao pojava *sui generis*),

- ili je to pak proces koji društvu nameću političke elite koje žele doći na vlast ili pak pomoću "vladavine" nasilja i destrukcije ostvariti određene političke ciljeve?

Genocid nije prirodna pojavnost društva, te i nije posljedica društvenog razvoja samog po sebi, iako, da bi se genocid desio, moraju postojati određeni konkretni društveni preduslovi. Naprotiv, genocid izazivaju, podstiču, produciraju i sprovode oni koji imaju vlast ili žele da dođu na vlast (dakle, političke elite). Političke elite⁵¹ pripremaju uslove, prave planove i namjerno uvode mase u genocidne radnje. Da bi političke elite kao inicijatori genocida mogle da sačine plan eliminacije određene društvene grupe, neophodno je da postoje najmanje dva preduslova, koja su takode rezultat političkog djelovanja elita. Ti preduslovi su:

- a) opća kriza,
- b) socijalno raslojavanje u društvu.

Izvršenje plana genocida, po pravilu, počinje propagiranjem ideologije koja dehumanizira neprijatelje i dijeli stanovništvo na "nas" i "njih". Dakle, da bismo razumjeli društvene uslove genocidnih radnji, neophodno je, prije svega, objasniti interakciju:

- a) društvo - društvena kriza - genocid,
- b) društvo - društvena diferencijacija - genocid,
- c) društvo - ideologija - genocid.

Iz pozicije promatranja društva kao globalne i nedjeljive pojave, zasigurno se društveni uslovi genocida ne mogu svesti samo na ove tri relacije. Mi ih smatramo osnovnim, odnosno najbitnijim relacijama, koje unutar sebe uključuju historijske, ekonomske, socijalne, političke, kulturne, religijske i

⁵¹ "Teoretičari elitizma pokušali su utemeljiti i opravdati vladavinu manjine nad većinom a time i nejednakost među ljudima. Po njima, masa je intelektualno, moralno, socijalno, kao i u svakom drugom pogledu inferiorna, nesposobna za upravljanje, pa, kao takva, treba da bude podložna utjecaju i moći elitističke manjine. Po njima jedino elita može biti kreativna i djelotvorna. Demokratski oblici političkog organiziranja društva predstavljaju, prema zagovornicima elitizma, prividno odstupanje od onog što je nužnost, odnosno samo su prikriveni vidovi stvarne vladavine elite. Postojanje elita je prema talijanskom sociologu Vilfredu Pareto (Vilfred Pareto, 1848-1923), svojstveno svakom društvu, te, u tom smislu, dosadašnja historija čovječanstva predstavlja groblje aristokracije." (J. Žiga i A. Dozić, SOCIOLOGIJA, BKC, Sarajevo, 2004. godina str. 50-51)

⁵⁰ Vojimir Kljaković, SVETSKI RAT, DRUGI, Vojna enciklopedija, Beograd, 1975., sveska 9, str. 463 do 464.

druge elemente. Iz diskursa društvenih znanosti genocid se ne može odvojiti od društva. Istovremeno, iako se pojavljuje na lokalnom nivou, kao pojedinačna pojava, genocid je, uistinu, planetarna pojava.

Društveni milje genocida čine tri konstante. To su:

- društvena kriza,⁵²
- socijalna nejednakost i
- ideologiziranje društvene stvarnosti.

Genocid je u biti negacija ljudskog života, što je objektivno dublje od običnog nasilja, kakvo je, primjera radi, pojedinačno ubistvo. Naše polazište je da su svi zločini počinjeni kao zločin genocida, ustvari, instrumentalni zločini, dakle, to su oni zločini u kojima ljudske žrtve nisu cilj po sebi, već samo sredstvo za neke druge javne ili tajne ciljeve. Drugim riječima, militarističke mašine ubijanja, vještine, strategije, taktike, uopće učinci i posljedice genocidnih institucija (politička stranka, klasa, organizirana vojska, država) i društvena praksa koja ih okružuje, funkcionišu kao sredstvo u službi drugih, uglavnom geopolitičkih ciljeva. Tajna svih dosadašnjih ratova, od lokalnih, regionalnih i svjetskih, krila se, uglavnom, u ekonomskim motivima i političkim interesima.

Na globalnom planu savremenog svijeta danas ne postoji multipolarna struktura moći. Naprotiv, dojučerašnju bipolarnu strukturu moći savremenog svijeta danas je zamijenila unipolarna vladavina jedne zapadne imperije koju simboliziraju SAD i NATO. Ta imperija se globalno najavljuje kao Novi svjetski poredak, koji nastoji da obuhvati (kolonizira) sve partikularne lokalitete i nezavisne državne suverenitete. Čak i u miru, dakle, "ostatak svijeta", nekad imenovan kao "Istočni lager" i "Treći svijet", danas je isključen iz globalnih tokova ekonomskog rasta i predodređen je da bude žrtva hipertrofirano razvoja multinacionalnog kapitala i njegovog vojnog kompleksa.

⁵² Preko filozofije XVIII stoljeća prodire pojam krize u evolucionističke teorije društva XIX stoljeća. Tako Marks (Karl Marx, 1818 - 1883) prvi put razvija društveni pojam krize. On krizu vidi kao "Momentalna nasilna rješenja postojećih protivječnosti, silovite erupcije koje za momentalno uspostavljaju poremećenu ravnotežu." (K. Marks, KAPITAL III, Kultura, Beograd, 1948., str. 213.)

Naum Čovski, baveći se geopolitičkim fenomenima savremenog svijeta, pokazao je da zapadne države koje predstavljaju 10% svjetskog stanovništva kontrolišu 60% svjetskog kapitala. Nejednaka raspodjela svjetskog bogatstva postala je stalna prijetnja svjetskom miru, dugoročni motiv kontinuiranog izbijanja nasilja, sukoba, ratova i genocidnih radnji.

"Zlo i patnje većine u čovjekovu svijetu ne izazivaju spremnost na podređivanje, trpljenje, odricanje već na osvješćivanje. Prokletstvo u koje je svijet uveden scientističko-tehničkom konstrukcijom života odvojenog od propitivanja vlastitoga moralno-filozofskog smisla, traži eksploziju svijesti svijeta i bljesak prave znanosti vezane uz smisao postojanja, ali ne na ego-centrizmu (antropocentrizmu) već na biocentričnom sustavu vrijednosti. Živimo u svijetu sve manjeg broja sve silnijih silnika i sve većeg broja jadnika, sve manjeg broja ljudi sa slobodom apsoluta i sve većeg broja ljudi bez ikakve slobode. Sreća ljudi nije nikada proizilazila iz podložništva, podređenosti i neslobode, iz nasilja."⁵³

Zbog neprotivljenja zlu, egoizmu, utilitarizmu, nasilju tehničkog uma, na globalnom nivou se otvara prostor za biocid, za genocid, za volju, za moć.

U periodu nakon Drugog svjetskog rata, zapadne zemlje su uspjele da unutar svojih geopolitičkih granica obezbijede ekonomsko pa dijelom i političko blagostanje za ogromnu većinu svojih građana. Deklarativni demokratski prosperitet i s njim u vezi vladavina ljudskih prava, postala je političkim uzorom za ostatak svijeta. Historijski naslijedene privilegije globalno su legitimirane stepenom ljudskih i individualnih sloboda na Zapadu, a ostvarenja ljudskih prava postala su naizgled mjerodavni kriterij za ostatak svijeta. Ovo je stanje i slika zapadnog svijeta posmatrana iz njega samog i za njega samog. S druge strane, društvena stvarnost na globalnom nivou ispoljava se kao sukob realnih interesa između Sjevera i Juga, Istoka i Zapada, Kapitalizma i Komunizma (Socijalizma), razvijenih i nerazvijenih.

Sukob i dalje tinja uz česte eksplozije lokalnih nasilja i regionalnih sukoba. Ipak, legitimne institucije svjetske zajednice Savjet bezbjednosti, Ujedinjene

⁵³ S. Kulić, navedeno djelo, str. 10.

nacije, Helsinški komitet, Haški sud itd. djelimično uspijevaju da rizična žarišta svijeta smire i privremeno pacificiraju.

Istina je da svi ljudi planete teže slobodi i demokratiji, ali se ne slažu u načinu kako je ostvariti. Uz sve što se čini u ime slobode i demokracije, i jednog i drugog je sve manje, oboje poskupljuje do neslućenih granica. Ne leže li u ovoj kontroverzi društvene egzistencije osnovni korijeni nasilju, pa i zločinu genocida, kao njegov društveni uslov. "Iskustva zapadnog svijeta su dragocjena za svijet. Samo u jednom dijelu toga iskustva svijesti i savjesti o tome iskustvu, svijet ima uzor kako treba nešto činiti. To vrijedi za djela i postignuća bijele rase. U većem dijelu iskustva svijesti i svijesti tog iskustva nalazi se ono što ne treba činiti, jer se pokazalo štetnim za svijet. Ovdje se misli na model: razvoj kao Zapad, emitiran iz Europe, zaustavljen u SAD, a nametnut svijetu kao jedini moguć. Zapadnom dijelu svijeta treba program tranzicije. Ekonomika nasilja se mora zamijeniti ekonomikom nenasilja."⁵⁴

Ekspanzivni zahtjev za globalizacijom legitimiran je zapadnjačkim pozivanjem na slobodno tržište, političke slobode, demokraciju i ljudska prava. Slom tzv. Istočnog bloka i iznudeni koncept tranzicije išao je u pravcu ekonomske i političke univerzalizacije zapadnog sistema vrijednosti. Ostatak svijeta je postao poligon za historijsko recikliranje Zapadnog modela. Sve nerazvijene zemlje su bile ucijenjene i postale su taoci novog svjetskog poretka.

Samo oni sistemi koji sa uspjehom implementiraju Zapadni model stila proizvodnje i življenja mogu da računaju da će postati mjerodavni članovi svjetske zajednice naroda. S pravom konstatuje F. Fukujama (F. Fukuyama) u knjizi *KRAJ POVIJESTI I POSLJEDNJI ČOVJEK*⁵⁵ da smo svjedoci "univerzalizacije zapadne liberalne demokratije kao konačnog oblika političke vladavine. U tom smislu će oni državni, nacionalni i etnički identiteti koji se opiru nadirućoj globalizaciji liberalne demokratije, biti osuđeni i kažnjeni. Oni su nove žrtve starog svjetskog poretka."

⁵⁴ S. Kulić, navedeno djelo, str. 14. Vidi str. 40.

⁵⁵ F. Fukuyama, *KRAJ POVIJESTI I POSLJEDNJI ČOVJEK*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1999.

Čovjeka je antropocentrizam naoko stavio u središte svijeta, ali se istovremeno okrenuo protiv njegova humanizma. Snažnom primjenom sile i nasilja smanjuju se ideali i sadržajnosti humanog društva. Humanizma nema bez čovjekovog razvitka u svim dimenzijama: moralu, svijesti, savjesti, znanju i stvaralaštvu. Humaniteta nema bez identiteta, integriteta i suverenosti pojedinca i zajednice u smislu slobode djelovanja u stvarnosti, jer su to najviše vrijednosti humaniteta koji proizilaze iz generičkog bića čovjeka.

Aktueliziranje humaniteta je nužno u rastu sile i nasilja nad društvom. Ako je znanost u nadmoći nad prirodom, društvom i čovjekom, onda je iz nje nemoguće crpiti humanizam. Znanost je tada u funkciji nasilja.

Ljudsko (društveno) nastojanje koje traži od znanosti da bude u funkciji razvoja čovjekovih generičkih osobina: individualiteta, društvenosti, moralnosti, osviještenosti i stvaralačke djelatnosti, uistinu je brana destruktivnosti.

Ulaganja posljednjih 50 godina proizvedenih vrijednosti u naoružavanje, ne samo da zastrašuje svojom moći, već i ukazuje na karakter društvene ambijentalnosti kao pogodnosti za genocidne radnje. Strah od nasilja proizvodi zavist, podlost, antiljudskost, ahumanost i kod pojedinaca i kod društvenih grupa. Nasilje proizvodi smrt među ljudima, loš kvalitet njihovog fizičkog i psihičkog života.

Ovi socio-psihološki elementi ne oblikuju samo individualne - pojedinačne sadržajnosti življenja, već utiču i na globalne aktivizme, kao što su kultura, moral i politika. Politika kao oblik mišljenja i prakse proizvodi oružje, uzrokuje i realizira genocidne radnje.

"Oružje nije proizvedeno zbog vojske, ni klasično ni atomsko, ni svemirsko, već zbog nasilne politike. U interesu živog svijeta ljudski svijet ne smije pristati na ulogu kolektivnog idiota, na stvarnost u kojoj manjina mentalno oštećenih ljudi vlada većinom. To mora biti moto osvješćivanja svijeta. Narod je unižen, a ne samo ponižen, ugnjeten unatoč uzvicima o razvoju demokracije."⁵⁶

⁵⁶ S. Kulić, navedeno djelo, str. 19, te str. 40.

Dr. Hajriz Bećirović

Društvena kriza unutar koje se radaju pretpostavke društvenim destrukcijama, među kojima je genocid jedna od najdestruktivnijih, izražava se kao složena sadržajnost. Sadržajnost društvene krize ispoljava se u nekoliko osnovnih elemenata. To su: ekonomska kriza, kriza racionalnosti, kriza legitimiteta i kriza motivacije. Raspravljajući o društvenoj krizi koja obuhvata i društvenu i sistemsku dezintegraciju, Habermas (Jürgen Habermas) govori o četiri moguće krizne tendencije.⁵⁷

Mjesta nastajanja krize unutar društvene strukture su:

- ekonomski sistem,
- politički sistem i
- socio-kulturni sistem.

Kriza sistema, prema Habermasu ispoljava se, prije svega, kao ekonomska kriza i kriza racionalnosti. Kriza identiteta reflektira se kroz krizu legitimacije i krizu motivacije. Habermasovo razumijevanje društvene krize primjenjivo je i na eks-jugoslovenski prostor. On uzroke krize vidi u neskladu društvene sadržajnosti, odnosno, u nemogućnosti društva da riješi problem vlastitog usmjeravanja. "Krizne nastaju kad struktura nekog društvenog sistema dopušta manje mogućnosti rješavanja problema no što se moralo upotrijebiti za održanje ustrojstva sistema."⁵⁸

No, prije Habermasa, Karl Marks prvi put razvija društveno-znanstvenu teoriju krize sistema. Za Marksa kriza nije samo "nasilno" rješenje, nego i "nasilno uspostavljanje jedinstva" osamostaljenih momenata reprodukcije. Različitost modela teorije krize kod Marksa, ogleda se u:

- teoriji o višku robe, produciranu neravnotežom proizvodnje i potrošnje, te
- teoriji o višku kapitala, kao neravnoteži između rastućeg kapitala i oskudice radne snage.⁵⁹

⁵⁷ J. Habermas, PROBLEMI LEGITIMACIJE KASNOG KAPITALIZMA, Naprijed, Zagreb, 1982., str. 59.

⁵⁸ Isto, str. 11.

⁵⁹ Opširnije o Marksovoj teoriji društvene krize u: Itoh Makotaho, MARKSISTIČKE TEORIJE KRIZE, Marksizam u svetu, 5-6, 1984.

Danas bi bilo neophodno analizirati fenomene ekonomskog rasta, koji takode stanovito uzrokuju društvene krize savremenog svijeta, a istovremeno se nalaze izvan sistemskog shvaćanja krize. Tu prije svega mislimo na narušavanje ekološke ravnoteže, narušavanje antropološke ravnoteže i opasnosti od uništenja čovječanstva potencijalima termonuklearnog oružja.

Danas je potrebno analizirati ulogu i značaj države u produciranju i rješavanju društvenih kriza, unutar kojih se dešavaju zločini genocida. Država je danas "uvučena" u sve segmente društvenog organiziranja, pa i u proces društvene reprodukcije.⁶⁰ Na osnovi socijalnih kompromisa administrativnom (državnom) se sistemu povjerava planiranje u svrhu relativnog izbjegavanja krize. Krizni ciklus je na društvenom planu ublažen i uglavnom zamijenjen inflacijom i trajnom krizom javnih finansija.

Primjer eks-jugoslovenske države govori da je državna blagajna bila opterećena općim troškovima podružljene proizvodnje. Ozbiljno je pitanje da li je država zatajila? Ako jeste, u tome što nije namakla masu poreza i raspoloživu masu nije racionalno upotrijebila da izbjegne krizna ometanja razvoja, tada dolazi do deficita administrativne racionalnosti. Tako se ekonomske krizne tendencije nastavljaju na razini ubiranja i racionalnog trošenja ubраних fiskalnih sredstava. Time se problematiziraju pitanja kulture, obrazovanja, zdravstva, te problemi zapošljavanja. Sve to i još mnogo drugih elemenata produciraju krizu racionalnosti društva, a ona se odnosi isključivo na državu.

Kada sistemski proizvedena očekivanja nije moguće ispuniti raspoloživom masom finansijskih sredstava, niti sistemski konformiranim nadoknadama, nastaje legitimacijska kriza.

⁶⁰ "Od Kejnesa (John Maynard Keynes, 1883 - 1946) dosad država je prisutna u svakoj privredi, u kapitalističkoj i socijalističkoj. Time je država djelimično nadopunila i supstituirala tržišni mehanizam. Državni aparat sada ispunjava brojne imperativne privrednog sistema, nužno je posebno razmotriti. Sa učiniti da bi usavršila djelovanje i rezultate privrednog sistema, nužno je posebno razmotriti. Sa stanovišta uzroka krize ostaje da naglasimo kako se pažnja mora koncentrirati na neriješene probleme usmjeravanja ekonomije, a ne toliko na ekonomski sistem." (M. Korošić, JUGOSLOVENSKA KRIZA, Naprijed, Zagreb, 1998., str. 18.)

Motivacijska kriza nastaje isključivo zbog promjena u socio-kulturnom sistemu. Kada socio-kulturni sistem postane nefunkcionalan za državu i za sistem društvenog rada, nastaje motivacijska kriza.

Neophodno je, u cilju svestranog sagledavanja društvene krize kao društvenog okvira genocida, istaći da se funkcije pojedinih sistema u navedenoj klasifikaciji krize, po pravilu djelimično preklapaju, pa se i izrazi disfunkcionalnosti krize takode preklapaju i nije ih lahko analitički strogo razlučiti. Mi smo već eksplicirali elemente društvene strukture kao mjesta nastanka krize (ekonomski, politički i socio-kulturni sistem). Ovom prilikom samo da istaknemo i zaključimo da uzroci krize mogu biti pojedinačni iz bilo kog iz tri sistema, ali i iz svih istodobno.

Analizom uzroka izbijanja jugoslovenske krize, bitne za naše razumijevanje genocida kao pojma, ali i genocidne tehnologije i prakse na bosansko-hercegovačkom prostoru, bavili su se mnogobrojni autori. Ovom prilikom želimo uputiti na mišljenje i stavove Josipa Županova,⁶¹ koji tvrdi da je osnovna društvena koalicija jugoslovenskog društva bila koalicija nejednakih. Osnovu koalicije su činila dva nejednaka subjekta: radništvo i politička birokratija, odnosno, politička elita.

Nejednakost koalicije, kao uzroka krize ogledala se u odnosu u kome je politička elita (birokratija) "štitila" radničku klasu na način osiguranja minimalnog dohotka i velikih socijalnih prava, dok je s druge strane radnička klasa preobučena u ideološku ulogu historijskog subjekta "revolucionarne promjene društva" osiguravala političkoj eliti društveni legitimitet.⁶²

⁶¹ Opširnije o Županovljevim objašnjenjima uzroka jugoslovenske krize u: J. Županov, ZNANJE, DRUŠTVENI SISTEM I KLASNI INTERES, Naše teme, 7-8, Zagreb, 1983., str. 1048-1054; Isti, RADNIČKA KLASA I DRUŠTVENA STABILNOST, Kulturni radnik, br. 5, Zagreb, 1985., str. 1-20.

⁶² "Preimenovanje partije sa novim pozicijama u sistemu, označenom kao vodeći idejno politički činilac, i demokratskim centralizmom, koji je trebao da animira najširu partijsku osnovu, u biti nije ništa promijenilo. Bez političke konkurencije i svojevrsnog političkog tržišta, u smislu borbe za vlast kroz višepartijski sistem socijalizam je sve više iskazivao svoju nedjelotvornost. Ostale organizacije, u vidu raznih frontova i sl., figurirali su kao transmisija vodeće partije i agitaciona osnova za realizaciju njenih ciljeva ... međutim, ispod takve uravnilovke, skoro u svim zemljama socijalističke provenijencije, djelovala je vodeća nacija, koja je u sferi nacionalnog na raznovrsne načine ispoljavala svoj hegemonizam. Nacionalno se potiralo kroz klasno i njegovu supermaciju, što je činjeno svojevrsnom

Pogrešno ljudsko djelovanje ne vodi ispravnom cilju, postojanju i razvoju. Naprotiv, ono rezultira nejednakim razvojem, socijalnim nejednakostima, koje pogoduju raznovrsnim oblicima socijalnih degradacija i dekonstrukcija. Društvene destruktivnosti produciraju i destruktivne ideologije, ali i istovremeno i destruktivne ideologije "povoljno" utiču na raznovrsnost društvene destruktivnosti. Za genocid je posebno važno stvaranje **ideologije** koja služi kao vodič i kao opravdanje. Kako sociolog Leo Kuper podvlači, kada djeluju kolektivno, oni (izvršioc genocida) u najmanju ruku trebaju ideologiju koja će legitimirati njihovo ponašanje, jer bez toga oni bi sebe vidjeli onakvima kakvi i zaista jesu - običnim lopovima i ubicama.⁶³ Za našu temu posebno je značajno osvrnuti se na ideologije nacionalnog mesijanstva, kao jednog od društveno-idejnih uslova genocida.

Historijska iskustva surovih borbi i genocidnih radnji širom svijeta, izvršavana su, između ostalog, i pod idejom politike nacionalnog mesijanstva.⁶⁴ "Agresija na Bosnu i Hercegovinu tako se u masovnoj svijesti svakodnevnice i javnom mnijenju minimizirala i prikazivala i kao ispunjenje srpske ili hrvatske nacionalne misije na ovom ovozemaljskom svijetu."⁶⁵

Ono što je posebno bitno za razumijevanje društvenih uslova genocida iz aspekta ideologije nacionalnog mesijanstva, odnosno razumijevanje ideologije nacionalnog mesijanstva, kao jednog od društveno-idejnih uslova genocida, jeste pitanje odakle potiče ova ideologija? Gdje se nalaze njeni stvarni korijeni?

Ovaj fenomen je značajan i zbog toga što je još uvijek savremen, masovno privlačan, te što uvid u njegovu historijsku genezu pokazuje da

manipulacijom sa radničkom klasom i teorijom o njenom vladajućem položaju u cjelokupnom sistemu. A, ustvari, ona je sve više siromašila, izrabljivana, marginalizirana sa minornom društvenom moći da kontroliše najveći dio novostvorene vrijednosti, od koje se izdržavao silni birokratski mehanizam." (B. Macić, ZLOČINI PROTIV MIRA, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2001., str. 103-104).

⁶³ L. Kuper, GENOCIDE: ITS POLITICAL USE IN THE TWENTIETH CENTURY (GENOCID - POLITIČKA PRIMJENA U DVADESETOM VJEU), Yale University Press, New Haven and London, 1981., str. 84.

⁶⁴ Opširnije o ideologijama nacionalnog mesijanstva vidi: E. Zgodić, IDEOLOGIJA NACIONALNOG MESIJANSTVA, VKBI, Sarajevo, 1999.

⁶⁵ E. Zgodić, navedeno djelo, str. 10.

on nije svojstvo pojedinačnih nacija i regija, već naprotiv, pojavnost nacionalnog mesijanstva raširena je cijelim svijetom i producira se kao značajan element u kulturama velikog broja naroda.

Kako smo već istakli, raspravljajući o ideologiji nacionalnog mesijanstva, E. Zgodić porijeklo ove ideologije i ideje vidi u kršćanskoj teologiji. On do ovog zaključka dolazi analizom reteologizacije politike na primjeru političke teologije Karla Šmita (Karl Schmidt).

"Cijelu svoju političku teoriju i cijeli svoj ideološki nauk, i u njihovim znanstvenim i u njihovim pseudoznanstvenim sadržajima, on će deducirati iz osnovne teze da svi temeljni pojmovi politike nisu ništa drugo do sekularizirani pojmovi hrišćanske teologije. Moderna politika u njegovom poimanju jeste sekularno preparirana hrišćanska politička teologija."⁶⁶

Ideologija nacionalnog mesijanstva, kao oblik političkog mišljenja, operacionalizira se u djelatnosti države, koja suverenitet naroda realizira iz perspektive hrišćanske teologije.

"Pojam države dobiva... zapravo analognu poziciju onoj koju pojam Boga, koji izvire iz nužnosti ostvarenja čudorednog u realnom svijetu, zauzima u etici."⁶⁷

Sekularizirani pojmovi kršćanske teologije učinili su to da je država, po Karlu Šmitu, u svijetu sekularnog ono što je crkva u svijetu sakralnog. O neposrednim refleksijama i identifikaciji reminiscencije kršćanske teologije u modernim ideologijama pored Karla Šmita govore i Jozef Alojz Šumpeter (Joseph Alois Schumpeter, 1883-1950) i Erih From (Eirich Fromm).⁶⁸ Svemoć države i naroda zamijenila je svemoguću božiju volju. Zato se i država može samovoljno i nasilno da ponaša prema drugom narodu i državi. U ovakvom djelovanju božanski poredak zamijenjen je idejom narodne volje kao izvorom apsolutne moći, ali i izvorom nasilja, destrukcije i genocida.

⁶⁶ Isto, str. 22-23.

⁶⁷ K. Šmit, *POLITIČKA IDEOLOGIJA*, citirano prema D. Rodin, *AKTUALNOST POLITIČKE TEOLOGIJE*, Politička misao, Zagreb, 1989., str. 42.

⁶⁸ E. From, njemački filozof, psiholog i sociolog, proučavao je niz aktualnih problema savremenog svijeta oživljavajući i šireći humanističku orijentaciju koju je primjenjivao prvenstveno u okviru bitnih socioloških i psiholoških tema.

Raspravljajući o Marksovoj socijalnoj filozofiji Erih From će ukazati na hrišćansko-teološke elemente u nenoj sadržajnosti. "Socijalizam je kao i budizam bio religijski masovni pokret koji je, premda se izražavao svjetovnim i ateističkim pojmovima, smjerao oslobodenju ljudskih bića od sebičnosti i pohlepe."⁶⁹ "Marksizam i socijalizam su, dakle, i u Fromovom uvidu 'sekularna religija' čiji pojmovi i aksiološki identitet vuku svoje korijene iz hrišćanske teološke tradicije."⁷⁰

Razumijevanje ideologije nacionalnog mesijanstva posebno je značajno iz aspekta razumijevanja genocidnih događanja u bosanskohercegovačkom društvu, posebno kada se zna da svi programi zla u bosanskohercegovačkom društvu nisu djelo njegovih unutarnjih protivrječnosti, već, naprotiv, rezultat izvanbosanskih uplitanja, prije svega ideologija velikodržavlja u bosanskohercegovačko društvo.

"Svestrana, znanstvena na historijskim činjenicama zasnovana analiza uzroka programa zla u bosanskohercegovačkom društvu, nedvosmisleno dokazuje da oni nisu rezultat unutrašnjih bosanskohercegovačkih sukobljenosti i protivrječnosti, već, naprotiv, jesu rezultat uplitanja izvanbosanskih ideološko-političkih identiteta u autohtonu i autonomnu bosansku društveno-historijsku, duhovno-idejnu i kulturno-civilizacijsku sadržajnost bosanskohercegovačkog društva i države. Izvanbosanski programi zla u Bosni i Hercegovini na političkoj ravni predstavljali su organizirane programe imperijalnih velikodržavnih projekata sa ciljem da razore bosansko društvo."⁷¹

"Religija se instrumentalizira za one koji su ovisni o autoritetu, za one vjernike koji traže oslonce u životu; i to za mržnju, za rat, za križarski pohod. To je ona instrumentalizacija religije za druge svrhe, koje sam u jednoj debati nazvala kristo-fašizam."⁷²

⁶⁹ E. From, *IMATI I BITI*, Naprijed, Zagreb, 1979., str. 178.

⁷⁰ E. Zgodić, navedeno djelo, str. 29. Opširnije o međuuticajima hrišćanskog i marksističkog poimanja svijeta u: M. Damjanović, *ČOVJEK, DRUŠTVO I DRŽAVA - HRIŠĆANSKA I MARKSISTIČKA PERSPEKTIVA*, Dijalog br.12, Sarajevo, 1988.

⁷¹ A. Dožić, *IZVANBOSANSKI PROGRAMI ZLA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU*, Znakovi vremena, br. 22/23, Sarajevo, 2004., str. 145.

⁷² Drothe, Soll (Sol Drot), *KRISTO-FAŠIZAM*, Značenja, br.16, Dobojo, 1988., str. 56.

Politika nacionalnog mesijanstva uplitala se u sudbinu Bosne i Hercegovine već duže od nekoliko stoljeća. "Povijesne misije" raznovrsnih mesijanskih ideologija često su u bosanskohercegovačkom društvu izazivale raznovrsne oblike destruktivnosti, među kojima su se nerijetko dešavala genocidna ubistva i masakri. Opsesije nacionalnim mesijanstvom prema bosanskohercegovačkoj državi i društvu bile su izražene kod francuskog, austro-ugarskog, njemačkog, ruskog, srpskog i hrvatskog mesijanizma.⁷³

Za bosanskohercegovačko iskustvo posebno su značajne ideologije srpskog i hrvatskog mesijanstva, jer se uistinu nalaze u društvenim temeljima genocida nad Bošnjacima. Simbioza mitskog i historijskog u ideologiji srpskog mesijanizma posebno je izražena. Na nju ukazuje, između ostalih, i Miodrag Popović, analizirajući procese prevazilaženja arhaične mitske svijesti njenom transformacijom u modernu kulturnu svijest koja kod Srba počinje prihvaćanjem kršćanstva.

"Opevajući historijske motive, sastavljači junačkih pesama rede polaze od samog istorijskog zbivanja, a češće od njegove interpretacije u feudalnim, odnosno crkvenim krugovima, u kojima su istorijski događaji prethodno dobili ideološku obradu. Tek ideološki stilizovani, što znači preinačeni, događaji ulaze u letopis, rodoslove i žitija, pa i u usmena kazivanja."⁷⁴

Ovako preinačeni događaji iz književnog stvaralaštva, i ne samo književnog, već i iz drugih oblika i grana stvaralaštva, pretaču se u političku i društvenu praksu. Ta praksa je najčešće Bosnu i Hercegovinu i njeno društvo razumijevala iz pozicije vlastitih predrasuda i stereotipa. Iz takve (srpske i hrvatske) mesijanske perspektive Bošnjaci se vide u "iskrivljenom ogledalu", ne kao vlastiti, autonomni, kolektivno - historijski identitet, već kao "najranije srpsko stanovništvo",⁷⁵ "cvijet hrvatskog naroda", "turkuše"⁷⁶

⁷³ Opširnije o konkretnim djelovanjima ovih oblika nacionalnog mesijanstva u: E. Zgodić, navedeno djelo, str. 57-221.

⁷⁴ M. Popović, VIDOVDAN I KRST ČASNI, Slovo ljubve, Beograd, 1976., str. 10-11.

⁷⁵ "... dinarski muhamedanci spadaju u najranije srpsko stanovništvo u ovoj oblasti". (J. Cvijić, BALKANSKO POLUOSTRVO I JUŽNOSLOVENSKE ZEMLJE, II, Beograd, 1931., str. 70.)

⁷⁶ Jedan od predstavnika velikosrpske ideje, Milan Srškić je tvrdio: "Radi Turkuša, ja ne mogu u Bosni gledati minareta, oni moraju nestati" (Ivan Meštrović, USPOMENE NA LJUDE I DOGAĐAJE, Knjižnica Hrvatske revije, Zagreb, 1969, str. 242.)

i sl. Oblici nacionalnog mesijanstva nisu ostali u duhovnoj sferi, naprotiv, postali su osnova velikodržavnih politika koje su za posljedicu imale destrukciju bosanskohercegovačkog društva i države i zločin genocida prema Bošnjacima.⁷⁷ Ne samo primjeri koje smo naveli, već cjelokupni tok historijskih zbivanja "nedvosmisleno govore da je srpska nacionalno-državna ideologija i politika, još od doba I. Garašanina, pa sve do kraja XX stoljeća, koristila ideologiju etničkog svesrbizma kao konstitutivni momenat i glavno 'legitimacijsko' načelo u svojoj teritorijalno-osvajajčkoj politici prema Bosni i Hercegovini."⁷⁸ Ideje i doktrine nacionalnog mesijanstva, neminovno su dovodile do sukoba naroda i država. Onog momenta kad su one postajale program državne političke akcije neminovno su rezultirale političkim totalitarizmom, koji je unutar sebe uključivao i duhovni i kulturni totalitarizam. Ovakva politička aktivnost dalje je producirala genocid čija je osnovna sadržajnost dehumanizacija i destrukcija cjeline ljudskog života.

2. GENOCIDNA DEHUMANIZACIJA I DESTRUKCIJA

Genocid je društveno zlo. To zlo se po svojoj sadržajnosti manifestira kao zločin dehumanizacije i destrukcije ljudskog života i samog postojanja čovjeka. Dehumaniziranost i destruktivnost zločina genocida je vrlo različita po svome karakteru i pojavnim oblicima, zbog čega je radi razumijevanja suštine dehumanizacije i destrukcije genocida neophodno ukazati na sve njegove pojavne oblike, strukturu i dinamiku.

Dehumanizacijska djelatnost i destruktivnost genocida ispoljava se u niz konkretnih zločinačkih radnji, kao što su:

- ubistva i premlaćivanje,
- masovna eksterminacija pripadnika grupe,
- masovna intervencija i izolacija pripadnika grupe,

⁷⁷ Opširnije o osnovnim činjenicama o genocidu nad Bošnjacima u: S. Čekić, HISTORIJA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, Muzej genocida, Sarajevo, 1997.

⁷⁸ E. Zgodić, navedeno djelo, str. 208-209.

- silovanje,
- terorisanje i uznemiravanje,
- granatiranje civilnih ciljeva,
- opšta diskriminacija pripadnika grupe,
- onemogućavanje uslova za život i opstanak,
- zločini nad mentalnim integritetom djece,⁷⁹
- destrukcija narodnog duha,
- uništavanje kulturnih objekata,
- izolacija političkih i vjerskih vođa i dr.⁸⁰

Genocid je masovni zločin u kome učestvuje veliki broj ljudi, bilo kao izvršioци, saučesnici ili žrtve. Žrtva genocida uvijek je čovjek, ne primarno kao pojedinačno biće, već čovjek kao bitak svijeta. Iz tih razloga genocid je, u ma kom obliku se ispoljavao, u krajnjoj instanci dehumanizacija i destrukcija ljudskog roda, njegovog društva kao oblika i sadržaja prirodene egzistencije.

Genocidna destrukcija se ne može svesti na puko (kvantitativno) utvrđivanje količine i vrste zločina, već mora utvrditi stanje destrukcije žrtve, te kompletirati portret zločinca. Važna sadržajnost genocidne destrukcije jeste i subjektivni i objektivni interakcijski odnos zločinca prema žrtvi. Učesnici genocida podijeljeni su u dvije grupe ljudi, čija je moralna karakterologija sasvim suprotna.

"Na jednoj strani su naredbodavci, izvršioци i saučesnici koji djeluju sa načela mržnje, a na drugoj strani su od izvršilaca prezrene i najčešće samo sa sažaljenjem od drugih ostavljene nemoćne žrtve. U takvom odnosu, bar do sada, prednost je na strani zločinca, politička i pravna moć, koja je

⁷⁹ Opširnije: M. Šestanović, ZLOČINI NAD PSIHIČKIM INTEGRITETOM DJECE, IIZPC i MP, Sarajevo, 2000.

⁸⁰ Sve navedene dehumanizirajuće i destruktivne radnje najčešće se odvijaju po fazama, sa jedinstvenom namjerom realizacije konačnog cilja. Napomenimo da genocid kao destruktivna radnja u sebi sažima i niz drugih dehumanizirajućih radnji protiv života pojedinca i grupe, kao što su destrukcija imovine, tijela, časti i ugleda, braka i porodice.

omogućavala da sve i skoro sve što je kao tehnički progres stvorio razumni svijet, prisvoji i u pogodnom trenutku iskoristi kao sredstvo za izvršenje zločina, nad manjim i slabijim koji su po nečem prepoznatljivom drugačiji od većine kojoj pripadaju izvršioци genocida."⁸¹

Neophodnost proučavanja konkretnih oblika genocidne destruktivnosti i dehumanizacijskih postupaka, u konkretnom prostoru i vremenu, potrebna je ne samo radi utvrđivanja pojedinačne krivične odgovornosti, već i radi njihovog upoređivanja sa prethodnim i općim značenjima genocida. Ovim aspektom istraživanja genocida stvaraju se pretpostavke za jednu kvalitativnu analizu suštine dehumanizma najtežeg zločina - genocida, nasuprot pasivnom konstatiranju činjenica o genocidu.

Kvalitativna analiza pojedinačnih destruktivnih i dehumanizirajućih sadržajnosti genocida treba da razotkrije suštinu i svu složenost genocidne radnje, kako bi se na osnovu tih saznanja u znanosti i društveno-političkoj praksi mogla isplanirati i preduprijeti individualna i kolektivna aktivnost na efikasnoj zaštiti žrtve od zločina i društva od genocida.

Rasvjetljavanje složene strukture genocidne dehumaniziranosti potrebno je još iz jednog razloga. To je spoznaja suštine načela mržnje, po kome učesnici genocida djeluju.⁸² To načelo često ne znaju ni neposredni izvršioци, ali ga znaju i produciraju političke elite koje generiraju genocid.

Dehumanizirajući postupci i destruktivnost genocida ispoljava se kako u različitosti oblika i formi, isto tako i u različitosti intenziteta. Zato je za znanost najbolje svaki pojedinačni genocid istražiti zasebno, kao zaseban destruktivni fenomen.

⁸¹ H. Balić, BOSANSKA KATAKLIZMA - STUDIJA SLUČAJA FOČA, Magistrat, Sarajevo, 2002., str. 146.

⁸² "Izvršilac i saučesnici genocida djeluju po načelima mržnje i po pravilu su to ličnosti koje najčešće ili nikako ili nedovoljno znaju pravu istinu o onima nad kojima se vrši zločin. Tu istinu znaju ideolozi zločina ili kriminološka elita i prikazuje je primitivnim izvodačima onako kako njima odgovara: u prošlosti su Jevreje ubijali, jer su navodno Jevreji ubili i razapeli na križ Isusa, proizveli ekonomsku krizu. Ta kriminološka elita predstavlja muslimane ljudima, čija vjera - Muhamedova - zaudara, muslimani su Turci koji su krivi za poraz na Kosovu, oni sprečavaju ulazak Hrvata u Evropu, krivi su jer se pet puta dnevno umivaju i peru zube, krivi su jer su im muškarci obrezani kao i Jevreji, te predstavljaju opasnost za veliki natalitet, itd." (H. Balić, navedeno djelo, str. 148).

Ipak, logika i sadržajnost svakog pojedinačnog genocidnog događaja ukazuje na mnoge sličnosti, kako u upotrebi tehnike genocida, tako i svrhe i namjere. B. i S. Letica su izdvojili šest elemenata koji su zajednički svim genocidnim procesima, pa tako i velikosrpskom genocidu nad Bosancima:

- delegitimizacija potencijalnih žrtava, odnosno legitimizacija genocida;
- demonizacija žrtve;
- razoružanje žrtava;
- dehumanizacija žrtava;
- izolacija žrtava;
- destrukcija grupe i ličnosti žrtve, odnosno genocidna praksa;
- poricanje.

Navedena šema prikazuje samo elemente genocidnog procesa, ali ne i njihov hronološki slijed. Vrlo često se dva ili više elemenata pojavljuju simultano kao, na primjer, legitimizacija genocida i demonizacija potencijalnih žrtava.⁶³

Ubistva i premlaćivanja karakteristika su svih genocidnih tehnologija, ali istovremeno i jedan od konstantnih oblika destruktivne sadržajnosti genocidnog procesa. Genocidna ubistva su po pravilu masovna⁶⁴ i sistematična, a kao oblici dehumanizacije i destrukcije realiziraju se kao: strijeljanja, vješanja, klanja, gušenja, spaljivanje, batinanje i sl. U drugim slučajevima do masovnih ubistava dolazi zbog nehumanih uslova prisilnog rada, kao što su: glad, hladnoća, bolest, iscrpljenost. Uništavanje (ubistva) gladu i

⁶³ B. i S. Letica, navedeno djelo, str. 57 - 58.

⁶⁴ Bezbrojnih je povijesnih primjera masovnih genocidnih ubistava. Ovom prilikom istaknimo Auschwitz (Aušvic), Jasenovac, Srebrenicu, kao simbole masovnog genocidnog ubistva. U logoru Jasenovac u toku Drugog svjetskog rata ustaše su ubile između 50.000 i 100.000 Srba, Jevreja, Roma, Hrvata i Bošnjaka. Prema izvještaju Komisije za zločin genocida u Srebrenici od 12. - 17. 7. 1995. godine ubijeno je preko 8.000 Bošnjaka. O širini i razmjerama zločina genocida nad Bošnjacima u periodu agresije na BiH 1992 - 1995, još nisu date konačne cifre ubijenih. One se za sada preciziraju na cca 150.000 ubijenih. Masakriranje civilne populacije prisutno je kao oblik ideološke borbe, što najbolje svjedoči teror za vrijeme Staljinove vladavine SSSR-om.

žedu, takode su oblik genocidnog procesa, isto kao i nehumanost transporta - duga marširanja, vagoni za stoku.

Etničko čišćenje je, takode, jedan od najgrubljih dehumanizirajućih oblika genocidnog procesa. Etničko čišćenje je proces (i rezultat) nasilnog protjerivanja određene etničke grupe sa njezinog dugovjekovnog životnog prostora. "Iako je pojam etničko čišćenje novijeg porijekla, njegova upotreba je vrlo stara. U prikazu historijskog pregleda etničkih čišćenja, Endruju Bel-fialkof (Andrew Bell-Fialkoff) označava Asirce kao prve izvršitelje, i to u periodu između 745. i 727. godine p.n.e. Slučaj, koji je vratio pojam u upotrebu, desio se u Bosni i Hercegovini 1992. i 1995. godine kada je agresor na okupiranim područjima provodio ubistva, silovanje, uništenje domova, otpuštanje s radnih mjesta i propagandu zastrašivanja da bi natjerali bosanske Muslimane da bježe na teritorij izvan srpske kontrole.

Etničko čišćenje je proračunato, sistematično i prisilno uklanjanje određene etničke skupine sa označene teritorije. Grupa koja podliježe čišćenju je primorana na to, jer je od strane jače skupine, koja teži uspostavi vladavine na teritoriji, označena kao nepoželjna ili opasna. U svojoj knjizi *ETNIČKO ČIŠĆENJE* iz 1996. godine, Bel-Fialkof tvrdi da čišćenje nije ograničeno samo na etničke skupine, te se zalaže za upotrebu termina "narodno čišćenje", da bi naglasio da su grupe označene prema religiji, rasi, klasi, političkim uvjerenjima i seksualnoj orijentaciji, takode, bile prisilno iseljene iz njihovih domova. On svrstava narodno čišćenje između genocida, u kojem su grupe označene kao meta za uništenje s jedne i pritisak na emigraciju s druge strane."

Pojam i praksa etničkog čišćenja jedan je od najzanimljivijih primjera znanstvenog pristupa genocidnim procesima. Ma koliko je ovaj pojam neophodno konkretizirati na pojedinačna dešavanja, istina je da on postaje i jeste globalna pojavnost savremene epohe. Etničko čišćenje kao genocidni proces jeste kontinuirano tlačenje svim raspoloživim sredstvima neke etničke ili vjerske grupe, s krajnjim ciljem njezinog izгона ili potpunog zatiranja. "Naime, ako i pretpostavimo da su različiti povijesni i sadašnji primjeri etničkog čišćenja istovrsni 99 posto (u njihovom su ishodištu uvijek

snažne rasne, etničke, religijske i druge predrasude; organizirana ili spontana represija koja se provodi sličnim metodama: ubistvima, silovanjima, terorom, masovnim egzekucijama, deportacijama, izgladnjivanjem, itd.) ostaje nam jedan posto odstupanja koji svaki pojedini slučaj čini jedinstvenim."⁸⁵ Kao jedan od metoda ljudske destruktivnosti etničko čišćenje ipak jeste **eufemizam za genocid**.⁸⁶

Jedan od znanstveno-teorijski relevantnijih tekstova, kada je u pitanju analiza slučaja Bosna, jeste rad Ahmeda Akbera (Akber S. Ahmed).⁸⁷ Ahmed Akber na primjeru događanja u Bosni i Hercegovini želi pokazati da ono što se događa u Bosni jeste samo dio sveopćeg, globalnog zla civilizacije modernosti.

"Ma koliko nas Bosna hipnotizirala da bismo došli do univerzalnih načela i pronašli globalno objašnjenje, referentni okvir moramo proširiti izvan njenih granica. Etničko čišćenje moramo shvatiti u kontekstu cijele naše epohe."⁸⁸ U znanstveno-teorijskom smislu Akber Ahmed pojam etničko čišćenje razumijeva kao metateorijski pojam ili kao metaforu kako bi označio jedan pojam, ideju, sugerirajući međusobnu sličnost ili analogiju između dvije ili više vrsta planetarnog zla koje označavamo genocidom.

"Uzimajući Bosnu kao svojevrsni studij slučaja (case-study) fenomen koji se kolokvijalno naziva etničko čišćenje (tu sintagmu, kao što ćemo kasnije vidjeti, nametnutu od srpske propagande, znanstvenici su mehanički preuzeli kao teorijski pojam, pokušavajući naknadno definirati njen sadržaj), Ahmed, na temelju međunarodnih komparacija i povijesne analize, pokušava pronaći neke općevažne pouke iz kojih bi društvene znanosti, diplomatska i politička elita tzv. svjetske zajednice, kao i čovječanstvo u cjelini, mogli nešto naučiti."⁸⁹

⁸⁵ B. i S. Letica, navedeno djelo, str. 15.

⁸⁶ "I etničko čišćenje je teorijski sasvim neprimjeren i moralno potpuno neprihvatljiv generični pojam za ono što se desilo u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini od 1990 - 1995. godine" (B. i S. Letica, isto, str. 11).

⁸⁷ Akber S. Ahmed, ETHNIC CLEANING: A METAPHOR OF OUR TIME (ETNIČKO ČIŠĆENJE - METAFORA OVOG VREMENA), Ethnic and racial studies, Volume 18, No. 1, London, 1995.

⁸⁸ Akber S. Ahmed, isto, str. 3 - 4.

⁸⁹ B. i S. Letica, navedeno djelo, str. 14.

Destruktivnost i dehumaniziranost akcija etničkog čišćenja bila je planska i sistematična.⁹⁰ Pored toga, jedna od njenih bitnih destruktivnih sadržajnosti jeste i ta da je destrukcija zabilježena i na onim područjima gdje nije bilo oružanih neprijateljstava. Svrha i cilj te destrukcije bila je onemogućiti povratak etničke grupe na prostor u kome je živjela.

Uz proces genocidnog ubijanja, u čiju sadržajnost svakako spada i etničko čišćenje, kao samo jedan od njegovih segmenata, a nikako njegova zamjena, išla je i aktivnost **dehumanizacije** produciranjem stereotipa. Da bi "opravdali" ubijanja, srpski političari, vjerski velikodostojnici, znanstvenici i drugi intelektualci, Bošnjake su, prije svega, medijski kvalificirali kao "fundamentaliste", "fanatike", "ekstremiste", "teroriste", "pokvarenjake" i sl. Takođe se njihova duhovno-idejna sadržajnost - islam, izjednačavala sa nasiljem. Dehumaniziranje Bošnjaka, pravljenje stereotipa o njima, imalo je za cilj lakše prihvatanje njihovog ubijanja. S pravom sociolog Kelman (Herbert C. Kelman) zaključuje:

"Masakri postaju mogući u onolikoj mjeri koliko smo mi druga bića lišili njihovog identiteta i zajednice ... Tako, kada je grupa ljudi u potpunosti definirana unutar kategorije kojoj oni pripadaju i kada je ta kategorija isključena iz ljudske zajednice, tada se moralna ograničenja protiv njihovog ubijanja daleko prevazilaze."⁹¹

Uz etničko čišćenje kao oblik genocidnog procesa, kao njegova skoro prateća pojava, jesu stvarnosti koncentracionih logora.

Po definiciji **koncentracioni logor** je mjesto grupisanja ljudi, koje su policijske ili vojne vlasti bez sudjenja izdvojile po raznim mjerilima i zatvorile na neodređeno vrijeme. Javili su se početkom XIX stoljeća.

⁹⁰ "Jugoslovenska vlada pod dominacijom Srba pokušala je ... vozom u 18 vagona, deportovati kompletno stanovništvo muslimanskog (bošnjačkog - op. a.) sela u Madarsku. Nekih 1800 putnika, uključujući 70 žena sa djecom istjeranih iz sela Kozluk u istočnoj Bosni ... trebalo je biti deportovano u Madarsku." (R. Gutman, WITNESS TO GENOCIDE, Macmillan Publishing Company 1993, New York str. 20, bosansko izdanje: SVJEDOK GENOCIDA, VKBI, Sarajevo, 1995., str. 66-69). Deportacija je potom izvršena.

⁹¹ Kelman, VIOLENCE WITHOUT MORAL RESTRAINT (NASILJE BEZ MORALNIH OGRADA), Blackwell Publishers, The Journal of Social Issues, Vol. 29, No 4, Malden, USA, Winter, 1973., str. 49.

Fašističke sile u prvoj polovini XX stoljeća, koncentracione logore su pretvorile u sistem politike zastrašivanja stanovništva, slamanje otpora porobljenih naroda, te sistematsko uništenje zatvorenika.⁹²

U teorijskom smislu ova posljednja vrsta, prema osnovnoj praksi i namjeni prozvana je i posebnim nazivom - logori smrti.

Postoje koncentracioni logori u kojima nije zabilježena brutalnost. Takvi su bili kampovi za Japance u SAD-u tokom Drugog svjetskog rata. Ipak, koncentracioni logori, uglavnom, predstavljaju mjesta gdje se dešavaju užasne scene brutalnosti, torture, izgladnjivanja, te ubijanja. U svakom slučaju, njih treba razlikovati od zatvora čija je namjera da budu legitimna mjesta okupljanja onih koji su osuđeni zbog narušavanja civilnih i krivičnih odredbi i logora za ratne zarobljenike, kampova za brigu i izmještanje stanovništva koje je preživjelo rat, te izbjegličkih kampova.

Koncentracioni logori imaju dugu i, nažalost, nečasnu historiju i prije logora smrti u Bosni i Hercegovini tokom agresije 1991.- 1995. godine, kao što je bilo zatvaranje protivnika od strane Britanaca u Južnoj Africi krajem XIX stoljeća.

Logori smrti se razlikuju od koncentracionih logora i oni imaju vezu sa koncentracionim logorima, koji su kreirani ili razvijeni unutar centra sa ciljem organiziranog masovnog ubijanja zatvorenika. Logori smrti se obično vezuju sa centrima za ubijanje formiranim pod nacističkom vladavinom, prije svega u Poljskoj, čija je svrha bila da osigura ubijanje velikog broja prvenstveno Jevreja i Roma, te drugih ljudi koji su bili označeni kao neprijatelj. Logori u Bosni i Hercegovini, koje su sistematski organizirali agresori na Republiku Bosnu i Hercegovinu, predstavljaju tipičan primjer logora smrti. "Samo u tri srpska logora smrti, Omarska, Brčko i Keraterm, umoreno je 6.500 civilnih zatočenika."⁹³

⁹² Đ. Ivanović, KONCENTRACIONI LOGOR, Vojna enciklopedija, Redakcija VE, Beograd 1972., sveska 4, str. 507-510.

⁹³ Tilman Cihl, ETNIČKO ČIŠĆENJE - GENOCID ZA VELIKU SRBIJU, Bosanski kulturni centar Sarajevo 1996, str. 9.

Njemački termin za logore smrti je "Vernichtungslager", a najadekvatniji mu je prijevod na bosanski jezik "logor za uništenje". Za one koji nisu ubijani odmah ili ubrzo po dolasku bila je pripremljena svakodnevna brutalnost, kao što je izgladnjivanje, udaranje i intenzivan fizički rad bez naknade ili adekvatne i kalorične ishrane, seksualno zlostavljanje i selekcija određenih grupa zarobljenika za učešće u medicinskim eksperimentima bez anestezije pri operacijama i/ili izlaganje plinovima i različitim bolestima bez mogućnosti upotrebe antivirusa.

Nasilje i sistematično provođenje egzekucija su, takode, česti, ali vrhunac dostignuća logora smrti bilo je masovno ubijanje hiljada zatvorenika u jednom danu kada je najuobičajeniji metod bila upotreba gasa ciklon B, a leševi su potom bili spaljivani u pećima posebno izgrađenim da u njih može stati veliki broj tijela ubijenih ljudi.

U koncentracione logore, logore smrti, svaka znanstvena analiza mora uključiti, između ostalih, gulage i radne kampove u SSSR-u za vrijeme vladavine Staljina. Ovi logori, svakako, odgovaraju opisu koncentracionih logora i logora smrti. Oni imaju toliku stopu smrtnosti i egzekucija, da se pomalo ili nimalo ne razlikuju od logora smrti. "Sredinom 1930. blizu 140.000 zatvorenika već je bilo u logorima kojima je rukovodio (DPP).

Ogromno gradilište kanala Baltik - Bijelo more, kojem je bilo neophodno 120.000 poslušne radne snage, ubrzalo je transfer desetina hiljada zatvorenika prema logorima dok je priliv stalno rastao: 56.000 osuđenih u 1929. godini u aferama koje je slijedio DPP, više od 208.000 u 1930. (i 1,178.000 osuđenih u aferama koje nisu zavisile od DPP-a u 1929. godini i 1,238.000 u 1931.). Početkom 1932., više od 300.000 zatvorenika radilo je na gradilištima DPP-a gdje je godišnji nivo smrtnosti znao dostizati 10%, kao što je bio slučaj na gradilištu kanala Baltik - Bijelo more."⁹⁴

Koncentracioni logori, otvoreni za Kambodžance pod vladavinom Pol Pota, poznati kao "kampovi smrti", u stvarnosti se sa sigurnošću mogu kvalificirati kao logori smrti.⁹⁵ U skorijoj prošlosti zatočenički logori kao logori

⁹⁴ Grupa autora: CRNA KNJIGA KOMUNIZMA, Bosančica, Sarajevo 1999, str. 2014.

⁹⁵ Opširnije o zločinima u Kambodži pod vladavinom Pol Pota u: CRNA KNJIGA KOMUNIZMA, str. 604 - 622.

smrti bili su uspostavljeni u Bosni i Hercegovini. Za samo dvije godine agresije na Bosnu i Hercegovinu, otkriveno je postojanje više od 900 zatočeničkih logora.⁹⁶ Hiljade Bosanaca, prije svega etničkih Bošnjaka i Hrvata, bilo je zatočeno bez obezbijedenog sudskog postupka u koncentracione logore, kao što su: Omarska, Trnopolje, Luka Brčko, Manjača, Sušica kod Vlasenice, KPD Foča, Bileća i dr. Svi ovi logori bili su uspostavljeni od maja do decembra 1992. godine.

Logore su formirale paravojne formacije ili organi kolaboracionističke Republike Srpske Bosne i Hercegovine uz pomoć jedinica JNA. Za cilj su imali "uništiti Bošnjake i Hrvate kao nacionalnu i vjersku grupu, ubijanje je, ozbiljno prorijedilo i namjerno izložilo takvim uslovima, koji su trebali dovesti do njihovog fizičkog uništenja."⁹⁷ Roj Gatman u svojoj knjizi *SVJE-DOK GENOCIDA* navodi sistematsko prelaćivanje zatvorenika u Manjači: "Svaki drugi dan stražari iz logora su ga (zatvorenika) tukli noću, kad su ostali zatvorenici otišli na spavanje stražari bi ... pročitali nekoliko imena. Zatvorenici su ih slijedili u malu sobu u blizini kuhinje, gdje je svaki bio tučen oko 20 minuta do pola sata."⁹⁸

Iz svih ovih primjera vidimo da zločin genocida putem koncentracionih logora i logora smrti može da bude izvršen nad različitim subjektima, odnosno društvenim grupama, slojevima, kao što su rasa, klasa, nacija, dakle, genocid nad rasom, genocid nad klasom i genocid nad nacijom. Formiranjem institucije logora smrti, odnosno koncentracionih logora u XX stoljeću, čiji je primarni cilj bio oduzimanje ljudskih života, označava novi politički sadržaj genocidne aktivnosti ljudskog roda u modernosti.

Grupa može biti uništena na raznovrsne načine, kao što je to navedeno u Konvenciji o genocidu. Jedan od načina je i silovanje, koje je kasnije upravo na iskustvima iz Bosne i Hercegovine, uneseno u Statut Haškog

⁹⁶ Vidi: Izvještaj Istražne komisije za akte barbarstva počinjene u ratu na području bivše Jugoslavije (Bassionijeve ili Klashoven/Bassionijeve komisija) objavljen u američkom časopisu *Criminal Law Forum* - Forum za krivično pravo, br. V/1994. godine.

⁹⁷ OPTUŽNICA (INDICTMENT) ICTY PROTIV KARADŽIĆA I MLADIĆA OD 14. NOVEMBRA 1995, objavljena u ediciji *SREBRENICA 1995, IIZPČ i MP*, Sarajevo, 1998., knjiga 1, str. 435 do 470.

⁹⁸ R. Gutman, *SVJEDOK GENOCIDA*, str. 32.

tribunala. Kada je silovanje izvršeno s namjerom uništenja (u cijelosti ili djelimično) nacionalne, etničke, rasne ili religijske grupe, onda je to silovanje genocid. Silovanje kao instrument genocida rezultira ubijanjem članova grupe, izazivanjem ozbiljnih tjelesnih i mentalnih povreda članova grupe. Radnja silovanja usmjerena je na onemogućavanje radanja unutar grupe, kao i promišljen uticaj na uslove života grupe, što treba doprinijeti fizičkom uništenju grupe. Prisilne trudnoće koje su posljedica silovanja, kada je žena dovedena do momenta kada nije moguć abortus, ugrožavaju buduće radanje, a samim tim i opstanak grupe.

Uloga sistematskog silovanja je na periferiji većine teorijskih stavova znanstvenih disciplina⁹⁹ koje se bave fenomenom genocida, bez obzira na centralnu ulogu koju ima u iskustvima žena koje su doživjele genocid. Silovanje je korišteno kao sredstvo u svim genocidima, ali i kao način uništavanja ličnosti. Fenomen silovanja kao genocidne radnje trebao bi biti jedno od temeljnih pitanja znanstvene teorije sociologije genocida.

Specifičnost silovanja u kontekstu genocida se može shvatiti kao strategija koja cilja na biološku ulogu žene u reprodukciji grupe, kao i na glavnu ulogu žene u tom, kao i na ulogu žene kao primarnog socijalizirajućeg faktora djece i, osim toga, ključnog učitelja o etničkom identitetu generacije.

Postoje primjeri silovanja i muškaraca tokom genocida, no, ogromna većina silovanja izvršena je nad ženama. U toku sukoba u bivšoj Jugoslaviji, a prije svega tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, postoje dokazi da su osnivani centri s ciljem sistematskog seksualnog zlostavljanja žena.¹⁰⁰ "Logori za silovanje" su uspostavljeni sa namjerom uništenja Bošnjaka kao grupe pomoću sistematskog silovanja i prisilnog dovođenja u stadij odmakle

⁹⁹ Inicijative za kodifikaciju krivičnog djela genocida u smislu uključivanja silovanja pokrenute su još na Kongresu za dokumentaciju genocida u BiH, održanom u Bonu 31.8. do 4.9. 1995. godine. Vidi: M. Deković i S. Hodžić, str. 579-593, itd.

¹⁰⁰ Jedan od mnogobrojnih primjera centara za silovanje (ženski logori) bio je "Bunker" i pansion "Kon Tiki", koga su populamo zvali "kod Sonje". Iz tog logora mlade žene i djevojke su dovođene u pansion radi seksualne usluge. (E. Muračević, *UBIJENE I NESTALE ŽRTVE ZLOČINA U VOGOŠCI 1992.-1995.*, IIZPČ i MP, Sarajevo, 2001., str. 32 - 38 i 321 - 323).

Opširnije u: M. Bisić, S. Kreho, *OBUKA ZA GENOCID* (sudjenje Branislavu Heraku), Haled Akili, Sarajevo 1994.

trudnoće Bošnjakinja. To je bio sastavni dio genocidnog procesa. Tužba Republike Bosne i Hercegovine na Međunarodnom sudu pravde protiv SR Jugoslavije sadrži i optužbe za silovanje.

Da je silovanje akt genocida potvrdilo je i vijeće Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu proglašivši 2. septembra 1998. godine majora Žan - Pola Akajesa (Jean-Paula Akayesu) krivim za 9 od 15 tačaka optužnice za genocid i zločine protiv čovječnosti, uključujući i silovanje. Vijeće je odlučilo da su akti silovanja i seksualnog nasilja sastavni dijelovi akta genocida posebno na osnovu člana 2. (2) (a), (b) i (d) Statuta (jednako Konvencije o genocidu). "Vijeće želi podvući činjenicu da po njegovom mišljenju oni (djela silovanja i seksualnog nasilja: paragrafi 12 (A) i 12 (B) optužnice) predstavljaju genocid jednako kao i druga djela ako su počinjena sa posebnom namjerom uništenja, u cijelosti ili djelomično, posebne grupe, koja je kao takva cilj ... silovanje i seksualno nasilje predstavljaju nanošenje ozbiljnih tjelesnih i mentalnih povreda, ozljeda, te su čak, po mišljenju Vijeća, jedan od najgorih načina nanošenja žrtvi tjelesnih i mentalnih ozljeda ... seksualno nasilje je bilo sastavni dio procesa uništavanja, a posebno je bilo usmjereno protiv žena iz plemena Tutsi u cijelosti ... U većini slučajeva su silovanja žena Tutsi izvršena s ciljem njihovog ubijanja."¹⁰¹

Ova presuda je prvi primjer da je silovanje označeno kao djelo genocida s ciljem uništenja grupe. "Silovanje je, kao i svaki drugi, ozbiljni ratni zločin", izjavio je izvršni direktor odjela Human Right Watch za prava žena. "To je oduvijek bila istina na papiru, ali sada su se konačno međunarodni sudovi počeli ponašati u skladu s tim."

Prema Human Right Watchu tokom genocida u Ruandi stotine i hiljade žena bile su meta policije Hutua i vojnika bivše vlade Ruande u njihovom genocidnom djelovanju. Žene Tutsi su silovane pojedinačno, višestruko, zatim upotrebom različitih predmeta, kao što su oštri predmeti ili drške pištolja, zadržavane u seksualnom ropstvu ili seksualno sakaćene. Ovi zločini su bili dio modela po kome su žene Tutsi postajale objekti seksualnog

nasilja nakon što su bile svjedoci mučenja ili ubistava njihovih srodnika, te uništavanja njihovih domova.

Neuključivanje posebnog spominjanja silovanja u Konvenciji o genocidu bilo je greška, no djela definirana kao genocid se moraju posmatrati u svjetlu razumijevanja silovanja kao sredstva genocida. Kada se izvrši svjesno kao dio općeg ili sistematskog napada usmjerenog protiv civilne populacije, silovanje, seksualno ropstvo, prisilna prostitucija, nasilna trudnoća, prisilna sterilizacija ili bilo koji drugi vid seksualnog nasilja postaju zločin protiv čovječnosti, što je definirano Statutom Međunarodnog krivičnog suda (odjeljak 2., član 7.1. (g)). Ta djela su, takode, ratni zločin prema četvrtoj Ženevskoj konvenciji (odjeljak 2., član 7.2 (f)). Prisilna trudnoća je akt genocidne radnje protiv etničke grupe jer predstavlja bespravno primoravanje žene na prisilno zatrudnjivanje s ciljem utjecaja na etnički sastav grupe prema kojoj se vrši nasilje. Nakon dugotrajnih analiza Basionijeva komisija je klasificirala pet modela silovanja, i to:

1. silovanje kao dio zastrašivanja,
2. silovanje u toku borbi, vrlo često javno,
3. silovanje u logorima, nad nezaštićenim zatvorenicama,
4. silovanje kao rezultat provođenja etničkog čišćenja i
5. "hotelsko silovanje", radi "pružanja usluga" vojnicima.¹⁰²

Vrlo često i višestruko su silovane žene i djevojke u prisustvu drugih zatvorenika. Prema izvještajima Organizacije o evropskoj sigurnosti i saradnji silovane su djevojčice od 7 godina, ali i starije žene od 60 i više godina. Najčešće silovana grupa žena je starosne dobi od 13 do 40 godina.¹⁰³

Teroriziranje i uznemiravanje je, takode, oblik genocidnog sadržaja i ima širok spektar destruktivnog i dehumanizirajućeg djelovanja. To su, prije svega, granatiranja civilnih ciljeva, snajperska dejstva na civilno stanovništvo, te kolektivna i pojedinačna otpuštanja sa posla terorizirane grupe.

¹⁰¹ Opširnije: MEĐUNARODNI SUD ZA RATNE ZLOČINE NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE, Hrvatski pravni centar, Zagreb, 1995.

¹⁰² MEĐUNARODNI SUD ZA RATNE ZLOČINE NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE, Hrvatski pravni centar, Zagreb, 1995., str. 314-316.

¹⁰³ Vidi: Izvještaj Thompson OSCE misije o koncentracionim logorima u BiH 1992.

Granatiranje civilnih ciljeva, odnosno naseljenih mjesta, koja nemaju vojni značaj, bila je česta praksa agresora, a posebno Vojske RS – kolaboracionističke vojske Savezne Republike Jugoslavije, od početka agresije na BiH. Ovim činom želio se izazvati efekat ubijanja civilnog stanovništva, njihovo teroriziranje, zastrašivanje i demoralizacija. Namjerno i isplanirano granatiranje civilnih ciljeva imalo je za cilj ne samo ubijanja i razaranja materijalnih dobara, već i povrede i trajni invaliditet na hiljade civila.¹⁰⁴ Da bi teroriziranje, uznemiravanje i zastrašivanje imalo što genocidniji karakter, pribjegavalo se držanju gradova u potpunom okruženju i izolaciji, bez vode, struje i hrane. U tako opsjednutim gradovima, u najnehumanijim uslovima, koncentracijskih logora, građani su nezakonito i sistematski granatirani i snajperski ubijani, bez obzira što nisu bili vojnici. S tim u vezi, ukazujemo na Optužnicu Haškog tribunala, koja posebno tereti Radovana Karadžića i Ratka Mladića da su "individualno ili skupa sa drugima planirali, naredili, potakli ili na drugi način pomagali i potakli planiranje, pripremanje ili izvršenje snajperskih akcija u Sarajevu".¹⁰⁵

U masakrima civila korišteni su sva raspoloživa tehnika i tehnička dostignuća. Upotrebljavani su: avioni, raketni sistemi, tenkovi, dalekometno topništvo, minobacači, hemijska sredstva i sl. Nakon masakra civila, za skrivanje zločina genocida korištena su najsavremenija inženjerska sredstva: buldožeri, rovokopaci, kamioni i dr.

3. SVRHA I NAMJERA GENOCIDA

Genocid je najmračniji i najveći od svih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Genocid je zločinačka radnja usmjerena ka potpunom ili djelimičnom uništenju ciljane grupe. Praksa primjene svih kodifikovanih i nekodifikovanih zločina u Bosni i Hercegovini, pored ostalog, karakteriše namjeru uništenja Bošnjaka. Kao takva, u svoju sadržajnost radnja obuh-

vata i razraden plan djelovanja. Nosioi genocida, odnosno oni koji ga podstiču, iniciraju i planiraju, su, prije svega, hladnokrvne ubice, a potom i barbari. Specifičnost genocidne radnje ne proizilazi, prije svega, iz stepena ubijanja ili iz njihovog barbarstva, već **isključivo iz namjere**. Namjera genocida je uništiti ciljnu grupu "u cjelini ili djelimično".

Zigmund Bauman (Zygmund Bauman) i većina znanstvenika koji su se bavili fenomenom i praksom genocida koga su počinili nacisti, utvrdili su da je genocid "racionalan", proračunat, planiran čin u kojem se ubijanje vrši bez strasti. Dakle, prema ovim teoretičarima genocid je prvenstveno **sredstvo**, a ne cilj sam po sebi.

"Moderni genocid je genocid sa svrhom. Oslobođenje od neprijatelja nije cilj sam po sebi. Ono je sredstvo za postignuće drugog cilja: nužnost koja proizilazi iz krajnjeg cilja, korak koji treba podnositi ako se želi ikada stići na kraj puta. Sam je cilj ostvarenje velike vizije boljeg i radikalno drugačijeg društva. Moderni je genocid element društvenog inženjeringa, osmišljenog radi stvaranja društvenog poretka koji će se uklopiti u zamisao o savršenom društvu."¹⁰⁶

Nacizam kao oblik destruktivne ideologije realizirao se, između ostalog, i kao genocidni pokret. Nacističke vode, kao i vode elite drugih genocidnih pokreta, na različite su načine koncipirali i zamislili viziju vlastitog i radikalno drugačijeg društvenog uređenja od onoga u kome se genocidni pokret začeo. U realizaciji svoje, u suštini destruktivne ideologije, a u vlastitim očima "boljeg", samo njima poželjnog društva, nosioi genocidne ideje su definirali "svrhu" genocida. Genocid je zločin drugačiji po karakteru, svrsi i namjeri od ostalih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. On unutar sebe uključuje **namjeru** da se po mogućnosti u potpunosti uništi ciljna grupa.

Zločin genocida je, ne samo svojom svrhom i namjerom već i ukupnom sadržajnošću, različit od ostalih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, a posebno od ratnog zločina. Ratni zločin je prvi put defi-

¹⁰⁴ Jedan u nizu primjera granatiranja civilnih ciljeva jeste granatiranje grada Tuzle 25. maja 1995. godine, kada je ubijeno 73, a ranjeno preko dvije stotine građana. Opširnije: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995., IIZPC i MP, Sarajevo, 1997.

¹⁰⁵ Opširnije u: Haške optužnice protiv R. Karadžića i R. Mladića od 14. novembra 1995.

¹⁰⁶ Z. Bauman, MODERNITY AND THE HOLOCAUST (MODERNOST I HOLOKAUST), Cornell University Press, Ithaca, New York, 1989., str. 91.

niran 1907. godine u Haškoj konvenciji, ali zločin genocida je zahtijevao zasebno definiranje, jer nije bio "samo zločin protiv pravila ratovanja, već i zločin protiv čovječnosti", djelujući ne samo na pojedince, grupe i nacije o kojima se radi, već i čovječanstvo u cjelini. Rafael Lemkin (Raphael Lemkin) je prvi znanstvenik koji je definirao teoriju genocida, u kojoj iznosi stav da genocid nije isto što i ratni zločin. Nemoralnost, brutalnost, svrha i namjera zločina kakav je genocid, mnogo je veća i po značenju destruktivnija, nehumanija od amoralnosti ratnog zločina. Ubiti nekoga zbog toga što on ili ona jednostavno postoje je zločin protiv čovječnosti. To je zločin protiv života, onog temeljno ljudskog.

Kada se govori o svrsi i namjeri genocida, tada nije riječ o eliminaciji pojedinaca kao političkih protivnika ili eventualno zato što su zagovornici pogrešnih uvjerenja ili opasnih teorija po izvršitelje genocidnih radnji, već je riječ o zločinu usmjerenom protiv ličnosti kao ljudskog bića, zločin protiv ljudskosti (čovječnosti), zločin individualne ili grupne žrtve. Kao što slučaj pojedinačnog ubistva uključuje prirodno pravo individue da postoji, u slučaju namjere genocida kao zločina, jasno je prirodno pravo svake etničke, rasne ili religijske grupe da opstoji. Namjera da se ove grupe unište narušava pravo na postojanje i razvoj unutar međunarodne zajednice.

Određenje genocida, definirano Konvencijom o prevenciji i kažnjavanju zločina genocida, koja je donesena od strane Generalne skupštine UN 1948. godine, istovremeno je uključilo i namjeru kao jednu od bitnih sadržajnosti genocida. Konvencija je u članu 1. kao zločin genocida definirala sve one radnje koje se čine s namjerom da se uništi etnička, rasna ili religijska grupa djelimično ili u cijelosti. Da se podsjetimo, te radnje s namjerom su:

- a) ubijanja članova grupe,
- b) nanošenja teških tjelesnih ili mentalnih povreda,
- c) namjerno nametanje grupi takvih uslova života, koji bi trebali dovesti do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja,
- d) provođenje mjera s namjerom sprečavanja rađanja unutar grupe i
- e) prisilno premještanje djece iz jedne grupe u drugu.

Vidimo, dakle, da se namjera genocidne radnje ogleda u svakom segmentu genocida, ali se odnosi, prije svega, na tri konstitutivna faktora, a to su:

- a) namjera zločina,
- b) namjera uništenja nacionalne, etničke, rasne ili religijske grupe,
- c) preciziranje "mete" (objekta-predmeta) uništenja.

Namjera kao sadržajnost genocidne radnje ima veliki značaj za razumijevanje jedinstvene monstruoznosti genocida. Ako je namjera neosporna sadržajnost svakog genocida, opravdano se postavlja pitanje šta je njegova svrha?

Da bi se odgovorilo na pitanje svrhe genocida, neophodno se vratiti na problematiku samog pojmovnog određenja genocida. Definicija genocida, prema konvenciji usvojenoj od strane Generalne skupštine UN-a, ima nekoliko značenja. To se najbolje dč zaključiti i vidjeti iz aktivnosti koje su neke članice UN-a željele sprovesti kako bi proširile definiciju zločina genocida. Usvojenoj definiciji genocida neke države su željele dodati i političku motivaciju, te uključiti pojmove kulturnog i političkog genocida. Francuski predstavnik se u to vrijeme trudio da "čak iako je zločin genocida izvršen iz rasnih ili religijskih razloga u prošlosti, jasno je da će motivacija za te zločine u budućnosti biti najčešće politička."

Predstavnik Sovjetskog Saveza zalagao se za neuključivanje politički definiranih grupa u definiciju predmeta zločina genocida. Svoj stav je branio navodnim "znanstvenim" stavom definicije genocida. Sovjetski predstavnik je tvrdio da bi uključivanje političkog faktora u zločin genocida mogao smanjiti efikasnost Konvencije. Tako je uništenje **političke** grupe izostavljena iz sadržajnosti genocidne radnje u Konvenciji o prevenciji i zločinu genocida.

Produbljenija i svestranija analiza genocid? u Drugom svjetskom ratu i svih genocid? nakon Drugog svjetskog rata, uključujući i genocid u Bosni i Hercegovini, ukazuju na njegovu političku dimenziju, odnosno, da je svrha genocida političke prirode.

Promatran u političkom kontekstu, genocid počinjen u Drugom svjetskom ratu djelo je fašizma kao vodećeg neprijatelja slobode, pravde, pravičnosti i života dostojnog čovjeka u sistemu političkog pluralizma. Svrha

genocida kao zločinačke radnje uključuje unutar sebe postojanje plana usmjerenog ka totalnom uništenju, a usmjeren je protiv grupa izabranih da budu žrtve iz prostog i jednog jedinog razloga, a to je da pripadaju ciljnoj grupi. Ta ciljna grupa, ciljna je zato što smeta ostvarenju, realizaciji nekog konkretnog političkog ili ekonomskog cilja počinioca genocidne radnje.

Iznoseći strategiju hladnog rata SAD u Američkom parlamentu 1948. godine, Džordž Kenen (Georg Kennan) je rekao: "Mi imamo 50% bogatstva u svijetu, ali samo 6,3% stanovništva. Naš stvarni zadatak u nastupajućem periodu je da zadržimo ovu neravnomjernu situaciju. Da bi uspjeli u tome, mi moramo odbaciti sentimentalnost, mi moramo prestati da se bavimo ljudskim pravima, svjetskim porastom standarda i demokratije."¹⁰⁷

Teroristički napad na Njujork 11. septembra 2001. je prestrašio i solidarisao skoro cijeli svijet. Iako se ni dan-danas pouzdano ne zna ko je glavni krivac, NATO savez, predvođen SAD-om, to vješto koristi da svoje kažnjeničke ekspedicije upotrijebi za ostvarenje sasvim drugih ciljeva političke i ekonomske prirode. Ovi ciljevi su povezani sa onim što je mnogo ranije govorio Džordž Kenen. Bivši član švedskog parlamenata Lars Norberg (Lars Norberg), analizirajući tu strategiju, kritički piše: "Kažnjeničke ekspedicije će nastaviti da traže i likvidiraju one koji plaše nosioce zapadnjačke kapitalističke civilizacije. Danas komunizam nije ljuti protivnik kapitalizma, danas se ljuti protivnik traži među muslimanskim svijetom u Aziji i Africi, svaka zemlja će da se pročisti."¹⁰⁸

Da je svrha genocida povezana, čak i neodvojiva od njegovog cilja, pokazuje niz povijesnih primjera, a ne samo ovaj kojeg smo naprijed naveli. U svim ovim primjerima genocidi su samo nužno sredstvo koje proizilazi iz krajnjeg cilja, koji je uvijek političke ili ekonomske naravi. Nama je manje ili nimalo poznat rat u Kongu koji je vodio Leopold II, kralj Belgije. Želja i strast za profitom koji se može dobiti od slonove kosti i gume koštali su Kongoance preko deset miliona stanovnika.¹⁰⁹ Ovi sukobi, koje često prate

¹⁰⁷ Š. Kadrić, NOVI SVJETSKI POREDAK, *SevkaZ.talia.com*

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Opširnije Š. Kadrić, navedeno djelo.

genocidi, posljedica su sukoba ekonomskih i političkih interesa svijeta zapadne civilizacije. S pravom konstatira Lars Norberg: "Preko 500 godina Evropa i Amerika teroriziraju, pljačkaju, eksploatiraju, koloniziraju ostali dio svijeta, oni to čine i danas drugim metodama." U članku *JEDANAESTI SEPTEMBAR-POZADINA I BUDUĆNOST*, L. Norberg, bivši član švedskog parlamenta, piše: "Jedanaesti septembar je razlog i povod koji se uzima da bi zapadni svijet uspostavio vlast nad cijelim svijetom i preuzeo kontrolu nad politikom i ekonomijom. Da bi sopstvene sirovine čuvao, disciplinirao jeftinu radnu snagu, otvorio tržište za zapadne proizvode, usluge i inovacije. Pitam se: hoće li 11. septembar biti prvi dan novog svjetskog poretka, globalizacije zasnovane na indoktrinaciji, sili ili mitu."¹¹⁰

Formiranje države Izrael jedan je u nizu primjera svrhe i namjere genocida, gdje genocid nije cilj, nego sredstvo, sredstvo pomoću koga se stiže do postavljenog političkog cilja. Podsjetimo se da je poslije strahota kroz koje su prolazili Jevreji u Prvom svjetskom ratu 1917. godine, Balfurovom deklaracijom (britanski lord Arthur James Balfour) formiran je novi dom za Jevreje u Palestini koja je bila britanski protektorat. Poslije genocida nad Jevrejima u Drugom svjetskom ratu, 1948. godine formirana je država Izrael na dijelu Palestine. Iako su bili na savjesti zapadnog svijeta, lordu Balfuru i drugim zapadnim liderima nije bilo ni na kraj pameti da dom za Jevreje ponude negdje na Zapadu.

Prikupljajući jevrejsko stanovništvo širom svijeta i formirajući Izrael kao državu na tuđoj teritoriji, znalo se da će doći do nasilja, protjerivanja i ubijanja palestinskog naroda. Kako nam je poznato, Izrael se širio terorom sve do danas. Širenje Izraela terorom, nasiljem i genocidom nad palestinskim narodom nije zaustavljeno ni do danas. Periodi izrazitog nasilja države Izrael nad palestinskim narodom desili su se 1949., 1956., 1967., 1973. i traju i danas. Da su progon, ubijanja, zastrašivanje, razaranje domova i drugi oblici genocidnih destrukcija izraelske države nad Palestincima sredstvo političkog cilja, tj. uspostavljanja države Izrael u poželjnim i sigurnim

¹¹⁰ L. Norberg, *JEDANAESTI SEPTEMBAR - POZADINA ILI BUDUĆNOST.*

granicama, potvrđuje i obraćanje predsjednika Buša (Georg Bush, jr.) Jaseru Arafatu (Yaser Arafat) 2002. godine.

Poslije masakra nad Palestincima, američki predsjednik Buš se 2002. obraća predsjedniku Palestine J. Arafatu, tražeći od njega da obustavi teroristička dejstva na okupiranim teritorijama. On priznaje da je riječ o okupiranim teritorijama, ali žrtvu te okupacije poziva "da obustavi teror", zapravo traži da goloruki Palestinci ne bi pružali otpor terorizmu izraelske države. L. Norberg, vidjevši ono što Džordž Buš neće da vidi kaže: "Šaron (Ariel Sharon) danas nastoji potpuno uništiti Palestinu i svu uključiti u Izrael."

Genocid nad Palestincima je svrha i namjera ostvarenja političkog cilja da se izgrađena država Izrael na tuđoj teritoriji i dalje širi. Zapadni svijet, čisteći sopstvenu savjest zbog počinjenog genocida nad Jevrejima, dopušta Izraelu da čini genocid nad Palestincima, iako genocid nad Jevrejima nisu počinili Palestinci, već fašizam ponikao na tlu zapadne civilizacije. Na opasnosti ovakvog "zapadnjačkog stila življenja", mišljenja i djelovanja upozorava Lars Norberg. Njegova bojazan se ogleda u tome da ostatak čovječanstva koji čini njegovih 5/7 ne prihvati ulogu jeftine radne snage otvorenog tržišta usluga i roba. Opasnost se eksplicitno može izraziti stavom, ako taj svijet kaže: "Dosta, mi ne želimo biti taj dio svijeta kojim će 15% vas koji se nazivate zapadnom civilizacijom vladati nama. Mi se ne razumijemo u vašu demokratiju, ali mi znamo da danas 15% tog demokratskog svijeta raspolaže sa 85% sirovina u svijetu. I mi znamo da je 11. septembar pokazao način na koji možemo da vam se suprotstavimo."¹¹¹

Kada je u pitanju genocid počinjen u Bosni i Hercegovini, nad Bošnjacima, onda se jasno vidi da je to radnja koja je proračunata, racionalna okrutnost, da bi se ostvarila vizija drugačijeg društva od postojećeg, tj. da bi se ostvarila velikodržavna ideja društva u kome će "svi Srbi živjeti u jednoj državi".

Velikosrpski pokret, pokret za veliku Srbiju formirao se i djelovao u dugom razdoblju od 1844. godine. Njegove vode, odnosno političke elite srpske

velikodržavne ideologije, na različite načine su definirale svrhu i namjeru trenutne realizacije te ideje. Bartol i Slaven Letica, promatrajući historijske perspektive i različitosti oblika ostvarenja ideologije velike Srbije, razlikuju tri glavne vizije: "viziju srpske intelektualne elite, viziju Slobodana Miloševića, te onu Jugoslovenske narodne armije."¹¹²

Savremena vizija srpske svjetovne i crkvene elite eksplicitno je definirana u poznatom Memorandumu Srpske akademije nauka i umjetnosti.¹¹³ Memorandum ima namjeru da ukazivanjem na navodne historijske nepravde učinjene prema Srbima u prošlosti opravda pokretanje radikalnih političkih akcija koje neće birati sredstva za ostvarenje postavljenog cilja. U Memorandumu, ne samo da se nabrajaju sve prethodne nepravde učinjene Srbima, već i one današnje. "Da bismo pravilno razumjeli pravu prirodu dokumenta, moramo imati na umu neke povijesne činjenice i analogije:

1. Memorandum ne sadrži nikakvu strategiju niti plan agresije, niti ima bilo kakvu operativnu svrhu, već naprotiv, samo nastoji pobuditi apokaliptične fantazije masa. Stoga je njegova funkcija bila pokrenuti društvenu mašineriju Velikosrpskog pokreta: traganja za vodom, oblikovanje strategije, stvaranje apokaliptičnih saveza, itd.
2. U formalnom je smislu dokument bio tajan i, zaista, 'nepostojeći', i tako je simbolički naglasio svoju srodnost po svrsi i prirodi s *Nacertanijem* Ilije Garašanina. U srpskoj političkoj povijesti takva tajanstvenost tradicionalno povećava važnost dokumenata i podaruje mu mistične, zavjereničke i subverzivne karakteristike.

Memorandum SANU stoga ima jasnu svrhu oživljavanja uspavane velikosrpske svijesti i njeno aktiviranje u političkoj djelatnosti. Za vrijeme pisanja *MEMORANDUMA* (1985.-1986.) srpska je intelektualna scena postala laboratorijem za povijesni preporod i oživljavanje ozračja iz doba otomanske

¹¹² B. i S. Letica, navedeno djelo, str. 46.

¹¹³ Memorandum Srpske akademije nauka i umjetnosti, Štampan 29. 9. 1986. u Beogradskim "Većerjim novinama".

¹¹¹ Isto.

naježde i Kosovke bitke. Propovijedi svećenika u crkvama, pjesme guslara, nacionalne pjesme i književnost, slikarstvo i filmska industrija bile su opsjednute novom bitkom koja bi trebala da donese preporod nove Srbije."¹¹⁴

Slobodan Milošević svoju viziju nove Jugoslavije iznio je u knjizi *GO-DINE RASPLETA*. "Njegova vizija utemeljena je u tri osnovna elementa:

1. srpski narod je biološki ugrožen u Srbiji (od Albanaca) i u Jugoslaviji (od drugih);
2. to je stanje tako nepodnošljivo da zahtijeva da se primijene sva sredstva, legalna ili ilegalna, kako bi se promijenila federalna struktura vlasti i uništila kontrarevolucija; i
3. komunizam je jedina šansa za Srbe, Srbiju i novu idealnu Jugoslaviju.

Prevedeno na jezik dnevne političke prakse, ta je vizija značila kosovizaciju ostalih država i naroda u bivšoj Jugoslaviji i sprečavanje demokratskih izbora i rušenja komunizma, kako bi se osigurala Miloševićeva osobna diktatura i dovelo do već najavljenog rata."¹¹⁵

Krajnja namjera i svrha vizije Slobodana Miloševića bila je **konačno rješenje srpskog nacionalnog pitanja** prema formuli koju je izrekao Vorenu Zimmeranu (Warren Zimmermann): "Svi Srbi imaju pravo da žive u jednoj državi."¹¹⁶

Da bi realizovao ovaj politički cilj, bilo je neophodno osvojiti što više teritorije na kojoj bi trebalo da živi što više Srba, a što manje drugih naroda. To je tipičan primjer imperijalne ideologije. Da bi ta ideja bila ostvariva, isplanirano je da se unište narodi i svi oni politički subjekti koji su priječili realizaciju ove ideje. Srpski genocidni zločini u Bosni i Hercegovini rezultat su namjere genocida Slobodana Miloševića, a onda Radovana Karadžića,

¹¹⁴ B. i S. Letica, navedeno djelo, str. 47.

¹¹⁵ Isto, str. 48.

¹¹⁶ Warren Zimmermann, *ORIGINS OF CATASTROPHE: YUGOSLAVIA AND ITS DESTROYERS - AMERICA'S LAST AMBASSADOR TELLS WHAT HAPPENED AND WHY - KORIJENI KATASTROFE - JUGOSLAVIJA I NJENI RUŠITELJI*, Times Books/Random House, New York, 1996., str. 92.

Ratka Mladića i drugih. Oni su svoju namjeru realizirali preko Jugoslovenske narodne armije/Vojska Savezne Republike Jugoslavije, koja je, takode, imala svoju vlastitu viziju¹¹⁷ razrješenja jugoslovenske krize, koju je uistinu generirala ideologija srpskog velikodržavlja.

U dokumentu *Informacija o situaciji u svetu i u Jugoslaviji i o neposrednim zadacima Jugoslovenske narodne armije*, najznačajniji jugoslovenski generali koncipiraju viziju i namjere uspostave budućeg jugoslovenskog (čitaj srpskog) društva. Ova vizija proizilazi iz slijedećih stavova: "SAD su izgradile cijelu svoju civilizaciju na jeftinim izvorima energije (i to je) - najvažniji uzrok Zaljevskog rata, zapadni manipulatori postigli su značajne rezultate u svom primarnom cilju - uništenju komunizma, mi moramo likvidirati snage koje su razbile liniju odbrane našeg socijalističkog društva i Jugoslovenska armija i njeni komandujući oficiri, kao institucija i kao građani, vodeći su politički faktor u našoj zemlji."¹¹⁸

Svi naprijed navedeni primjeri pokazuju da genocidne radnje kao obavezujući uvjet imaju svrhu i namjeru da putem genocidnog ubistva u potpunosti ili djelimično realiziraju konkretan politički cilj. Pojam genocida je u masakrima širom svijeta, poslije Drugog svjetskog rata, s ciljem privlačenja pažnje, pokatkad znao izgubiti početno značenje.

S namjerom da šokira ljude i usmjeri njihovu pažnju ka trenutnom nasilju ili nepravdi pravljenjem usporedbi sa ubistvom najvišeg stepena poznatom

¹¹⁷ "Vizija Jugoslovenske narodne armije - JNA. Za povjesničare važno je znati da je vodstvo bivše JNA (personificirano u trojici najznačajnijih generala: Branku Mamuli, Veljku Kadjeviću i Blagoju Adžiću) na katolički badnjak 1990. godine pripremio dokument *Informacija o situaciji u svetu i u Jugoslaviji i o neposrednim zadacima Jugoslovenske narodne armije*. Taj je dokument pripremio središnji politički komitet JNA, ali je konačnu redakciju teksta napravio Veljko Kadjević, u to vrijeme jugoslovenski ministar odbrane. Tekst se pojavio u javnosti početkom siječnja 1991. godine, jer je bio namijenjen javnom čitanju vojnicima u Jugoslaviji kao neka vrsta vojne naredbe. Bio je zamišljen kao izlika za vojni udar planiran za 12. prosinca 1990. godine i 1. ili 24. siječnja 1991. godine, koji se, međutim, nije dogodio, jer vojni vrh nije nikada dobio neophodnu većinu u kolektivnom predsjedništvu Jugoslavije, niti je Veljko Kadjević dobio očekivanu podršku ruskog generala Jazova. Hrvatski dnevni list *Vjesnik* je 31. siječnja 1991. godine u cijelosti objavio taj vojni dokument" (B. i S. Letica, isto, str. 48.).

¹¹⁸ Ključni dijelovi ovog dokumenta objavljeni su u knjizi Stjepana G. Meštrovića, *GENOCIDE AFTER EMOTIONS*, Routledge, London, 1996.

u ovom stoljeću, genocid je korišten kao sinonim za masakr, tlačenje i represiju. Drugi svjetski rat i genocid dobili su potpunu preporuku u političkom kontekstu, "Sotona je personalizirana u liku Hitlera koji je predstavljao ništa manje od alegorije đavola."¹¹⁹

Prevelika upotreba pojma holokaust, koji se posebno masivno popularizirao putem američke TV serije 1970. godine, dodatno je uticala na trivijalizaciju pojma genocid. Riječ holokaust, u originalnom kontekstu, jeste regionalni pojam i doslovno znači "ritualno žrtvovanje potpunim spaljivanjem." Upotreba ovog termina ima dvostruki efekat, mistificiranje i spektakularnost, što daje sasvim pogrešnu sliku stvarnosti genocida.

Neminovna posljedica ovakve zloupotrebe jezika su gubitak značenja i iskrivljavanje vrijednosti. Mediji su, naprimjer, za pojedine događaje u svijetu primjenjivali pojam holokaust. Tako npr. za uništenje izazvano kolerom u Gani, gdje je bila najveća koncentracija izbjeglica iz Ruande i Zaira, pogrešno je korišten termin holokaust. Time je medicinska nesreća, koja je rezultat masovnog priliva izbjeglica, tretirana kao rezultat genocida i namjerni masovni zločin sistematično isplaniran i sproveden. Ovakav način interpretacije i objašnjenja masovnih nesreća rezultira dvostrukom greškom. Naglašenim značenjem fokusiranim na žrtve kolere, smanjuje se pažnja posvećena stvarnoj nesreći koja se već desila. Potpuno je zanemarena činjenica da kolera ne bira svoje žrtve na osnovu njihovog etničkog porijekla.

Isti je slučaj i sa kontroverznim bombardiranjem Njemačke i Vijetnama, gdje su bombe "birale" žrtve sasvim slučajno. Opisivanje genocidom bilo koje ljudske katastrofe koja izaziva veliki broj žrtava, utiče na gubitak pravog smisla genocida. Slijedeća konsekvencija takvog opisivanja genocida jeste da dolazimo u situaciju gdje se nijedan pojedinac ne izdvaja samostalno kao krivac ili odgovorna osoba, jer se krivica "ostavlja" pred vratima historijske sudbine, nesretnih prilika ili "klime koja je vladala u to vrijeme."

¹¹⁹ Alan Finkelkraut (Alain Finkelkraut), ZLOČIN ROĐENJA - EVROPA, NACIJE, RAT, Dijalog br. 3-4, Sarajevo, 1995.

Bilo bi pogrešno negirati da su se određene forme zločina, kao što su barbarstvo, "ljudska" nehumanost prema čovjeku ili očigledna mržnja, uvijek dešavale u svijetu. Ako ih shvatimo kao pojavnosti same po sebi, onda ne postoji pojedinac odgovoran za zločin. S druge strane, ako se situacija posmatra tako da se svi smatraju uključenim u zločin genocida, onda slika postaje maglovita, a krivica i nevinost se miješaju. Kolektivna krivica je samo drugi vid poricanja činjenica.

Zločin genocida je ona radnja koja svoju ključnu sadržajnost izražava kroz namjerni masovni zločin, sistematično isplaniran i izveden. On precizno definira svoje žrtve na osnovu njihovog nacionalnog, etničkog, rasnog, religijskog ili nekog drugog određenja. Svrha genocida jeste da posluži kao sredstvo nekom konačnom cilju, a najčešće su to raznovrsni politički i ekonomski ciljevi.

Još jedna radnja vezana za genocid zaslužuje pažnju znanstvene elaboracije. To je "ubjeđivanje kao motivacija",¹²⁰ odnosno preduzimanje mjera "opravdanja", "racionalizacije" genocida. To se postiže intenzivnom informativnom propagandom, u čijoj je osnovi ideološka matrica kako bi se uveliko izmijenili dotadašnji stavovi ljudi.

Najčešće se ciljna grupa, grupa koja se priprema za predmet genocida, prikazuje u negativnom kontekstu, dehumanizira se. Korištenjem stereotipa prema ciljnoj grupi, ona se prikazuje kao tuda, opasna, štetna, neprijateljska, moralno izopačena i sl., a sve u cilju "pripreme terena" za buduću akciju, kako bi akcija izgledala neophodna, opravdana,¹²¹ poželjna i na kraju kao krajnje nužna "korist" koju imaju počinioci genocida nad žrtvom.

¹²⁰ Vuk Drašković, MUSLIMANI ŽELE NAŠE KUĆE I NAŠE ŽENE, 29. novembar 1993., Srpska reč, 6. decembar 1993., str. 27.

¹²¹ "Vi novinari iz Savezne Republike Jugoslavije još niste naučili osnovne izraze: Ja ništa nisam osvojio u ovom ratu. Ja sam samo oslobodio ono što je srpsko, iako sam ja daleko od toga da oslobodim sve ono što je zaista srpsko...čak je i Trst stari srpski grad." (Ovo su riječi Ratka Mladića grupi beogradskih novinara, u: Danica Drašković, Saša Koković, JEDNOG SAM BOSANSKOG SRBINA ZVIZNULA ČAŠOM PO GLAVI?, Globus, Zagreb, 1993., str. 13).

4. KARAKTERISTIČNI OBLICI GENOCIDA

Genocid kao, zasigurno, najteži oblik ljudske destruktivnosti, nije jedno-dimenzionalna, jednoznačna sadržajnost. Naprotiv, mnogo je raznovrsnih oblika ispoljavanja genocidnih radnji. Genocidom se ne zatire (uništava) samo biološka sadržajnost ciljine grupe, nego i njezina cjelokupna duhovno-kulturna nadgradnja. Kao oblici genocida, pored biološkog zatiranja ciljine grupe, javljaju se i **urbicid**, **ekocid**, **kulturocid**, **memoricid** i mnogi drugi manje značajni - cidovi. ? ? ?

U cilju izbjegavanja odgovornosti, od Konvencije (1948.) brižljivo se platiniraju i kombinuju svi kodifikovani i nekodifikovani oblici zločina, počev od najbezazlenijih kršenja ljudskih prava, do najmonstruoznijih direktnih masovnih ubistava, zločina protiv čovječnosti, pa se neki izdvajaju i u posebne sisteme.

Uništavanjem gradova i naselja i drugih komunalnih infrastrukturnih sadržajnosti grada, vrši se urbicid,¹²² odnosno ubistvo mišljenja urbane strukture društvene sredine grupe koja se želi uništiti. Razaranje i uništavanje urbanih cjelina nije posljedica, nego jedan od oblika genocida. Vršanjem **urbicida**, kao oblika genocida, onemogućava se, ne samo normalno funkcioniranje osnovnih uslova za održavanje golog biološkog života, već se utiče i na sam stil življenja napadnute grupe. Razaranjem urbane cjeline, razara se cjelina životnog stila, odnosno onemogućava se potpuno ispoljavanje formiranog duhovno-kulturnog identiteta grupe.

Nema sumnje da urbicid izaziva brojne i teške poremećaje na ukupan život stanovnika ciljine grupe. Brojni su primjeri razaranja cijelih gradskih četvrti, prije svega, onih koje su kao svoju osobenost nosile i bile prepoznatljive orijentalno-islamskom simbolikom u svojoj arhitekturi. Tako je potpuno uništena stara foćanska čaršija, teško je oštećen stari grad Jajce, česta meta razaranja bila je Bašćaršija, kao i stari gradić Stolac, čiju je neprocjenjivu kulturnu vrijednost predstavljala čuvena Begovina.

¹²² Terminološki ekvivalent genocidu, kao ljudskom stradanju, a odnosi se na razaranje gradova, naziva se urbicid.

Razarenjem stanova ne samo da se umanjuje ili potpuno smanjuje intima porodičnog života, već se otvaraju mnoge negativne posljedice, kao što su prehlade, smrzavanje, nesigurnost i sl. Uništavanjem komunalne infrastrukture, kao što su putevi, vodovodna i kanalizaciona mreža, elektro-vodovi, uništavaju se osnovne pretpostavke za ukupnu realizaciju života. Uništavanjem obrazovnih, zdravstvenih i kulturnih objekata onemogućava se normalna realizacija osnovnih segmenata dalje humane reprodukcije života, prije svega mlade generacije. Uništavanjem cjeline ili samo jednog dijela urbanog sadržaja ljudskog života, omogućava se pojava velikih epidemija, zaraznih bolesti, kolektivnih mentalnih psihoza, gladi, straha i drugih oblika psihopatoloških stanja življenja u razrušenoj sredini.

Razaranje čovjekove urbane sredine samo je jedan od oblika genocida. Pored ovog oblika genocida, postoji, za čovjeka sigurno još destruktivniji i negativniji oblik genocida, a to je **ekocid**. Ovim terminom označavaju se različiti oblici razaranja čovjekove životne sredine.

Pojam ekocid, u etimološkom smislu, složenica je grčke riječi *oikos* tj. kuća, dom i latinskog glagola *caedere*, *caecidi* - ubiti, ubio sam.

Načini da se neka grupa uništi su mnogobrojni. Svjetska historija i znanstvena literatura obiluje mnoštvom primjera ekoloških posljedica genocida prema ciljnoj grupi, odnosno grupi koja se želi uništiti. Različiti eksplozivni projektili u ratnim operacijama kao primarni cilj imaju ubijanje žive sile, ali i rušenje osnovne urbane strukture naselja gdje ciljna grupa živi. Sekundarni cilj svih ovih ratnih dejstava jeste izazivanje različitih, manjih ili većih, intenziteta ekoloških cidova.

Eksplozivni projektili veće razorne snage uzrokuju narušavanje pejzaža. Literatura kaže da su se leteći avionom iznad Južnog Vijetnama mogli vidjeti krateri (govori se o cifri od 26 miliona) nastali eksplozijom bombi/granata koje su bacali Amerikanci, odnosno američka vojska, želeći uništiti otpor vijetnamske armije. Vijetnamska zemlja posmatrana iz zraka izgledala je poput "bolesnika posutog gigantskim ospicama".¹²³ Da bi se ostvarili

¹²³ R. Supek, OVA JEDINA ZEMLJA, Naprijed, Zagreb, 1973., str. 27.

ratni ciljevi, često su se znala koristiti razna hemijska sredstva za uništavanje vegetacije. Američka je vojska u Vijetnamu, da bi spriječila gerilske i diverzantske aktivnosti vijetnamske armije, pribjegla upotrebi raznovrsnih hemikalija, za uništavanje vegetacije. Izvori bilježe da je uništeno milion i po hektara šume ili 47 miliona kubnih metara drvene mase.¹²⁴

Predmet uništavanja eko sredine nisu samo šume, već i nanošenje ekoloških šteta izvorima hrane. Da bi uništili pirinčana polja, odnosno rod pirinča, kao osnovne prehrambene namirnice u Vijetnamu, američka vojska je tokom rata prilično masovno, mada pojedinačno, odnosno mjestimično, koristila herbicide da bi uništila žetvu pirinča. Ovakvim djelovanjem u Vijetnamu je bilo zahvaćeno 180.000 hektara obradivog tla.¹²⁵

Razaranje čovjekove životne sredine u konkretne ratne svrhe, što se označava kao ekocid, vršeno je tokom cijele povijesti ratovanja i na različite načine. Za nas su posebno upečatljivi, i po obimu, ali i po značenju, primjeri ekocida u Bosni i Hercegovini i Vijetnamu. U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu agresor je najčešće na opkoljene gradove ispaljivao hiljade artiljerijskih projektila koji su, između ostalih šteta, izazivali i ekološke posljedice. Američka vojska, da bi napravila čist prostor za slijetanje helikoptera, u guste džungle bacala je bombe teške i po sedam tona. Da bi omela kretanje vijetnamskih vojnih formacija, američka je vojska izvodila različite eksperimente stvaranja vještačkih kiša kojima bi izazivala poplave. "Antikiseoničke bombe" su bacane kako bi izazvale smrt gušenjem protivničkih vojnika. Njihova eksplozija trenutno uništava kisik na prostoru sa poluprečnikom od oko pola kilometra. Međutim te bombe na prostoru svog djelovanja ne ubijaju samo vojnike, već i sve ljude i životinje koje se tu zateknu.¹²⁶

¹²⁴ Opširnije: B. Holmberg, BIOLOGICAL ASPECTS OF CHEMICAL AND BIOLOGICAL WEAPONS (BIOLOŠKI ASPEKTI HEMIJSKOG I BIOLOŠKOG ORUŽJA), *Ambio* 4, 1975., str. 211-215.

¹²⁵ Opširnije: A. H. Westing, ENVIRONMENTAL CONSEQUENCES OF THE SECOND INDOCHINA WAR - A CASE STUDY (OKOLUŠ, KONZEVKENCE DRUGOG VIJETNAMSKOG RATA - STUDIJ SLUČAJA), *Ambio* 4, str. 216-222.

¹²⁶ Opširnije: D. Dukić, KLIMATOLOGIJA, Naučna knjiga, Beograd, 1977.

U znanosti se već odavno govori o mogućnosti seizmološkog ratovanja,¹²⁷ što predstavlja još jedan zastrašujući oblik genocidnog djelovanja protiv prirodne sredine neprijatelja.

Jedna od karakteristika ekocidnog djelovanja jeste ulaganje relativno malih količina detonatorske, razarajuće energije, s ciljem izazivanja nesrazmjerno većih negativnih posljedica po okolinu. Nažalost, ove štete nisu samo štete nanasene ciljnoj grupi, one su istovremeno eko štete cijelog čovječanstva. Posljedice ekocidnog uništavanja, npr. šume, su višestruke i običnom oku skoro neprimjetljive. Golim okom jedino se primjećuje potpuno ili djelimično uništenje zelenila. Primarne posljedice su:

- povećana zagađenost zraka,
- izmjena mikroklimе,
- pojaćana radijacija i sl.

Na čistoću zraka u urbanim sredinama poseban značaj ima kvalitet i ravnomjerna raspoređenost gradskog zelenila. Znanstveno je dokazana interaktivna veza između aerozagađenosti i prisutnosti mnogih bolesti, prije svih, organa za disanje, što dovoljno govori o štetnosti zagađenosti zraka na zdravlje svih stanovnika naselja.

Izmjena mikroklimе je teže mjerljiva, ali zasigurno, nastupa kao posljedica devastacije i uništenja visoke drvenaste vegetacije. Lakše mjerljive posljedice ekocidnih radnji putem uništenja visoke vegetacije, jeste pojaćana radijacija. Poznato je da drveće znatno modifikuje sunčevo zraćenje. Preko 10 puta, utvrdila je znanost, sunčevo zraćenje je slabije pod krošnjom drveta nego na otvorenom prostoru.

Pojaćana radijacija, kao jedna od posljedica ekocida, po pravilu uzrokuje, što pokazuju statistički pokazatelji, povećano obolijevanje raka kože.¹²⁸

¹²⁷ F. Barnaby, ENVIRONMENTAL WARFORE (RATOVANJE UNIŠTAVANJEM OKOLINE), *Buletion of atomic scinetists*, 1976.

¹²⁸ S. I. Lamberg - I. Lamberg, SKIN DISORDES (POREMEĆAJI NA KOŽI), u: *Medical and Health annual*, 1983., pp 302-305; *ENCYCLOPEDIA BRITANICA*, Chicago, 1984.

Posebna opasnost od pojačane radijacije po ljudsko zdravlje jeste ta što zračenje ne ispoljava svoje posljedice samo na generaciji koja je bila direktni objekt zračenja. Radijacija izaziva promjene u nasljednoj materiji, tako da se u narednim generacijama povećava učestalost mutacija.

Poznato je da su biljke jedini prirodni precistač zraka, jer one svojom životnom funkcijom obogaćuju zrak kisikom, istovremeno smanjujući procenat ugljičnih oksida u atmosferi. Iz tih razloga su i ekocidna djelovanja usmjerena, prije svega, na bio masu. Neophodno je da ovom prilikom istaknemo da, pored šume, tj. visokog rastinja, i livade i pašnjaci imaju veliku "precistačku ulogu zraka". Hektar livade može da ukloni štetne sastojke iz 18 miliona kubnih metara zraka.¹²⁹

U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu "u Sarajevu se dogodio ekološki rat posve novog tipa, sasvim drugačije vrste. Opsada Sarajeva otkriva do danas neviden oblik ekocida: elementi od vitalne važnosti za kvalitet čovjekove okoline (ujedno i za kvalitet ljudskog života) ugroženi su od ljudi za čije dobro su postojali. Počinjeno je ekološko samoubistvo, dogodio se prisilni, nametnuti, iznuden ekocid, autoekocid, ekosuicid. Konvencija OUN o zabrani mijenjanja čovjekove okoline u vojne svrhe, potpisana 1977. godine u Ženevi, nije predviđjela takvu formu ekološkog ratovanja. Pod pritiskom nemogućih i namjerno nametnutih okolnosti, gradsko stanovništvo je razaralo svoju sopstvenu životnu sredinu."¹³⁰

Kako vidimo, pored raznovrsnosti oblika ekocida i njegovih posljedica, on za posljedicu nema samo fizičko narušavanje pejzaža, kao materijalne štete, već i mnogobrojne, dugotrajne posljedice po generacije koje dolaze.

U cilju realizacije genocida kao potpune eliminacije jednog identiteta sa određenog prostora, najčešće se istovremeno ili nakon ubijanja ciljne grupe, vrši sistematsko ubijanje (rušenje) duhovno-kulturnog i kulturno-civilizacijskog naslijeđa ciljne grupe. **Kulturocid** je jedan od tih monstruoznih oblika

¹²⁹ B. Koić, ŠUMARSKA EKOKLIMATOLOGIJA SA OSNOVAMA FIZIKE ATMOSFERE, Naučna knjiga, Beograd, 1988., str. 349.

¹³⁰ I. Berberović, EKOCID U SARAJEVU 1992.-1994. OKOLNOSTI, DIMENZIJE, POSLJEDICE, u: Zbornik radova GENOCID I BIH 1991-1995, Sarajevo, 1997., str. 466.

ubijanja ljudske civilizacije. Namjerno uništavanje kulturnih sadržajnosti određene nacionalne, etničke, rasne ili religijske grupe, ne mora uvijek pratiti i ubijanje ljudi. Ovaj oblik genocidne radnje može biti kao prethodna ili pak kao naknadna radnja genocida.

Zašto je to i kako oblik genocida, opravdano je postaviti pitanje? Čovjek kao biće univerzuma, pored mnoštva svojih obilježja, kao npr. da je biće razuma, politička životinja, društvena životinja, on je i biće čiji identitet tvore raznovrsne kulturne sadržajnosti. Dio čovjekovog, ne samo individualnog, već, prije svega, kolektivnog identiteta su i urbane cjeline, arhitektonski i duhovno-kulturni spomenici, te drugi spomenici kulture. Uništavati ove čovjekove sadržajnosti, koje su plod nekoliko generacija, znači ubijati čovjeka u njegovom totalitetu. Iz tih razloga kulturocid je vrlo značajno obilježje i oblik genocida.

Ljudska historija puna je primjera uništavanja kulturnih tvorevina. No, da bismo objasnili fenomen kulturocida, kao pojave koja ima svoj dugovjekovni hod, ne treba ići dalje iz Bosne i Hercegovine. Primjeri kulturocida u Bosni i Hercegovini, ne samo da su nam najsvežiji, već su nam i najrazumljiviji, iako se teško mogu pojmiti razumom. Drugo je pitanje umnosti samog genocida, jer kako bi rekao Hegel, "sve što je umno ljudsko je, a sve što je ljudsko nije umno". **Genocid nije umna radnja, odnosno radnja normalnog ljudskog uma, ali je stoga njegova bezumnost pojmjljiva ljudskom razumu.**

Namjera kulturocida, kao oblika genocida, najbolje se iskazuje u razaranja i uništavanju kulturnih objekata i vrijednosti gdje pouzdano nije bilo vojnih jedinica, niti ratnih operacija. "To potvrđuje sistematično i potpuno uništenje džamija najviše historijske vrijednosti u Banjoj Luci, gradu koji je duboko u okupiranoj teritoriji agresora. Srbonacisti su¹³¹ jednu po jednu džamiju, počev od najreprezentativnije Ferhadije, do posljednje džamije u gradu, minirali, a potom uklonili materijal i izbrisali svaki trag o postojanju objekata i spomenika islamske civilizacije na tom tlu. Tako je učinjeno i sa

¹³¹ Uoči održavanja Sv. Sinoda Srpske pravoslavne crkve u Banjoj Luci velikosrpski agresor je uništio svih 16 džamija, a vlasti RS su tek nedavno omogućile obnovu najdragocijenijeg kulturno-historijskog spomenika - Ferhadiju džamiju.

džamijama u Prijedoru, Kozarcu, Kotor-Varoši, Mrkonjić Gradu, Jajcu, Jezeru, Doboju, Brčkom, Bijeljini, Zvorniku, Višegradu, Foči, Nevesinju, Gacku, Trebinju, Bileći i mnogim drugim gradovima i selima. Porušeno ih je preko hiljadu i porušene su većinom nakon okupacije i prestanka borbenih dejstava u nekim od ovih gradova."¹³²

Za potpuno objašnjenje zločina genocida, kao potpunog zločina, zločina koji pored ubijanja ljudi, sadržava ubijanje i njihovog egzistencijalnog ambijenta, neophodno se još jednom osvrnuti na aspekt kulturocida. Da bi se razumjeli zločini genocida iz sociološko-politološke perspektive, neophodno je kulturocid razumijevati kao jedno od obilježja genocidne radnje.

Razumjeti kulturocid, kao destruktivno djelovanje, kao destruktivne radnje, je dosta teško, i savremena znanost još uvijek ga često razumijeva kao samostalnu, samu za sebe egzistirajuću činjenicu. Ovaj zločin se mora promatrati u širem društvenom kontekstu kao dio složenog procesa potpunog uništavanja određene društvene zajednice.

Kulturni objekti kao materijalizirani sadržaji cjeline duhovno-kulturnog bića jedne društvene zajednice čine element ne samo njenog kulturnog identifikiranja, već i bitnost ukupne društvene sadržajnosti, te značajnu nit njenog povezivanja. Razaranjem kulturnih objekata, odnosno vršenjem kulturocida, želi se ne samo uništiti kulturne objekte, kao takve, već razoriti jedan kulturni poredak kao bitan činilac ukupnog društvenog poretka jedne zajednice.

Svaka društvena zajednica svoju ukupnu socijalnu sadržajnost temelji na ekonomskim, kulturnim, i duhovnim sadržajnostima. Razaranjem kulturnih objekata, razara se društveno-kulturno tkivo zajednice, kidaju se njene kulturno-duhovne niti, kao što se fizičkim ubistvom ljudskih jedinki kida biološko-antropološka sadržajnost zajednice.

Razaranjem kulturne baštine jedne društvene zajednice koja se postiže prvenstveno vršenjem kulturocida, pokušavaju se zatrti ukupni tragovi pos-

¹³² I. Krzović, ZLOČIN URBICIDA u: Zbornik radova VRIJEME BEŠČAŠĆA, Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Muslimanima, Zenica, 1994., str. 271.

tojanja te zajednice na određenom prostoru. Mnogobrojni su historijski primjeri barbarizma prema kulturi u cjelokupnom toku ljudske civilizacije. Jedan od najupečatljivijih kulturocida u ukupnoj povijesti čovječanstva izvršen je prema kulturi Bošnjaka.

Više od nekoliko stoljeća, odnosno od polovine 18. stoljeća, pored genocidnog zatiranja bošnjačke biološke supstance, ubija se i njihova duhovno-kulturna baština. Upečatljivi primjeri zatiranja ukupnosti bošnjačkog prisustva u pojedinim južnoslovenskim gradovima, čini uništavanje njihovog kulturnog naslijeđa. Među mnogobrojnim primjerima kulturocida navedimo primjer kulturocida u gradu Užicu, u zapadnoj Srbiji. Historijski izvori bilježe da je Užice u 18. stoljeću "imalo 2000 turskih (čitaj bošnjačkih - op. a.) kuća i 80 srpskih domova, 20 džamija sa minaretima."¹³³

Drugi izvor bilježi da je još u 17. stoljeću Užice "imalo dva topla kupatila, jedan bezistan, 1400 dućana, tri kamena i tri drvena mosta preko Djetinje, 10 tekija i brojne džamije."¹³⁴ Danas od ovih spomenika, nakon progona Bošnjaka, ne postoji ništa.

Kao i Užice, ista je sudbina zadesila i ostale gradove u bližem i širem okruženju bošnjačkog životnog prostora danas. Pomenimo samo da je ista situacija zadesila kulturno naslijeđe Bošnjaka u Dalmaciji, Lici, Slavoniji, Iloku, Osijeku, Kninu, Vukovaru. Glavni grad Srbije, Beograd, svojevremeno je imao 270 džamija, 8 medresa, 6 karavan saraja, 7 hamama, mnogo turbeta, tekija i mezaristana.¹³⁵ Genocidnom radnjom kulturocida, odnosno kulturnim zatiranjem, zatire se i historijsko pamćenje jednog naroda na svoje historijske korijene.

Kulturocid kao oblik genocida nad Bošnjacima ima za cilj uništiti ukupnu supstancu njihovog duhovno-kulturnog i društvenog života. On istovremeno znači uspostavu druge društvene zajednice na prostoru gdje su živjeli Bošnjaci. Kako Foču proglasiti Srbijem, a da u njoj ostane prepoznatljiva

¹³³ Joakim Vujić, Putešestvija po Srbiji, (1828).

¹³⁴ D. Musić, H. Suljić, Feljton u Oslobođenju, 1. mart 1991.

¹³⁵ E. Čelebi, PUTOPIS, Sarajevo-Publishing, Sarajevo 1996., str. 338.

Aladža džamija,¹³⁶ te takode, po islamskoj arhitekturi prepoznatljivu gradsku četvrt. Sve su to barbari morali razoriti i uništiti, da bi realizirali isplanirano nasilje nad ljudima, kulturom i njihovim historijskim pamćenjem. Ista je situacija i sa drugim bosanskim gradovima. Kako Banju Luku učiniti "srpskim gradom", a da u njoj nakon progona Bošnjaka ostane 16 džamija sa čuvenom i prelijepom Ferhadijom¹³⁷ i Arnaudijom. Ista sudbina zadesila je bosanske gradove u kojima su živjeli Bošnjaci. Genocidni projekat o eksterminaciji svega nesrpskog rezultirao je, prema izvještajima Zavoda za zaštitu kulturnog, historijskog i prirodnog naslijeđa Republike Bosne i Hercegovine, devastiranjem ili potpunim uništenjem:

a) -islamskih sakralnih objekata	1.024
- ostalih islamskih objekata	260
b) - katoličkih sakralnih objekata	182
- ostalih katoličkih objekata	55
c) - pravoslavnih sakralnih objekata	28
- ostalih pravoslavnih objekata	2
d) - jevrejskih sakralnih objekata	5
- ostalih vrijednih objekata historijskog naslijeđa	76
UKUPNO:	1.652

Isti izvještaj precizira:

- 347 objekata je granatirano, ali su prošli bez teških oštećenja;
- 278 objekata je zbog granatiranja i miniranja teško oštećeno;
- 389 objekata je spaljeno, te su, kao takvi, funkcionalno neupotreblijivi;
- 117 objekata je potpuno uništeno;
- 119 objekata je uništeno paljenjem;
- 204 objekta srušena su eksplozivom;
- 53 objekta srušena su granatiranjem.¹³⁸

¹³⁶ Š. Tucaković, ALADŽA DŽAMIJA - UBIJENI MONUMENT, IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998;

¹³⁷ Aleksandar Ravlić, BANJA LUKA FERHADIJA - LJEPOTICA KOJU SU UBILI, AARIS, Rijeka, 1996.

¹³⁸ Citirano prema, J. Žiga, KULTUROCID-OBILJEŽJE GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, u: GENOCID U BIH 1991.-1995, str. 471 do 472.

O veličini kulturocida nad Bošnjacima u periodu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu najbolje govore podaci porušenih i oštećenih vjerskih objekata Islamske zajednice u RBiH u periodu 1992.-1995.

"SUMARNI PREGLED PORUŠENIH I OŠTEĆENIH VJERSKIH OBJEKATA ISLAMSKE ZAJEDNICE U RBiH U PERIODU 1992.-1995."¹³⁹

R.br.	Vjerski objekti	PRIJE agresije	UNIŠTENO		OŠTEĆENO	
			br.	%	br.	%
1.	Džamija	1144	614	53,67	307	26,83
2.	Mesdžid	557	218	39,14	41	7,36
3.	Mekteb	954	69	7,23	18	1,89
4.	Tekija	15	4	26,67	5	33,33
5.	Turbe	90	37	41,11	7	7,78
6.	Vakufski objekti	1425	405	28,42	149	10,46

"Rušenje i uništavanje objekata islamske arhitekture, čiji smo mi danas svjedoci, samo je, dakle, nastavak provođenja ranijeg programa kulturocida nad muslimanima na čitavom Balkanu i u Evropi. Tzv. *Vasojevića zakon* iz prve polovice 19. stoljeća jednom svojom odredbom potiče i ozakonjuje rušenje svih djela muslimanske kulture. Ta barbarogena tendencija promiče se kroz sve programe srpskih nacionalističkih organizacija."¹⁴⁰

Nakon ovih nepobitnih historijskih činjenica, neophodno je ukazati na zaprepašujuću ideološku osnovu koja ova zlodjela čini sa zanosom i užitkom, uzdižući ih na sam vrh nacionalnih vrijednosti srpskog i crnogorskog naroda. Najnovije političke elite izvršitelja genocida nad Bošnjacima ideološku osnovu kulturocida crpili su iz, za njih, neprikosnovenog duhovno-književnog autoriteta *GORSKOG VIJENCA*. Ovo je djelo napisano 1846. godine, a objavljeno u Beču 1847. i predstavlja duhovno-književnu osnovu genocida nad Bošnjacima, koji se od tada neprekidno nad njima sprovodi.

¹³⁹ M. Omerdić, PRILOZI IZUČAVANJA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA (1992.-1995.), El-Kalem, Sarajevo 1999., str. 476.

¹⁴⁰ M. Omerdić, isto, str. 16.

Opjevajući izvještaje vojvode Bratića, podnesen episkopu Danilu i igumanu Stefanu o jednom pokolju Bošnjaka, Petar II Petrović Njegoš (1813-1851) piše: "Iz Cetinja u Čeklič podosmo, čeklički se razbježaše Turci, malo koga od njih posjekosmo, ma njihove kuće popalismo, od mačeta i turske džamije, napravismo prokletu gomilu, neka stoji na uklin narodu."¹⁴¹

Kako bi ubili pamćenje jednog naroda na svoju prošlost, ne samo političku, već i kulturnu, počinitelji genocida vrše još jedan u nizu njegovih oblika, a to je **memoricid**. Za ostvarivanje memoricida kao oblika genocida, izvršitelji genocidne radnje najlakše postižu upravo uništavanjem spomenika materijalne i duhovne kulture jednog naroda. Uništavanje onih spomenika kulture koji imaju izuzetan značaj za memoriju jednog naroda, svakako se nalaze među prioritetima rušitelja. Među takve objekte, kada je u pitanju bošnjačka, ali i ukupna bosanska historija i tradicija, svakako, spada Gradska vijećnica. To je objekat i institucija koja na originalan način simbolizira sinkretizam bosanske kulture.

"Gradska vijećnica, nedvosmisleno, govori o uspješnom spoju kulturnih stilova graditeljstva zapada i istoka. Gradska vijećnica u Sarajevu korespondira, pored ostalog i sa Kraljevskim paviljonom u Brajtonu (Brighton) u Engleskoj, poznatom primjeru arhitekture romantizma i historicizma koji se može naći i u opštim pregledima historije umjetnosti (J... Janson H. W. Janson, *HISTORY OF ART-HISTORIJA UMJETNOSTI*, 1974.). I Vijećnica u Sarajevu simbolizira stvaralaštvo bosanskog romantizma. Sada pokazuje destrukciju i barbarizam srpskog fašizma. Ona je bila i riznica duhovnog blaga. U njoj je bila smještena Univerzitetska biblioteka, koja je, kao i zgrada, pretvorena u buktinju, zapaljivim granatama srbočetničke artiljerije."¹⁴²

Pored Gradske vijećnice, uništenjem Narodne i univerzitetske biblioteke, kao hiljadugodišnjeg kristaliziranog povijesno-znanstvenog i umjetničkog pamćenja Bosne i Hercegovine, spaljen je i Orijentalni institut u Sarajevu. Vrijednost Orijentalnog instituta u Sarajevu za cjelokupno kulturno i historijsko pamćenje Bosne i Bošnjaka ravan je vrijednosti velikih svjetskih arhiva

¹⁴¹ P. P. Njegoš, GORSKI VIJENAC, stihovi 441 do 498.

¹⁴² I. Krzović, navedeno djelo, str. 280.

u Dubrovniku, Beču, Veneciji i Istanbulu. Uništenjem biblioteke Orijentalnog instituta pokušalo se uništiti neprocjenjivo historijsko pamćenje bosanske povijesti, zapisano u jedinstvenim primjercima iluminiranih rukopisa i originalnih dokumenata, pisanih na turskom, arapskom i perzijskom jeziku.

Pored Gradske vijećnice, Orijentalnog instituta, devastiran je i Zemaljski muzej u Sarajevu. Pokušajem uništenja Zemaljskog muzeja pokušalo se uništiti pamćenje na bosansko srednjovjekovlje, koje veoma upečatljivo svjedoči o hiljadugodišnjem autohtonom i autonomnom kontinuitetu bosanskog društva i bosanske države.

Srušen je Stari most u Mostaru, kulturni spomenik nulte kategorije, remek-djelo orijentalnog graditeljstva u mostogradnji i arhitekturi i graditeljstvu uopće, zbog čega je uvršten u listu svjetske baštine.

O paradoksalnosti zločina urbicida i kulturocida u funkciji **memoricida**, navodimo i dio razmišljanja Ivana Lovrenovića, koji ispravno ističe da su ova djela, prije svega, u funkciji razbijanja zemlje Bosne, zasnovane na "susretanju i spajanju, a djeljiva samo uz krajnje nasilje i brutalnost." Lovrenović o tome eksplicitno piše povodom rušenja Starog mosta u Mostaru.

"Da, ovaj most bio je sveto mjesto i hram bezimene univerzalne religije s nekim jednostavnim obredom bez riječi i bez gesta. Neposredno iskustvo svetosti. U njegovoj fantastičnoj pojavi, u nevjerovatnosti njegova lebdećega postojanja, svih 427 godina izgledao je kao da će ovaj čas nestati, jer je snovenje!"

Smisao i duh Bosne. Po savršenom spoju nemogućnosti i čvrste ostvarenosti, ovaj most bio je jedno od najvećih graditeljskih čuda Evrope u 16. stoljeću. A u Bosni toga vremena bio je kruna, estetski vrhunac jedne izuzetne stvaralačke epohe obilježene rascvatom svih oblika orijentalne kulture življenja, arhitekture urbanizma iz istoga vremena, a i čuveni monumentalni most preko Drine u Višegradu, te brojni manji, ali i ne manje smjeli, lijepi i čvrsti na drugim rijekama i u drugim gradovima."¹⁴³

¹⁴³ I. Lovrenović, SAMO IZOPĆENJE IZ SVLIJETA RAZUMA, Vjesnik, Zagreb, 29. 11. 1993.

Cilj uništavanja materijalnih i kulturno-duhovnih sadržajnosti bosanskohercegovačkog društva, a posebno kulturne sadržajnosti koja neumitno svjedoči o milenijskoj opstojnosti Bosne kao zasebnog povijesnog identiteta, jeste "u kulturnom smislu, pretvoriti ovo podneblje u prah i pepeo, a potom to proizvedeno 'ništa' proglasiti svojim, tj. 'srpskim'. Jer, sve dok postoje tragovi o bogumilstvu, Crkvi bosanskoj, koju su nemilosrdno progonili i na svojim područjima eksterminirali i pravoslavci i katolici, dok postoje tragovi prisustva islamske civilizacije, kao duhovno-kulturne nadgradnje u povijesnoj spirali razvoja Bošnjaka, Bosnu, naprosto, nije moguće uništiti, a još manje proglasiti je onim što ona nikad nije bila, tj. srpskim ili hrvatskim teritorijem."¹⁴⁴

Zločin genocida uopšte, pa i zločin genocida u Bosni i Hercegovini, nije bio samo puko ubijanje ljudskih jedinki, civila. Zločin je bio i ostvarenje negativne reakcije - reakcije užasa i straha prema smrti, jer je genocid radikalno zlo. On ne želi ubiti samo jedinku (čovjeka), grupu, naciju, kulturu, jer on prevazilazi samo zlo uništenja ljudi. On želi uništenje društvenog svijeta života. U svojoj knjizi o prijetnji nuklearnog uništenja, *THE FATE OF THE EARTH (SUDBINA ZEMLJE)*, Džonatan Šel (Jonathan Schell) piše: "Zlo postaje radikalno kad god prevazilazi samu svrhu uništenja pojedinačnih žrtava (bez obzira na njihov broj) i kada, pored toga, ima za cilj sakaćenje i uništavanje svijeta, koji na neki način može reagovati - i na taj način u izvjesnoj mjeri otkupiti - pale žrtve."¹⁴⁵

Za veličinu zla i destrukcije koji su se desili u Bosni i Hercegovini 1991-1995. godine termin genocid je neadekvatan termin, odnosno, termin koji nesveobuhvatno i svemisljeno objašnjava veličinu, smisao i cilj zločina koji su izvršeni u Bosni i Hercegovini.

Ako zločin genocida promatramo isključivo iz društvenog konteksta, onda nedvosmisleno vidimo da genocid koji se desio jeste sredstvo koje vodi u **sociocid**. Ovaj neologizam možda je prikladniji termin za ono što se desilo u Bosni i Hercegovini. Htjelo se ubiti i ubijalo se bosanskoherce-

¹⁴⁴ J. Žiga, navedeno djelo, str. 473.

¹⁴⁵ J. Schell, *THE FATE OF THE EARTH*, Knopf, New York, 1982., str. 145.

govačko društvo. Promatrana iz teorijske perspektive Dž. Šela, čini nam se sasvim opravdana tvrdnja da "kada zločin dosegne izvjesne razmjere i poprими određeni karakter, onda on poništava mogućnost adekvatnog odgovora na njega, jer uništava ljudski kontekst u kojem ljudski gubici obično dobivaju svoje značenje u našim očima."¹⁴⁶

Dakle, ljudski gubici, izazvani zločinom genocida, dobijaju svoje puno značenje tek kad ih stavimo u ljudski kontekst posmatranja. Tada genocid dobija značenje uništenja ljudskog konteksta, tj. uništenja moći pružanja smislenog odgovora na ubijanje ljudi. Genocid promatran iz tog konteksta jeste put ili pokušaj uništenja društva.¹⁴⁷ "Uništavanje kohezije unutar lokalnih zajednica imalo je centralno mjesto u iskorjenjivanju muslimanske populacije i kršenju njihove volje za pružanje otpora. Posebno značajan element u procesu razbijanja volje muslimana bila je eliminacija vođa zajednice. U oblasti Kozarca na sjeverozapadu Bosne i Hercegovine ugledni lokalni Muslimani bili su identifikovani, odvojeni, uhapšeni i označeni za eliminaciju u skladu sa pripremljenim listama. Lokalni svjedok je izvijestio: *Oni su izvlačili privatne poduzetnike i obrazovane ljude, svakoga ko bi mogao ponovo organizovati život Muslimana u Kozarcu*. Pokazalo se da su vjerske vođe bile posebna meta i to u cilju demoralizacije muslimanskog stanovništva. Tako je u Bratuncu lokalni muslimanski sveštenik bio mučen pred narodom, koji je bio stjeran na fudbalski stadion, a onda natjeran da se krsti. Na kraju su ga uhvatili za grlo, oborili i ubili."¹⁴⁸

¹⁴⁶ Isto, str. 145.

¹⁴⁷ Križarske vojne sastavljene od podanika različitih evropskih carstava poduzimaju pohode protiv svega što je muslimansko. Između Save i Dunava krajem 17. stoljeća (u Velikom, Bečkom ratu 1683.-1699.) zbivaju se ubojstva i silovanja, progonstva i pokrštavanja, razaranja i paljenja. Povorka izbjeglica kreću se na sve strane u potrazi za utočištem i zaštitom. Iza sebe ostavljaju grobove svojih predaka i zgašišta svojih džamija, imanja i kuća. Pred zločinima koji se na njih sručuju sa svih strana, zemlja im se pričinjava tjesnom, a pomoć dalekom i nedostatnom. Bježe prema jugu i još dalje. A neke od tih povorki nalaze utočište u Kanjiži, gdje se sedam godina ustrajno bore za opstanak ... muslimani Kanjiže nisu izdržali, ni Muslimani Osijeka, Beograda ni muslimani Nikšića, Podgorice, Novog ..." (R. Mahmutćehajić, *SAMI U SVIJETU*, Oslobođenje, B. 6. 1993.)

¹⁴⁸ N. Cigar, *GENOCID U BOSNI*, VKBI, Sarajevo, str. 73-74

Iz ovih stavova izvodi se nedvosmislen zaključak. Genocid u Bosni i Hercegovini u suštini je bio put i način uništenja bosanskohercegovačkog društva, odnosno, to je bio sociocid. Politički ciljevi koje su koristile političke elite velikodržavnih ideologija, nisu mogli biti ostvareni nijednim drugim putem, nego uništenjem bosanskohercegovačkog društva. To se moglo postići samo genocidom kao sociocidom. Genocid u Bosni i Hercegovini valja, dakle, razumijevati i kao sredstvo sociocida, eksplicitnije iskazan pojmom bosnacid.

ČETVRTI DIO

ZLOČIN GENOCIDA U BOSNI I HERCEGOVINI U SVJETLU TEORIJE GENOCIDA

1. INFORMATIVNA DESKRIPTIJA ZLOČINA GENOCIDA U XIX i XX STOLJEĆU

Ogromna većina zločina, dešava se u ratu, a i genocidi većinom su počinjeni u ratu.¹⁴⁹ Dakle, genocidi su instrumentalizirani zločini, oni zločini u kojima ljudske žrtve nisu cilj po sebi, već naprotiv, sredstvo određene javne ili tajne politike. Za razumijevanje informativne deskripcije zločina genocida u XIX i XX stoljeću, neophodno je istaći da su militarističke mašine, strategije, tehnike, ciljevi, učinci i posljedice vojnih operacija velikih razmjera, uvijek sredstvo u službi drugih, prije svega geopolitičkih ciljeva.

Sušтина svih dosadašnjih ratova, njihova unutrašnja logika, sadržavala se u ekonomskim motivima i političkim interesima. Ako za historijski vodič kroz genocid uzmemo "KARTU PUTEVA RATA" Alena Žoksa (Alain Jox) koji su se dogodili u društvima XX stoljeća, primijetimo da su se glavni ratni sukobi vodili, a posebno polazili iz Evrope. "Upravo je duh evropske prosvijećenosti, racionalizma i modernizma proizveo rizičnu zonu rata koja je poslije 1945. godine postala povlašćeno područje mira. Kako primjećuje francuski mislilac Pol Virilio (Paul Virilio, *ČISTI RAT*),¹⁵⁰ Zalivski rat je bio samo jedna od epizoda u najnovijem insceniranju lokalnih i regionalnih ratova, koji se vode širom svijeta. Prema Viriliju, lokalni i regionalni ratovi funkcionišu kao sigurnosni ventil koji ima zadatak da geopolitički prostor zapadne Evrope i sjeverne Amerike zaštititi od eventualne pojave velikog svjetskog ili totalnog rata. To znači da periferni sukobi sprečavaju konflikt u epicentru zapadne civilizacije koja je upravo preko rata, i uz pomoć rata, postala prostor, odnosno zaštićena zona mira i sigurnosti."¹⁵¹

Interaktivni odnos rata i genocida je neupitan. Isto tako treba istaći da se rat i genocid ne mogu potpuno odvojiti od mira. No, prije nego što kažemo o odnosu specifične racionalnosti evropskog diskursa rata, istaknimo još jednu bitnu teorijsku aksiomu genocida i genocidnog procesa. "Čak iz površne usporedbe triju evropskih genocida koji su se dogodili početkom,

¹⁴⁹ Virilio, Pol, *ČISTI RAT*.

¹⁵⁰ Isto.

¹⁵¹ P. Radenović, *RAT I NOVI ZLOČIN*.

sredinom i krajem ovog stoljeća (turski genocid nad Armenima 1915.-1916. godine, nacistički genocid nad Židovima 1933.-1945., i velikosrpski genocid nad Bosancima 1992.-1995.), lako možemo zaključiti da među njima postoje ogromne razlike s obzirom na slijedeća obilježja: ideološku legitimaciju, broj žrtava, tehnologiju zločina, trajanje, odnos međunarodne zajednice prema genocidu, itd.

Leo Kuper je apsolutno u pravu kada kaže da ne postoji 'jedan jedini genocidni proces', i to je razlog zašto svaki pojedini genocid treba promatrati kao jedinstven tražični fenomen."¹⁵²

Ono što progovara iz rata, odnosno govor rata, su: nasilje, destrukcija, ubistva, razaranja, strah, genocid i slično. To su pritaženi sadržaji društva u miru. Ti sadržaji nalaze se u ljudskoj prirodi i društvenoj strukturi. Zato se s vremena na vrijeme ciklično ponavljaju. "Osnovno polazište evropskog diskursa rata je u tome da se rat ne može odvojiti od mira, kao ni žrtva od dželata. Tu se insistira na najvažnijim istorijskim, socijalnim, ekonomskim i političkim tačkama susreta, presjeka rata i mira. Unutar evropskog diskursa rata javlja se ideja da rat neprekidno prožima mir i da je civilni poredak u osnovi borbeni poredak, štaviše, u regularnim periodima mira, poretka i zakona, rat i dalje nastavlja da operiše unutar svih mehanizama moći, čak i onih najlegitimnijih. Teza da je mir podmukla etapa rata ostala je trajno obilježje zapadne civilizacije koja je ogrezla u ekspanzivnom militarizmu, čije tragove možemo pratiti još od epohe klasičnog kolonijalizma."¹⁵³

Iz naprijed navedenih stavova, jasno se zaključuje da je kontinuitet ratova i unutar njihovih operacija, pratio, takođe, kontinuitet genocida kroz cijeli period XIX i XX stoljeća. Masovna pogubljenja ljudi, genocidi koji su se dešavali u ranijem periodu čovječanstva nisu mogli da se zaustave. Naprotiv, svjedoci smo i danas svakodnevnih masovnih ubistava, deportacija, zatvaranja ljudi bez sudjenja, odnosno zbog same sumnje da su prijetnja "demokratskom" poretku svijeta, "svjetskoj slobodi" ili pak interesima multinacionalnih kompanija koje danas jesu gospodari rata i mira.

¹⁵² B. Letica i S. Letica, navedeno djelo, str. 56-57.

¹⁵³ P. Radenović, isto.

Nije nam namjera, niti zadata tema to zahtijeva, da detaljnije opišemo cjelinu svakog genocidnog slučaja u historiji čovječanstva, ali želimo istaći da historija genocida ne počinje sa 19. stoljećem. Naprotiv, ona je mnogo starija.

Prema dostupnim informacijama, daleke 1510., Portugalci su tražeći put za Indiju u gradu Goa na indijskom potkontinentu počinili zločin genocida ubivši svo njegovo stanovništvo, žene, djecu, starce. Isto se desilo i u gradu Malaka. Napomenimo da je u oba slučaja genocid izvršen nad muslimanskim stanovništvom.

U Evropi je i uopće u znanstvenim militarističkim teorijama, malo poznato da je u ratu u Kongu koji je vodio Leopold II iz Belgije u potrazi za slonovom kosti ubijeno preko 10 miliona stanovnika.

U turskoj vojnoj akciji 1915.-1919. godine protiv pobunjenih Jermena ubijeno je, prema nekim podacima, 1,5 milion stanovnika. Jermenski i turski historičari ne slažu se o ovom događaju na izmaku Osmanske imperije. Turski historičari i zvanična Ankara ne prihvataju podatke da je u periodu 1915.-1919. godine izvršen genocid nad Jermenima. Nasuprot turskom stavu, jermenska strana Tursku optužuje za genocid. Neprihvatanje jermenskih optužbi za genocid davno je dobilo međunarodne razmjere.

Zasigurno, jedan od najvećih genocida je, svakako, onaj iza koga stoje Evropljani. Uzrokovan je njemačkim fašizmom, kada je u periodu 1933.-1945. godine ubijeno 16-20 miliona ljudi, od čega 6 miliona Jevreja. Najpoznatiji logor smrti u tom periodu bio je Aušvic (Auschwitz - Oswiencim) u južnoj Poljskoj. Bio je to nacistički koncentracioni logor u kome je tokom Drugog svjetskog rata ubijeno više od 1,5 miliona djece, žena i muškaraca svih nacija i nacionalnosti. Istina, ogromnu većinu činili su Jevreji, Poljaci, Romi i ratni zarobljenici različitih etničkih grupa.

Aušvic su 27. januara 1945. godine oslobodile jedinice Sovjetske armije (taj dan se od 27. januara 2006. godine obilježava kao sjećanje na holokaust). U mnogobrojnoj literaturi i snimljenim filmovima ispričani su mnogi detalji monstruoznih pogubljenja zatvorenika. Samo iz Nezavisne Države Hrvatske (NDH) transportirano je u Aušvic 6.500 Jevreja. "Jedan mali dio sposobnih u Aušvicu odvojen je za rad, osobito hemičari i električari, no

velika većina, barem 95% odvedena je direktno u plinske komore u tzv. Aušvicu 2 u Birkenauu."¹⁵⁴

Potrebno je istaći da i danas ima oprečnih mišljenja o broju umorenih u Aušvicu. No, važno je da je zločin počinjen u Aušvicu bio sistematičan i organiziran po svojoj provedbi i proračunat u svom razaranju i zatiranju ljudskog života od strane fašističke njemačke države Trećeg Rajha.

Historija genocida pokazuje da je to nedjelo stvarno do danas neprevladano. Danas sa sigurnošću možemo reći da je "Srebrenica - bosanski Aušvic". Ubijanje više od osam hiljada srebreničkih civila, uglavnom fertilnih muškaraca, jula 1995. godine, te skrivanje njihovih masovnih grobnica, potvrđuje da holokaust i sudbina onih koji su učinili da do njega dođe, nisu bili dovoljni da se klica genocida i destruktivnih ideologija u Evropi ugase.

Genocid je i ono što su Staljin i njegov totalitarni režim počinili "u ime komunizma" u SSSR-u. Procjene o ubijenim ljudima kreću se oko 50 miliona. Jedna od osnovnih karakteristika Staljinovih i drugih komunističkih zločina jeste da su oni raznovrsni, te da su većinom počinjeni iz ideoloških pobuda, pa ih možemo označiti sintagmom ideološki genocid. Dobar dio, ipak, ih je počinjen prema neruskim narodima (Tatari, Inguši, Čečeni, Kozaci i Nijemci iz doline Volge). U ove cifre uračunavaju se često i žrtve gladi zbog blokade Zapada.

Zagovornici dogmatske promjene svijeta, tj. političke vode vulgarnog komunizma Staljin, Pol Pot, Čaušesku, Kim Il Sung, Nadžibulah, Mengistu, Kastro i drugi počinili su bezbrojne zločine, među kojima se, pored genocida, ističu zločini nad duhovnošću, zločini nad univerzalnom i nacionalnom kulturom.

"Staljin je naredio da se demoliraju desetine crkava u Moskvi; Čaušesku je uništio historijsko srce Bukurešta da bi sagradio druge zgrade i ostvario megalomanske projekte; Pol Pot je demontirao, kamen po kamen, katedralu u Pnom Penu (Phnom Penh) i prepustio džungli hramove Angkor; tokom maoističke kulturne revolucije, Crvena garda polomila je ili spalila

neprocjenjiva blaga, ipak iako su ove destrukcije dugoročno teški zločini za date nacije i za cijelo čovječanstvo, koliki je njihov teret u odnosu na masovna ubistva ljudi, muškaraca, žena, djece."¹⁵⁵

Ako apstrahiramo sve druge zločine, a zadržimo se samo na zločinima nad ljudima, opet vidimo planetarne razmjere genocida iz ideoloških pobuda. Zločin nad ljudima u ime ideologije komunizma počinjen samo egzekucijama na različite načine (strijeljanje, vješanje, gušenje, batinanje, gasna komora, otrov, uništavanje gladu, smrt izazvana transportom, nasilnim i iscrpljujućim radom) uzrokovao je smrt oko 100 miliona ljudi. "Ipak, može se uspostaviti prvi brojčani bilans koji je i dalje samo minimalna aproksimacija koja bi zahtijevala duga preciziranja, ali koji, prema ličnoj ocjeni, daje predstavu o veličini i dozvoljava da dotaknemo ozbiljnost teme:

- SSSR, 20 miliona mrtvih;
- Kina, 65 miliona mrtvih;
- Vijetnam, 1 milion mrtvih;
- Sjeverna Koreja, 2 miliona mrtvih;
- Kambodža, 2 miliona mrtvih;
- istočna Evropa, 1 milion mrtvih;
- Latinska Amerika, 150.000 mrtvih;
- Afrika, 1,7 miliona mrtvih;
- Afganistan, 1,5 miliona mrtvih i
- međunarodni komunistički pokret i komunističke partije koje nisu na vlasti, desetine hiljada mrtvih!

Ukupna brojka približava se cifri od 100 miliona mrtvih!"¹⁵⁶

¹⁵⁴ Oslobođenje, 28. 1. 2005, str. 21.

¹⁵⁵ Grupa autora, CRNA KNJIGA KOMUNIZMA, str.13.

¹⁵⁶ Isto, str. 14.

O ideološkoj dimenziji zločina genocida počinjenog u ime raznih ideologija, možda najbolje govori državni tužilac Francuske Fransoa de Menton (François de Menthon) u tužbi u Njembergu.¹⁵⁷

Već smo do sada istakli da genocid nije uvijek istog tipa. Može biti potaknut od raznih ideologija, rasnih ili etničkih, kakav je bio u slučaju Jevreja, ili pak religijski. Genocid se, umjesto rase, vjere ili etničke grupe, može vršiti i u ime klase. Ruski historičar i socijalist Sergej Melgunov (Sergej Melgunov) u knjizi *CRVENI TEROR U RUSJI*, objavljenoj u Berlinu 1924. godine, citira Latzisa jednog od prvih šefova češke sovjetske političke policije, koja je 1. novembra 1918. godine dala upute svojim članovima: "Mi ne vodimo rat protiv nekih osoba posebno. Mi istrebljujemo buržoaziju kao klasu. Ne tražite, u istrazi, dokumente i dokaze o tome šta je optuženi uradio, u aktima ili riječima, protiv sovjetskih vlasti, prvo pitanje koje mu treba postaviti je kojoj klasi on pripada, odakle potječe, o njegovom obrazovanju, odgoju, profesiji."¹⁵⁸

Mnogi totalitarni režimi kao sredstvo genocida sistematski su upotrebljavali "oruđe gladi". Režimi su kontrolirali sve raspoložive zalihe hrane i pomoću sofisticiranih "sistema štednje" hranu su dijelili po "zasluzi".

Nakon 1918. godine glad i žuta groznica je vladala u skoro svim komunističkim, ali i nekim drugim zemljama, izazivajući smrt stotina i hiljada ljudi.

"Prvi globalni bilans ovih nevolja mogao bi izgledati ovako:

- strijeljanje desetina hiljada talaca ili osoba koje su bačene u zatvor bez suđenja i
- masakr stotina hiljada revoltiranih radnika i seljaka između 1918. i 1922.;

¹⁵⁷ "Predlažem sebe da vam pokažem da svaki organizirani i masovni kriminalitet proizilazi iz onoga što ću sebi dozvoliti da nazovem zločinom protiv duha, čime želim reći doktrine koja negira sve duhovne, racionalne i moralne vrijednosti, kojima su narodi milenijima pokušavali unaprijediti ljudsko postojanje, što je imalo cilj svesti čovječanstvo u barbarstvo, ne više u prirodno i spontano barbarstvo primitivnih naroda, nego u demonsko barbarstvo jer je ono svjesno samo po sebi i jer do kraja koristi materijalna sredstva plod savremene nauke, u službu ljudskih odredbi, grijeh protiv duha je greška koja potječe iz nacionalnog socijalizma iz kojeg proizilaze svi zločini; monstruoza doktrina je rasizam" (CRNA KNJIGA KOMUNIZMA, str. 16.).

¹⁵⁸ Jacques Baynac, *TEROR U VRIJEME LENJINA*, Le Sagittaire, 1975.

- glad 1922., koja je prouzrokovala smrt 5 hiljada ljudi;
- deportacija Kozaka sa obale rijeke Don;
- ubistvo desetina hiljada osoba u koncentracionim logorima između 1918. i 1930.;
- deportacija gotovo 690.000 osoba tokom velike čistke između 1937. i 1938.;
- uništenje 6 miliona Ukrajinaca namjernom i nezbrinutom gladu u periodu 1932.-1933.;
- deportacija stotina hiljada Poljaka, Ukrajinaca, Balta, Moldavaca, Besarabijaca u periodu 1939.-1941., a zatim 1944.-1945.;
- deportacija Nijemaca s Volge 1941.;
- deportacija Tatara sa Krima 1943.;
- deportacija Čečena 1944.;
- deportacija Inguša 1944.;
- deportacija i likvidacija gradskog stanovništva u Kambodži između 1975. i 1978.;
- sporo uništavanje Tibetanaca od Kineza od 1950. itd.

Kad bismo nabrajali, ne bi bilo kraja zločinima lenjinizma i staljinizma koje su često prakticirali na gotovo identičan način režimi Mao ce Tunga, Kim Il Sunga, Pola Pota.¹⁵⁹

Ovdje želimo istaći da je genocid nad klasom isto što i genocid nad rasom ili etnijom. Oko izjednačavanja zločina komunizma i nacizma u literaturi se još vodi rasprava. "Zločini Lenjina, Staljina, Maoa i kambodžansko iskustvo postavljaju pred čovječanstvo - ali i pred sudije i historičare - novo pitanje: kako kvalificirati zločin koji se sastoji u tome da istrijebi, iz političko-ideoloških razloga, ne više pojedince ili ograničene grupe opozicionera, nego masovne frakcije društva? Treba li izmisliti neki novi naziv? Neki anglosaksonski autori misle da treba i zato su izmislili izraz 'narodoubistvo'. Ili

¹⁵⁹ CRNA KNJIGA KOMUNIZMA, str. 19-20.

treba, kao što rade češke sudije, kvalificirati zločine koji su počinjeni od komunističkog režima jednostavno 'komunističkim zločinima'.¹⁶⁰

Vasilij Grosman (Vassilij Grossman), izjednačavajući komunizam sa nacizmom u zločinu, piše: "Pisci i sam Staljin govorili su istu stvar: kulaci su paraziti, oni pale žito, oni ubijaju djecu. I jasno su nam izjavili: Treba podići mase protiv njih i sve ih uništiti, kao klasu, te prokletnike. On dodaje: 'Da bi ih ubili, trebalo je izjaviti: Kulaci, to nisu ljudska bića. Kao što su i Nijemci govorili: Jevreji, to nisu ljudska bića.'¹⁶¹

O podjednakim "vrijednostima" svih oblika zločina genocida možda najbolje svjedoče danas dostupne arhive gulaga, njegova evolucija, različite reorganizacije, priliv, broj zatvorenika, njegovo po tipu osude, po rodu, godištu, državljanstvu, stepenu obrazovanosti.¹⁶²

Slijedeći primjer genocida jeste iz Kine. U toku Drugog svjetskog rata nacionalna armija Kine je pobila nekoliko desetina miliona nevinih ljudi.¹⁶³

Invazijom SAD u Vijetnamu 1965.-1974. godine ubijen je milion vijetnamskih vojnika i dva miliona civila. Amerikanci su u zločinu genocida upotrebljavali, između ostalog, i napalm bombe protiv civilnog stanovništva. Irak je pod režimom Sadama Huseina 1980. godine vodio rat protiv Irana, gdje je poginulo na desetine hiljada vojnika i civila. Sadam Husein je, takode, 1980. godine počinio masovni zločin hemijskim oružjem protiv Kurda. To

¹⁶⁰ Isto, str. 26-27.

¹⁶¹ Vasilij Grossman, SVE PROLAZI (citirano prema CRNA KNJIGA KOMUNIZMA, str. 26).

¹⁶² "Prvog januara 1940. godine 53 kompleksa popravnih radnih logora i 425 popravnih radnih kolonija okupljale su 1,670.000 zatvorenika; njih će godinu kasnije biti 1,930.000. U zatvorima je takode ležalo i oko 200.000 osoba koje su čekale sudenje ili transfer u logor. Napokon, 1.800 komandanata NKUP-a upravljalo je sa više od 1,200.000 specijalnih kolonaša. Iako neke skorašnje procjene historičara ili svjedoka koji često brkaju smanjenje ulaza u Gulag sa brojem prisutnih zatvorenika određenog datuma, pokazuju smanjenje broja zatvorenika, ovih nekoliko brojki pokazuju mjeru represije čije su žrtve bili najrazličitiji slojevi sovjetskog društva tokom 30-ih godina" (Opširnije: CRNA KNJIGA KOMUNIZMA, poglavlje Carstvo logora, str. 214-226).

¹⁶³ "Najslavnija čistka iz perioda prije 1949. počela je sa najbriljantnijim komunističkim intelektualcima Junana (Yunana), u junu 1942. Kao što će se ponoviti nekoliko puta kasnije, na ljestvici cijele zemlje, Mao je odobrio tokom dva mjeseca veliku slobodu kritiziranja. Zatim odjednom, svi militanti su pozvani na borbu kroz mnoštvo mitinga, protiv Ding Linga, koji je potkazio formalizam potvrde jednakosti žena i muškaraca, i protiv Vang Šivei (Wangh Shiwei), koji se usudio tražiti slobodu stvaranja i ukora vlasti za umjetnika" (CRNA KNJIGA KOMUNIZMA, str. 494).

isto je uradila Republika Turska 1990. Oba zločina, dakle, izvršile su države, i oba uz američko prećutno odobravanje i pomoć.

Turska je od 1984. do 1999. godine vodila rat protiv Kurda sa američkim oružjem. Tom prilikom, odnosno u toku toga rata, ubijeno je na stotine hiljada Kurda, a dva do tri miliona natjerano na bjekstvo. Od 1975. do 1999. godine Indonezija je, uz američku i englesku podršku, okupirala Istočni Timor, pri čemu je ubijena 1/4 stanovnika toga ostrva. Preciznije, kvantitativno, ubijeno je 200.000 ljudi. U Ruandi je 1994. godine ubijeno oko 700.000 ljudi, dominantno Tutse.

Istaknimo, takode, da je u Srebrenici jula mjeseca 1995. godine, samo za nekoliko dana ubijeno preko osam hiljada civila, pred očima svjetske javnosti, uz snimke iz vazduha, najvjerovatnije iz bespilotnih nevidljivih letjelica. Pored snimanja dramatičnog čina ubijanja, snimljeno je i zakopavanje u masovne grobnice. Da paradoks i ljudska nebriga budu što veći, ta mrlja na savjesti UN-a i velikih organiziranih država, Srebrenica je bila sigurna zona UN, odnosno, tih istih međunarodnih subjekata. Dodajmo ovom zločinu gotovo 200.000 ubijenih Bosanaca i Hercegovaca u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu. Svi ovi zločini izvršeni su uz direktno ili indirektno učešće država iz bosanskohercegovačkog susjedstva. Saučesnici u zločinu bile su sve one države koje su mogle, a nisu spriječile zločin genocida. Za ove zločine Haški sud je već izrekao presude i okvalifikovao ih kao zločin genocida. General vojske Republike Srpske Radislav Krstić osuđen je pred Haškim tribunalom za zločin genocida u Srebrenici na 35 godina zatvora. Komandant bratunačke brigade Vojske Republike Srpske V. Blagojević, takode, je osuđen za genocid u Srebrenici na 18 godina zatvora.

U toku Drugog svjetskog rata na prostorima današnje Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, tzv. Nezavisna država Hrvatska provodila je zločin genocida, ne samo nad Srbima i Židovima, već i nad ideološkim protivnicima. Simbol tog genocida je koncentracioni logor Jasenovac, gdje je ustaška kolaboracionistička paradržavna tvorevina ubila između 50.000 i 100.000 Srba, Židova, Roma, Bošnjaka i Hrvata.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Neki izvori, prije svega srpska historiografija, navode mnogo veći broj žrtava u Jasenovcu, čak 700.000.

Iako je svaki zločin za sebe velik, težak, okrutan i nadasve neljudski, u ovoj kratkoj informativnoj deskripciji zločina genocida u XIX i XX stoljeću, prema težini, brutalnosti, nemoralnosti, prednjače, svakako, nacistički genocid nad Židovima od 1933. do 1945. i četničko-fašistički genocid nad Bošnjacima 1992.-1995. godine, posebno onaj u nekoliko dana koncentrisani počinjen u Srebrenici.¹⁶⁵

No, ništa manji zločin od zločina u Srebrenici nisu zločini u logorima Omarska, Trnopolje, Luka, Sušica, Heliodrom u Mostaru i mnogi drugi koji su bili isključivo formirani za Bošnjake. Za proteklih deset godina objavljen je ogroman broj svjedočenja, raznih dokumenata, optužnica i presuda, spiskova žrtava, opisa pojedinih logora, masakara i drugih dokaza o počinjenom genocidu nad Bošnjacima Bosne i Hercegovine da je to sada nemoguće nabrojiti.¹⁶⁶

Uz ovu općepovijesnu deskripciju genocida, smatramo bitnim istaći, takođe, kraću informativnu deskripciju genocida nad Bošnjacima. Razlog je jednostavan, a bitan. Historijske činjenice neumoljivo govore da je genocid nad Bošnjacima, jednim od najstarijih evropskih naroda, vršen u kontinuitetu posljednjih 200 godina. Genocid nad Bošnjacima zasigurno je prevazišao lokalne okvire, i po obimu i po kvantitetu, dužini trajanja, ali i brutalnosti i bezobzornosti sa kojim je vršen. O spoznajnom produktivitetu bosanskog iskustva genocida nad Bošnjacima opširnije ćemo govoriti u poglavlju IV/5, **Spoznajni produktivitet i bosansko iskustvo.**

Kako smo već istakli, zločin genocida postojao je kao zločinačka praksa u svim razdobljima ljudske povijesti. No, on se pravno i politički počinje sankcionirati tek polovinom XX stoljeća. Međunarodne razmjere dešavanja zločina genocida uslovile su i međunarodno-pravno i ne samo pravno, već i političko i znanstveno sankcioniranje genocida. Uz historijsku deskripciju

¹⁶⁵ Edicija SREBRENICA 1995, knjiga I, II i III, IIZPČ i MP, Sarajevo 1998. do 2001.; M. Pargan, SREBRENICA-DOKUMENTI O GENOCIDU, KUD Srednje Podrinje, Srebrenica, 2004.

¹⁶⁶ Za potrebe ove studije upućujemo na zbornik radova Kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini 1991. do 1995., održanog u Bonu (Njemačka) neposredno pred okončanje agresije (31. avgusta do 4. septembra 1995. godine posebno na referate: Štefana Milera, Mustafe Imamovića, Smaila Čekića, Miljenka Anićića, Muhameda Bešića, Vasvije Vidović, Smaila Balića, Monike Hauzer, Muharema Omerdića, Edhema Godinjaka, Veronike Naum-Grap, Adriana Hestingsa i Rahele Beš (GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991-1995).

zločina genocida, neophodno je istaći i historijsku deskripciju međunarodnih pravnih akata, koji predviđaju njegovo definiranje i sankcioniranje. Ovi akti pozitivno su se odrazili na razvoj i jačanje unutrašnjeg krivičnog prava zemalja članica UN-a.

Navešćemo pregled najznačajnijih deklaracija i konvencija.

- Moskovska deklaracija o njemačkim zvjerstvima koju su 30. oktobra 1943. potpisali Staljin (Staljin), Ruzvelt (Roosevelt) i Čerčil (Churchill);
- Statut Međunarodnog vojnog suda u Njembergu koji je donijet u Berlinu 20. 12. 1945.;
- Rezolucija Generalne skupštine Organizacije ujedinjenih naroda br. 90 (I) od 12. decembra 1946. Ovom rezolucijom genocid je proglašen međunarodnim kaznenim djelom;
- Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida od 9. decembra 1948. godine, kao i niz drugih međunarodnih dokumenata. Iste godine donijeta je i Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka, čija je svrha da postigne opće priznanje i poštovanje osnovnih prava i sloboda svih ljudi.
- 1949. godine donijete su četiri ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata, i to: a) Konvencija za poboljšanje položaja ranjenika i bolesnika suhozemnih oružanih snaga; b) Konvencija za poboljšanje položaja ranjenika, bolesnika i brodolomnika pomorskih oružanih snaga; c) Konvencija o postupanju sa ratnim zarobljenicima i d) Konvencija o zaštiti civilnih lica za vrijeme rata.
- Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba donesena 1954. godine;
- Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije 1965. godine;
- Konvencija o nezastarivosti ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti donesena 1968. godine;
- Međunarodna konvencija o suzbijanju i kažnjavanju zločina aparthejda, donesena 1973. godine.

2 Nakon iznesene informativne deskripcije zločina genocida i informativne deskripcije pravnih izvora sankcioniranja genocida, primjećujemo da između njih postoji znatna vremenska i historijska distanca. "Očito je da, kad je u pitanju genocid, međunarodno kazneno pravo nije reagiralo blagovremeno ni efikasno. Naprotiv, suviše su dugo kasnili, a da za to nisu imali naročitih razloga koji bi ih u tome opravdali. Tim prije što se u posljednja dva stoljeća u svijetu mnogo toga brzo dešavalo i mijenjalo, a kazneno pravo i kriminologija ne samo da to nisu na adekvatan način pratili, već su i vidno zaostajali, što se negativno odrazilo na opći porast kriminaliteta u svijetu. Razlog za takvo stanje nalazi se donekle u relativno čestim ratovima i sukobima, kada dolazi do zastoja u razvoju pravne teorije i pravne prakse, ali se ne može zaobići ni veoma aktuelna misao profesora dr. Franje Bačića koji ukazuje na prisutan tradicionalizam u kaznenom pravu, koji se ogleda u njegovoj prirodi i sporom mijenjanju, što ga dovodi u poziciju da uvijek kasni."¹⁶⁷

Pokušamo li izvesti, iz prezentiranih historijskih činjenica, relevantniju generalizaciju, uočavamo da su žrtve genocida uvijek grupe određene rasne, vjerske nacije i etnosa. U pravilu su **malobrojnije** u odnosu na svoje okruženje. Formalni izuzetak čini genocid nad Bošnjacima izvršen 1992-1995. godine, kada je u pitanju brojnost naroda u državi. Poznato je da su Bošnjaci u Bosni i Hercegovini, prema popisu stanovništva iz 1991. činili relativnu većinu stanovništva (43,4%). No, genocid u Bosni i Hercegovini bio je sastavni dio spoljne agresije i sredstvo ostvarenja njenog cilja. Prema tome, i ovdje je počinitelj genocida raspolagao nesrazmjernom moći nad žrtvama. I tada su počinitelji genocida pripadali većinskoj grupi u odnosu na žrtvu Bošnjake. Opširnije u poglavlju IV/5.

Zločin genocida koji se desio nad Bošnjacima na kraju XX stoljeća, i po veličini (preko 140.000 ubijenih i nestalih) i po mjestu zločina (Evropa), i po određenju naroda kao evropskom, i po obavezi koju je imala međunarodna zajednica (izvršena je agresija na međunarodno priznatu državu, članicu OUN); Srebrenica - sigurna zona UN-a), zasigurno nije puka slučajnost. Nažalost, genocid je ovdje rezultat mnogih međunarodnih i lokalnih činjenja

¹⁶⁷ H. Balić, navedeno djelo, str. 85.

i nečinjenja. Za ilustraciju navodimo samo stav najutjecajnije evropske sile - Velike Britanije. Njen premijer Džon Mejdžor (John Major) u pismu svom ministru spoljnih poslova Daglasu Hogu (Douglas Hogg) 2. maja 1993. godine insistira da treba nastaviti dotadašnju politiku Britanije, "**nastaviti sa prevarom (mirovni proces) sve dok Bosna i Hercegovina ne prestane postojati kao važeća država, a njeno se muslimansko stanovništvo raseli iz svoje zemlje.**"¹⁶⁸

Iz ovih, i ne samo ovih razloga, neophodno je ukazati na historijsku dimenziju zločina genocida nad Bošnjacima. On uistinu ima svoje političko-historijsko utemeljenje.

Istaknimo najelementarnije deskriptivne činjenice historije genocida nad Bošnjacima. Početak genocida nad Bošnjacima dešava se u drugoj polovini 17. stoljeća i odvija se u okviru genocida nad muslimanima jugoistočne i srednje Evrope. Na područjima Slavonije, Srema, Like i Krbave, u Boki Kotorskoj, Medunu iznad Podgorice, i mnogim drugim mjestima Bošnjaci su izloženi teroru, progonima, pokrštanju, prodaji u roblje, ubijanju i klanju.¹⁶⁹

Započelo je u Velikom (Bečkom) ratu 1683. do 1699. godine. U toku ovih osamnaest godina muslimani su eksterminirani (pobijeni, pokršteni, protjerani) iz Panonije do Save i Dunava, iz Slavonije, Srema, Like, sjeverne Dalmacije i Boke, razoreni su Osijek, Sarajevo, Beograd, Novi Pazar, Skoplje.

Početkom 18. stoljeća, tačnije 1711. godine, jula mjeseca, na području "Stare Crne Gore", uz blagonaklonost imperijalne politike i njenih interesa na Balkanu izvršeno je masovno ubistvo i progonstvo, te pokrštanje Bošnjaka od strane naoružanih crnogorskih odreda pod vodstvom vladike Danila Petrovića. Ovaj događaj je u srpskoj i crnogorskoj književnoj, političkoj i kulturnoj tradiciji poznat kao "istraga poturica", a ustvari je genocid nad Bošnjacima. Nakon ovih događaja u četiri crnogorske nahije sa sjedištem u Cetinju, više nije bilo Bošnjaka.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Pismo premijera Vlade Velike Britanije ministru spoljnih poslova od 2. maja 1993. godine.

¹⁶⁹ Opširnije o tome: M. Imamović, Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama, S. Čekić, HISTORIJA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, Muzej genocida, Sarajevo, 1997; M. Bojić, UZROCI GENOCIDA U BOSNI, El Kalem, Sarajevo, 2001.

¹⁷⁰ S. Čekić, HISTORIJA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, str. 14.

Genocid nad Bošnjacima u XIX stoljeću počinje odmah na njegovom početku, odnosno sa Prvim srpskim ustankom 1804. godine. Genocid traje cijelo ovo stoljeće sa intenzivnijim događanjima u periodu od 1830. - 1867. godine. U tom periodu svi Bošnjaci protjerani su iz Beograda, Šapca, Užica, Loznice, Smedereva, Valjeva, Požege, Čačka, Sokola i drugih mjesta Srbije. "Oduzeta im je imovina (milion hektara obradive zemlje, oko 100.000 građevinskih objekata i oko 300.000 grla stoke) i uništeno njihovo cjelokupno kulturno naslijeđe (oko 600 sakralnih objekata). Protjerani Bošnjaci iz Srbije su se, uglavnom, naselili u Bosni, gdje su za njih osmanske vlasti podigle na Savi dva potpuno nova naselja, nazvana po sultan Abdulazizu, Gornja Azizija (Bosanski Šamac) i Donja Azizija (Orašje)." ¹⁷¹

Progon i genocid nad Bošnjacima intenzivira se i nakon potpisivanja Berlinskog kongresa 1878. godine. Tada Srbija i Crna Gora uz znatna teritorijalna proširenja dobijaju nezavisnost. Kako je do tada iz Srbije bilo protjerano gotovo svo bošnjačko stanovništvo, tada zločin genocida doživljavaju Bošnjaci Nikšića, Spuža, Kolašina, Žabljaka, Podgorice, Zetske ravnice, Bara, Ulcinja i drugih mjesta. Oduzeta im je sva imovina, i nad njima su vršeni svi oblici zločina i genocida. ¹⁷²

Kao i cijelo XIX stoljeće ista sudbina Bošnjake je zadesila i u XX stoljeću. U toku balkanskih ratova 1912.-1913. godine vrše se masovna ubistva, hapšenja, progoni, silovanja, nasilna pokrštavanja, paljenje imovine i drugi zločini. U ovom periodu posebno je bio intenzivan proces iseljavanja Bošnjaka u Tursku. "Krajem 1913. i tokom 1914. proces iseljavanja Bošnjaka iz Plava i Gusinja je nastavljen. Od 15. juna - 15. jula 1914. iz Plava i Gusinja se u Tursku (oko Izmira i Adapazara) iselilo 120 porodica sa 1.500 članova, gdje su mnogi umrli u močvarama Anadolije. Početkom oktobra 1913. iz Pljevalja se za Istanbul, preko Podgorice, iselilo 150 osoba. Na isti se način

¹⁷¹ Isto.

¹⁷² "Tako se, npr. od 600 iseljenih muslimanskih porodica iz Nikšića, 318 (ili 52,8%) sklonilo u Bosnu, a 283 (ili 47,2%) u Albaniju. Iz Spuža se iselilo 200 domaćinstava. U Kolašinu je prije Berlinskog kongresa bilo 4.067 Bošnjaka. Nakon 1878. tamo ih više nije bilo. Od oko 43.000, koliko je bilo u Crnoj Gori do 1878., poslije Berlinskog kongresa muslimansko stanovništvo je smanjeno na svega 12.492 stanovnika" (S. Čekić, HISTORIJA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, str. 15.)

sa područja Bijelog Polja, Berana i Rožaja iselilo oko 200 porodica. Tokom aprila 1914. godine za Istanbul je brodovima, preko luke Bar, iseljeno 12.302 Bošnjaka. Maja iste godine iz Bara je otplovilo 8.000 Bošnjaka (3.500 za Siriju, 2.500 za Istanbul i 2.000 za druga mjesta). U maju 1914. je 550 porodica iz Bihora krenulo prema Turskoj." ¹⁷³

Formiranjem Kraljevine Jugoslavije 1. decembra 1918. godine pod dinastijom Karadorđevića, za Bošnjake ne nastaju bolji dani. Naprotiv, oni u ovom periodu doživljavaju zločin genocida u miru. Tipičan primjer zločina genocida u miru jeste pokolj Bošnjaka 1924. godine u selima Šahovići (današnje Tomaševo) i Pavino polje. Tada su Crnogorci zaklali između 600 i 900 Bošnjaka među kojima je bilo mnogo žena, djece i staraca. ¹⁷⁴

U Drugom svjetskom ratu genocidna stradanja Bošnjaka se nastavljaju. Poznata je činjenica da su tada Bošnjaci imali 103.000 žrtava, što je činilo 8,1% njihove ukupne populacije. Procentualno Bošnjaci su najveći stradalnici u Drugom svjetskom ratu među južnoslovenskim narodima, upravo zbog toga što je nad njima počinjen stravičan genocid. ¹⁷⁵

I kao po nekom pravilu, kako je koji genocid činjen, tako je i stepen stradanja Bošnjaka bio sve veći i brutalniji i po obimu - broju i raznovrsnosti žrtava, ali i po destruktivnosti njegovog činjenja.

Za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991. -1995. godine među ukupnim brojem ubijenih najviše je Bošnjaka. U tom periodu, kako je poznato, izvršen je najveći zločin genocida i jedini nakon Drugog svjetskog rata u Evropi, zločin genocida nad Bošnjacima. Uz pogubljenja, silovanja, premlaćivanja i druge oblike genocidnih tehnologija, u toku agresije na RBiH došlo je do najveće iseljeničke krize u Evropi nakon Drugog svjetskog rata. Širom svijeta u preko 100 država raseljeno je oko 1.500.000 bosanskohercegovačkih državljana.

¹⁷³ S. Čekić, Isto, str. 17-18.

¹⁷⁴ M. Memić, BOŠNJACI (MUSLIMANI) CRNE GORE, Almanah, Podgorica, VKBI Sarajevo, 2003; H. Avdić, POLOŽAJ MUSLIMANA U SANDŽAKU 1912-1941, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.

¹⁷⁵ Opširnije: V. Dedijer, A. Miletić, GENOCID NAD MUSLIMANIMA 1941-1945, Svjetlost, Sarajevo, 1990; S. Čekić, GENOCID NAD BOŠNJACIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, MAG, Sarajevo, 1996.

2. UZROCI GENOCIDA U BOSNI I HERCEGOVINI

Bosanskohercegovačko društvo i njegova država predmet su izvanbosanskih velikodržavnih projekata od početka buđenja nacionalnih pokreta do danas. Posljednja agresija na Bosnu i Hercegovinu (1991.-1995.) i genocid počinjen nad Bošnjacima počinjen u okviru nje, kao jedan od glavnih elemenata destruktivne sadržajnosti, mogu se razumjeti samo razotkrivanjem menata projekta ideje jedna nacija - jedna država i ideje Bosne kao parasukoba projekta ideje jedna nacija - jedna država i ideje Bosne kao paradigme multilateralne dimenzije života. Agresija na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima nisu rezultat historijske slučajnosti, nekog historijskog ekscesa, niti su rezultat unutarbosanskih sukobljenosti. Naprotiv, oni su uzrokovani velikodržavnim konceptima političkih elita država u bosanskom susjedstvu.

Uzroci genocida u Bosni i Hercegovini, dakle, nisu od juče. Posljednji genocid izvršen nad Bošnjacima 1992.-1995. godine samo je jedan u nizu počinjenih genocida, i to uvijek od istih počinitelja. Genocid nad Bošnjacima nije se odvijao stihijski. Naprotiv, on je bio pripreman i planiran. Ova svojstva genocidne radnje bila su prisutna u svim dosadašnjim genocidima. Upravo za pravilno razumijevanje uzroka genocida u Republici Bosni i Hercegovini neophodno je istaći kontinuitet planiranja genocida. Kontinuitet genocidnog procesa u Bosni i Hercegovini uvijek je bio u neposrednoj vezi, odnosno odvijao se paralelno sa kontinuitetom realizacije velikodržavnih projekata iz bosanskog okruženja.

Dakle, osnovni uzrok genocida u Bosni i Hercegovini jeste u političkom cilju i projektu uspostave velike Srbije ili velike Hrvatske. Uspostava velike Srbije utemeljena je na ideološkoj odrednici srpskog nacionalizma, koji je, primjenjujući formulu jedna nacija - jedna država, nužno nailazio na prepreku zvanu multilateralna sadržajnost bosanskohercegovačkog društva i države.

Određenje srpske nacije, kako ju je dao Vuk Karadžić, kao jezičke nacije, koja obuhvata sve stanovnike koji govore stokavskim narječjem, čini osnovu srpskog nacionalizma. Ova definicija srpske nacije postala je odrednicom sadržaja srpske etnologije, historiografije, beletristike, srpskih udžbenika XIX i XX stoljeća, što je za rezultat imalo oblikovanje srpske velikodržavne

ideologije na nivou srpskog kolektivnog aktivizma. Ta ideologija iz aspekta svoje teritorijalne aspirativnosti proglašavala je sve teritorije gdje su živjeli Srbi kao "srpske zemlje".¹⁷⁶ Potvrdimo ovu tvrdnju historijskim činjenicama. Polaznu osnovu, ideološko-političku i znanstvenu, u realizaciji projekta velike Srbije čini, u početku, tajni akt srbijanskog ministarstva unutrašnjih poslova Ilije Garašanina iz 1844. godine. Taj akt nosi naziv "**Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine**", *Načertanije*, koji je široj javnosti postao poznat tek početkom XX stoljeća. U *Načertaniju* su definirane, između ostalog, i osnovne odrednice srpske politike prema Bosni i Hercegovini. Ona u najkraćem izgleda ovako:

- "a) Bosna i Hercegovina je dio turskog carstva na koji Srbija može da vrši veliki uticaj. Taj uticaj, stalan i organizovan, za sada je glavni zadatak srpske politike u Turskoj;
- b) Uspostavljanje kontakta sa bosanskohercegovačkim Srbima. Rezultat približavanja Srba iz Bosne i Hercegovine i Srba iz Srbije treba da bude ujedinjavanje i 'skopčavanje' Bosne i Hercegovine sa Srbijom uz priznavanje centralne vlasti u Srbiji, srbijanskog ustava i cjelokupnog srbijanskog zakonodavstva;
- c) Da bi katolici u Bosni i Hercegovini prihvatili da se Bosna i Hercegovina pripoji Kneževini Srbiji potrebno je voditi politiku razumijevanja i sloge pravoslavnih i katolika. U tom pravcu treba djelovati posredstvom bosanskohercegovačkih franjevac. Pretpostavka je da će se ovako rješenje dopasti i nekim muhamedancima i zadovoljiti ih. Katolici i muhamedanci (Ilija Garašanin ih naziva zajedničkim imenom **Bošnjaci** - op. autora) bi mogli u prvo vrijeme da obrazuju jedan savjet koji bi bio posebna provincijalna vlast. U taj savjet bi se birali najvažniji ljudi iz celog naroda i to ne za celi život, no na izvesno vreme';
- d) Osnovno načelo ove politike jeste, 'jedinstvo Srba i Bošnjaka' koje će diplomatski zastupati vlada Srbije."¹⁷⁷

¹⁷⁶ Č. Jelavić, SRPSKI NACIONALIZAM I HRVATI, UTICAJ VUKA KARADŽIĆA U SRPSKIM KNJIGAMA, Kanadska revija za studij nacionalizma, br. 17, 1-2, 1990.

¹⁷⁷ R. Hurem, IDEJA I PRAKSA BORBE ZA VELIKU SRBIJU U 19. I 20. STOLJEĆU, GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991-1995. GODINE, Sarajevo, 1997., str. 177, 178, napomena 9.

Cjelokupan tok kasnijih ratnih događanja na bosanskohercegovačkom i širim prostorima kao rezultat je imao kontinuirano genocidno stradanje Bošnjaka. Posebno u pobunama pravoslavnog stanovništva 1875. – 1878. godine u Bosni i Hercegovini, u toku kojih je stradalo mnogobrojno bošnjačko stanovništvo.

Početkom XX stoljeća tajno društvo "Ujedinjenje ili smrt" intenzivno priprema ostvarivanje srpskih teritorijalnih pretenzija vojnim putem. Lozinka je bila "ujedinjenje srpstva". Bošnjaci i Hrvati tretirani su kao Srbi, a ko od njih nije htio prihvatiti nametnutu etničku odrednicu, našao se na udaru terorističkih bandi koje su počele naročito operirati u Bosni i Hercegovini. Karakterističan primjer potvrde ove politike s početka XX stoljeća jeste stav N. Stojanovića koji je u svojim političkim predavanjima 1902. godine Hrvate stavio pred izbor: "DO ISTRAGE VAŠE ILI NAŠE."¹⁷⁸ Ovaj stav eksplicitno opominje Hrvate i stavlja ih pred izbor: ili prihvatite da budete dio srpskog naroda ili ćete biti istrijebljeni. Ovaj stav odnosio se i na sve druge pripadnike nesrpske nacije. Jovan Cvijić, srpski etnograf, je u prvoj polovini XX stoljeća objavio brojne radove u kojima obrazlaže antietnografske nužnosti i zaključuje da u XX stoljeću do proširenja teritorije može doći samo ratnim osvajanjima. Istina J. Cvijić je svoju devizu naročito vezivao za Albance. Međutim ona je postala "znanstvena osnova" i u svim kasnijim "anti-etnografskim" postupcima velikosrpske politike. Aktualiziranje Cvijićevog "naučnog" pogleda vrši se ponovnim izdavanjem Cvijićevih djela 1987. godine u Beogradu. Posebno treba ukazati na zbornik radova: SRPSKI PISCI O BOSNI I HERCEGOVINI, koji između ostalog sadrži i stav J. Cvijića da Austro-Ugarska, da bi dobila njenu saglasnost za aneksiju Bosne i Hercegovine, Srbiji treba iz "prometnih razloga" predati Podrinje sa izlazom na Jadran.¹⁷⁹

Jedan u nizu autentičnih primjera uzroka genocida nad Bošnjacima, u procesu formiranja nacionalnih država na Balkanu, jeste stav Stojana Protića,

¹⁷⁸ B. Čović i drugi, IZVORI VELIKOSRPSKE AGRESIJE, str. 99.

¹⁷⁹ SRPSKI PISCI I NAUČNICI O BOSNI I HERCEGOVINI, izdavač Službeni list SRJ, Beograd, 1995. Posebno, Jovan Cvijić, ANEKSIJA BOSNE I HERCEGOVINE I SRPSKI PROBLEM, str. 41. do 73.

člana srpske izbjegličke vlade, koji je on 1918. ponudio Anti Trumbiću, predsjedniku Jugoslovenskog odbora za ujedinjenje Jugoslavije. Protić predlaže Trumbiću da srpska vojska kad pređe u Bosnu i Hercegovinu pitanje Bošnjaka riješi za 48 sati, tako što bi im dala upravo rok od 48 sati za "povratak na pradjedovsku vjeru",¹⁸⁰ a one koji to ne budu htjeli, da likvidiraju.

Društveno-političke i historijske okolnosti su se mijenjale, ali je program realizacije velike Srbije ostajao isti, istina mnogo radikalniji u uslovima kada je bio teže ostvariv. To se najbolje vidi iz Projekta o državnom uređenju i granicama države Srbije, odnosno Kraljevine Jugoslavije. Kada se centralističko uređenje višenacionalne Jugoslavije, sa dominacijom srpskog naroda pokazalo neegzistentno, postavilo se pitanje njenog preuređenja. Novembra mjeseca 1930. godine seljačko-demokratska koalicija u Hrvatskoj iznijela je zahtjev za autonomijom Hrvata, koja je devet godina kasnije realizirana Sporazumom Cvetković-Maček. Po tom sporazumu autonomija Hrvata realizirana je formiranjem Banovine Hrvatske (26. avgusta 1939.). Politička organizacija Bošnjaka JMO, takode, je podnijela zahtjev za ravnopravnost Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi. To je učinjeno Rezolucijom iz januara 1933. (tzv. Sarajevske punktacije). Bitan oslonac za takve zahtjeve bila je činjenica da je Bosna i Hercegovina ušla u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije u okviru **federativno uređene Države Slovenaca, Hrvata i Srba**.¹⁸¹ Do autonomije Bosne i Hercegovine nije došlo, jer su se tome suprotstavili i Beograd i Zagreb.

"U isto vrijeme u Srbiji se radilo na stvaranju 'jedinstvenog srpskog političkog fronta'. Cilj je bio stvoriti srpsku banovinu u okviru Kraljevine Jugoslavije. Srpski kultumi klub (formiran početkom 1937. godine) u Beogradu, koji je okupljao srpsku inteligenciju i bio njena spona sa Vojskom i Dinastijom, te naglašavao da Bosna i Hercegovina ima srpsko obilježje i da stoga autonomija Bosne i Hercegovine nema nikakvog osnova. Organizacije Srpskog kulturnog kluba, kao i sva srpska društva, udruženja i ustanove u Bosni i

¹⁸⁰ I. Meštrović, THE YUGOSLAV COMMITTEE IN LONDON AND THE DECLARATION OF CORFU.

¹⁸¹ Vidi: ŽENEVSKA DEKLARACIJA, u Enciklopediji Leksikografskog zavoda, Zagreb, 1964, sveska 7, str. 777.

Hercegovini su radili na ujedinjavanju srpskih snaga u jedinstven front srpskog naroda sa parolom *Srbi na okup*. U Sarajevu je osnovan Savjet srpskih nacionalnih i ostalih društava sa zadatkom da radi na očuvanju srpske nacionalne misli i srpskog obilježja Bosne i Hercegovine. Srpska pravoslavna crkva, po svom statusu autokefalna, koja se još u srednjem vijeku identifikovala sa srpskom državom, imala je u tome značajnog udjela. Srpske političke partije su izgrađivale istovjetan nacionalni program. Odbijale su ideju o autonomiji Bosne i Hercegovine i, nasuprot tome, zagovarale stvaranje srpske političko-teritorijalne jedinice (Banovine srpske zemlje) u koju bi ulazila Bosna i Hercegovina. Takvo stanovište su imala i lokalna rukovodstva i organizacije srpskih stranaka u Bosni i Hercegovini. Naročito su bosanski radikali sudbinu Bosne i Hercegovine vezali za Srbiju i težili tome da stvore jedinstveni *srpski front* koji bi se suprotstavio zahtjevima koji dolaze sa strane hrvatskih i bošnjačkih političara."¹⁸²

Izbijanjem Drugog svjetskog rata, dolazi do rasula Kraljevine Jugoslavije, te tada ponovo na scenu nastupaju projekti o granicama, društvenom uređenju i vanjskoj politici države Srbije. Ideja o Srbiji tamo gdje ima Srba ponovo vaskrsava u svim programskim, ne samo političkim, već i drugim, aktima. Ipak, najsnažnije i najeksplicitnije, ideja velike Srbije izražena je u dokumentu *Homogena Srbija*, od 30. juna 1941. godine. Ovaj dokument "Srbima nameće prava i osnovnu dužnost da stvore i organizuju Srbiju koja ima da obuhvati cijelo etničko područje na kome Srbi žive."¹⁸³

Program četničkog pokreta iz septembra 1941., na čijem čelu stoji Draža Mihailović, u osnovi je genocidan, jer isključuje mogućnost da i drugi narodi žive na prostoru sa Srbima i predviđa njihovo "radikalno odstranjenje". To potvrđuju slijedeći stavovi iz Programa "b: omediti defakto srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj; v: posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim elementom; g: izgraditi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice; d: u srpskoj jedinici kao

¹⁸² R. Hurem, navedeno djelo, str. 180-181.

¹⁸³ Dž. Pašić, ZEMLJA IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA, Tuzla, 1996., str. 81.

naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi, i e: unapred odrediti koje i kakve jedinice treba da provode izvršenje programskih tačaka pod b, v, g, i d."¹⁸⁴

Da bi u potpunosti realizirao postavljene zadatke iz Programa, jedno od sredstava za postizanje tog cilja jeste i vršenje genocida nad etničkim nesrbima. Za realizaciju genocida u cilju realizacije ideje velike Srbije, 20. decembra 1941. godine Draža Mihailović izdaje preciznu Instrukciju komandantu četničkih odreda u Crnoj Gori i komandantu Limskih četničkih odreda o organizaciji i upotrebi četničkih odreda.¹⁸⁵ "Naša se država nalazi još uvek u ratu sa vekovnim našim neprijateljima Nmcima i Italijanima. ...ciljevi naših odreda jesu:

1. Borba za slobodu celokupnog našeg naroda pod skriptom njegovog Veličanstva Kralja Petra II;
2. Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije - Crne Gore - Bosne i Hercegovine - Srema - Banata i Bačke;
3. ...
4. Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata;
5. Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog živilja i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog živilja.
6. U krajevima očišćenim od narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata izvršiti naseljavanje Crnogorcima (u obzir dolaze siromašne nacionalno ispravne i poštene porodice)."¹⁸⁶

¹⁸⁴ Program četničkog pokreta Draže Mihailovića, septembra 1941. (objavljeno u ZBORNICU NOR-a, tom XIV, knj. 1, VIB, Beograd, 1981., str. 26-29; S. Čekić, GENOCID NAD BOŠNJACIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU - DOKUMENTI, MAG, Sarajevo, 1996, str. 33. do 34, te V. Dedijer - A. Miletić, GENOCID NAD MUSLIMANIMA, str. 18 - 19).

¹⁸⁵ Instrukcija D. Mihailovića od 20. decembra 1941, objavljena u ZBORNICU NOR-a, tom XIV, knj. 1, str. 93 - 100.

¹⁸⁶ Isto.

Kako vidimo u osnovne ciljeve borbe četničkog pokreta ugrađeno je "čišćenje" (čitaj ubijanje-genocid) "teritorije od svih narodnih manjina i nacionalnih elemenat". Rezultat borbe za veliku Srbiju jesu masovne eksterminacije Bošnjaka u istočnoj Bosni i Sandžaku. Ubijeno je na desetine hiljada Bošnjaka. Ukupan rezultat ubijenih Bošnjaka u toku Drugog svjetskog rata, kao dominantno rezultata realizacije velikodržavne ideologije, jeste 103.000 ubijenih.

Formiranjem druge Jugoslavije, nakon Drugog svjetskog rata, u njene ustavne temelje udareno je načelo federalizma, kako bi se federalnom strukturom države spriječila dominacija bilo kojeg naroda, a ostvarila ravnopravnost svih. Krajnji domet toga je Ustav iz 1974. godine. Ustavom SFRJ iz 1974. godine posebno se željela zaštititi ravnopravnost naroda i nacionalnih manjina, ali i očuvati Jugoslavija na jedino mogući način kao zajednička država ravnopravnih naroda i njihovih republika. Ovakav koncept organizacije savezne države nije odgovarao političkim elitama iz Srbije koji su bili zagovornici velike Srbije.

Težnja dijela srpske političke elite za hegemonijom unutar Jugoslavije izražena je isticanjem stava o navodnoj nepravdi učinjenoj prema Srbima. Iz tih razloga ova politička elita naručuje *PLAVU KNJIGU* koja je trebala da se bavi upravo ovim pitanjem. Konkretnije pitanje ustavnog poretka i destrukcije SFRJ definitivno je postavljeno *MEMORANDUMOM SRPSKE AKADEMIJE NAUKA I UMETNOSTI*. Ovaj akt je, ustvari, nedovršeni tekst od 74 stranice koji je naručila SANU na svojoj godišnjoj skupštini 25. maja 1985. godine.

Komisija od 16 srpskih akademika na čelu sa Antonijem Isakovićem, potpredsjednikom predsjedništva SANU, uradila je tekst *Memoranduma*, čiji su se prvi izvodi pojavili 24. i 25. septembra 1986. godine. Tekst su objavile *Večernje novosti*. U ovom tekstu se ponovo oživljavaju stari planovi o stvaranju velike Srbije i eksterminaciji drugih naroda sa područja koje bi obuhvatila ta država.

Dio srpske inteligencije i političke elite u Srbiji koji su se zalagali za veliku Srbiju ili za centralističko uređenje Jugoslavije, nisu prihvatili odluke Drugog

zasjedanja AVNOJ-a donesene 1943., niti Ustav SFRJ donesen 1974. godine. Tvrdili su da ovi dokumenti ugrožavaju Srbe i interese Srbije. Zagovara se teza da su Srbi "dobitnici u ratu, a gubitnici u miru". U *Memorandumu* se navodi "da Srbija nije bila ni suštinski ni formalno u ravnopravnom položaju kad su donošene odluke za buduće državno uređenje". U *Memorandumu* SANU deciderano je napisano da u Jugoslaviji, "najprije treba ukloniti zakone koji dovode do razjedinjavanja, da bi se mogla produžiti ona crta zajedništva i jedinstva koja je na ovom prostoru vučena više od stotinu i pedeset godina."¹⁸⁷

Kada se u *Memorandumu* govori o produženju crte zajedništva onda se zasigurno misli na zacrtanu granicu velike Srbije, kojoj su stvarna prepreka bile granice federalnih republika. Potpisnici *Memoranduma* ne pominju nacionalni identitet Bošnjaka niti njihovu kulturu i književnost. Raspravljajući o položaju Srba u drugim republikama i pokrajinama u *Memorandumu* se ističe: "Izuzimajući period postojanja NDH, Srbi u Hrvatskoj nikada u prošlosti nisu bili toliko ugroženi koliko su danas. Rešenje njihovog nacionalnog položaja nameće se kao prvorazredno političko pitanje. Ukoliko se rešenja ne pronadu, posljedice mogu biti višestruko štetne, ne samo po odnose u Hrvatskoj već i po čitavu Jugoslaviju ... U općem dezintegracionom procesu koji je zahvatio Jugoslaviju, najtežom dezintegracijom pogodeni su Srbi. Sadašnji tok kojim se kreće naše društvo u Jugoslaviji potpuno je obrnut od onog kojim se ono decenijama i vekovima kretalo dok nije stvorilo zajedničku domovinu. Taj proces usmeren je ka potpunom razbijanju nacionalnog jedinstva srpskog naroda."¹⁸⁸

Mada se u *Memorandumu* nigdje eksplicitno ne pominje velika Srbija, jasno se iz njegovog ukupnog sadržaja vidi da njegovi tvorci Jugoslaviju, kao političku tvorevinu, definiranu Ustavom iz 1974., ne smatraju adekvatnom za postojeće i željene srpske interese. Naprotiv, avnojevska Jugoslavija sa Ustavom iz 1974. godine, prema njihovom mišljenju, napravljena je prema

¹⁸⁷ Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, časopis Naše teme, Zagreb, 1989., br. 1-2, str. 33.

¹⁸⁸ MEMORANDUM SANU, Časopis Naše teme, Zagreb, 1989., str. 157.

interesima Hrvata i Slovenaca, za njihovu ekonomsku i političku dominaciju. Velikosrpski ideolozi za realizaciju političkog projekta velike Srbije tvrdili su da navodno Slovenci, Hrvati, Bošnjaci i Albanci razaraju Jugoslaviju, a u stvari to su radili oni kako bi realizirali projekat velike Srbije, čije su granice na zapadu odredili linijom Virovitica - Sisak - Karlovac - Karlobag. Da bi se ova iluzorna politička ideja realizirala, neophodno je kao sredstvo primijeniti sve vrste tehnologije genocida i zločina nad nesrpskim stanovništvom.

Pišući o problemu *Memoranduma* i njegovim tvorcima, Ivan Stambolić kaže: "Tvorci *Memoranduma* od Srbije ne vide Jugoslaviju, ako hoćete da Jugoslaviju vide kao Srbiju."¹⁸⁹

Memorandum je predlagao novi dogovor naroda, ali prema zamisli i načelima koji su u njemu postavljeni, odnosno koje su zamislili njegovi tvorci, a to je centralistička Jugoslavija ili da "srpski narod - a to se preporučuje i drugima - treba ozbiljno da razmisli da li osim Jugoslavije ima i neku drugu alternativu sa kojom bi mogao da realizuje svoj nacionalni interes."¹⁹⁰

Stavovi iz *Memoranduma* poslužili su kao politička osnova za DEKLARACIJU O SRPSKOM NACIONALNOM JEDINSTVU od 1990. "Akteri Deklaracije pošli su od stava da jedino Srbi u Jugoslaviji nisu rešili svoje nacionalno pitanje, jer su navodno, nacionalnom politikom KPJ-u ostali razbijeni po republikama. Zato Srbi u Jugoslaviji kao jedinstven, suveren i državotvoran narod traže takve promene savezne države, koje bi mu omogućile da spomenuta svojstva ispoljava bez ograničenja i bez obzira u kome delu države živi."¹⁹¹

Ovi stavovi nedvosmisleno ukazuju na četnički koncept velike Srbije u velikoj Jugoslaviji. Oni istovremeno ostavljaju i rezervnu mogućnost, a to je da ako ova ideja nije prihvatljiva za druge narode, onda taj stav treba transformirati u zahtjev da se "svi Srbi okupe u jednoj državi izvan federativne Jugoslavije. Autori ove Deklaracije, istina, verbalno su povezivali srpsko pitanje sa demokratskim pitanjem. U samoj stvari tretirali su ga prvenst-

veno kao državno i teritorijalno pitanje ujedinjenja srpskog etničkog prostora u duhu ideologije, *krvi i tla*, pretvorili ga u ratno pitanje. Tu platformu, iz pragmatičnih razloga očuvanja vlasti, vladajuća stranka u Srbiji pretočila je u državnu politiku, što je Srbiju učinilo najodgovornijom za rat i čime je navukla odijum agresora u očima ne samo nekadašnjih sunarodnika već i međunarodne zajednice."¹⁹²

Dosada izneseni stavovi, nedvosmisleno ukazuju da se uzroci genocida u Bosni i Hercegovini nalaze u idejno-političkoj osnovi ostvarenja projekta velike Srbije. Istovremeno, izvršilac projekta, koristeći se genocidom kao sredstvom, bila je, upravo, srpska država. Ovaj projekat, na drugoj strani, za saveznika je imao političke elite iz republike Hrvatske koje su, takođe, bile opsjednute ideologijom velike Hrvatske.

Republika Hrvatska, odnosno dio njene političke elite, okupljen u novije doba oko političkog programa HDZ-a, bavio se pitanjem podjele Bosne i Hercegovine. Objе ove velikodržavne ideologije vršile su pripreme za otpočinjanje agresije na Bosnu i Hercegovinu. Jedno od sredstava i djelimičnih rezultata agresije upravo je genocid nad bosanskohercegovačkim društvom kao zasebnim kolektivnim društveno-historijskim identitetom.¹⁹³ Unutar tog procesa, u njegovom središtu bila je genocidna potreba da se uništi "Bošnjačka nacija, kvitesencija bosanskohercegovačkog društva i države."¹⁹⁴ Uzroci genocida u Bosni i Hercegovini ne nalaze se, dakle, samo u ideologiji i praksi velikodržavnih političkih elita u Srbiji, već i kod dijela političke elite u Republici Hrvatskoj. "Na prvom kongresu HDZ-a održanom

¹⁹² Isto, napomena 18.

¹⁹³ "Bosanskohercegovačko društvo u svom neprekinutom toku, potvrđujući sebe kao multikulturalno i multireligijsko, stoljećima, u većoj ili manjoj mjeri, izrasta na temeljima četiri religije: Islama, Katoličanstva, Pravoslavlja i Judaizma. U okvirima ta četiri duhovno idejna kruga, formirane su zasebne kulturne tradicije, zasebni mentaliteti, zasebne nacionalne samobitnosti, istovremeno jedna na drugu, jedne drugima poznate ne tuđe već drugačije, kao identiteti koji se određuju radi prepoznavanja i upoznavanja. Kako izraz te društveno duhovne samobitnosti, zajednički tokovi religija i kultura u dugom i neprekinutom toku omogućili su formiranje, među bosanskim zasebnostima i bošnjačke samobitnosti, koja se istovremeno potvrđuje otvorenošću za drugo i drugačije" (A. Đozić, BOŠNJAČKA NACIJA, VKBI, Sarajevo, 2003., str. 274, 275).

¹⁹⁴ Isto, str. 282.

¹⁸⁹ I. Stambolić, PUT U BESPUĆE, Beograd, 1995., str. 129.

¹⁹⁰ MEMORANDUM SANU, Isto, str. 78.

¹⁹¹ M. Marković, SRPSKO PITANJE IZMEĐU MITA I STVARNOSTI, Beograd, 1987., str. 21.

24. februara 1990. godine u Zagrebu, uspostava nezavisne Hrvatske države postavljen je kao osnovni cilj ove političke stranke. Njen dolazak na vlast obilato je financiran od hercegovačkog lobija koji je za uzvrat tražio anektiranje zapadne Hercegovine. Tako je agresija Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu ugrađena u način dolaska na vlast HDZ-a sa Tudmanom na čelu. Tome treba dodati i Tudmanovu opsjednutost podjelom Bosne u skladu sa ranijim srpsko-hrvatskim nagodbama kao i animozitet prema islamu i muslimanima. Zbog nemogućnosti da prikrije svoje nakane, duga je lista njegovih izjava kojima negira bosanskohercegovačku državnost i ističe namjeru da se ona podijeli.¹⁹⁵

Poznato je da su Srbija i Crna Gora, odnosno tada SR Jugoslavija, i Hrvatska bile u ratu, prije svega, zbog toga što nisu mogle da na miran način riješe nacionalno pitanje Srba u Hrvatskoj. I pored neprijateljske suprotstavljenosti oko vlastitih pitanja, političke elite okupljene oko Miloševića i Tudmana imale su potpunu suglasnost oko pitanja podjele Bosne i Hercegovine. Saglasnosti, međutim, nije bilo oko svih teritorija koje treba da pripadnu SR Jugoslaviji, odnosno Hrvatskoj.

Obje političke elite, i srbijanska i hrvatska, bile su nosioci velikodržavnih projekata, koji su podrazumijevali prvo otcjepljenje od Bosne i Hercegovine pojedinih njenih dijelova, a zatim priključenje istih jednom od velikodržavnih projekata. U oba slučaja, da bi se teritorija mogla odvojiti od Bosne i Hercegovine, prethodno je trebala biti "očišćena" od bošnjačkog stanovništva. Upravo su genocid i drugi oblici zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava bili sredstva za ostvarivanje velikodržavnih projekata.

Sadašnji predsjednik Republike Hrvatske, a tadašnji predsjednik Predsjedništva SFRJ Stipe Mesić javno je priznao da je on predložio prvi sastanak između Tudmana¹⁹⁶ i Miloševića¹⁹⁷ kako bi izgladili međusobna razmimoilaženja. Oni su, međutim, u Karadordevu, uglavnom, razgovarali o podjeli Bosne i Hercegovine. Da se radilo ozbiljno i studiozno potvrđuju i sastanci

¹⁹⁵ S. Softić, PRAVNA PRIRODA RATA U BOSNI I HERCEGOVINI, VKBI, Sarajevo, 2000., str. 219-220.

¹⁹⁶ U Tudmanovom timu su bili Dušan Bilandžić, Josip Šentija i Zvonko Lerotić.

¹⁹⁷ U Miloševićevom timu bili su Smilja Avramov, Dušan Mihajlović, Vladan Marković i Vladan Kutlešić.

komisija koji su održani u Belju kod Osijeka, Beogradu i Zagrebu. Sudionik ovih razgovora Dušan Bilandžić oktobra 1996. godine kaže: "U početku 1991., nakon njegovih pregovora sa Miloševićem dogovoreno je da se sastanu dvije komisije koje bi razgovarale o podjeli Bosne i Hercegovine. Tudman mi je tada rekao da se on sa Miloševićem načelno dogovorio a da mi moramo konkretno razraditi na mapama."¹⁹⁸

Kao rezultat dogovora u Karadordevu i Republika Hrvatska je izvršila agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Dolazi do oružanog napada Hrvatske vojske i njenih kolaboracionističkih formacija (HVO), na Armiju RBiH, kao legitimne oružane sile nezavisne države RBiH. "Hrvatsko-bošnjački sukob je, nažalost, izbio kao posljedica namjeravanog, planiranog organiziranog provođenja dogovora iz Karadordeva i pripreme hrvatsko-srpske agresije na BiH radi njenog nestanka i podjele. U to vrijeme savjetnik predsjednika Tudmana Mario Nobile izjavio je da je bilo tajnih sastanaka i da je uglavljen sporazum da će se izvršiti razmjena stanovništva, da će se Bosna podijeliti i da će se ostaviti manji dio za muslimansku državu, kako su je oni nazivali."¹⁹⁹

Jedino nesporno, među političkim elitama dva velikodržavna projekta, kada je u pitanju podjela Bosne i Hercegovine, jeste područje zapadne Hercegovine. Ona je trebala da pripadne Hrvatskoj, zbog svog dominantno hrvatskog etničkog sastava. Sve druge teritorije Bosne i Hercegovine prethodno je trebalo etnički očistiti od nehrvatskog ili pak nesrpskog stanovništva, da bi kasnije kao etnički čiste bile pripojene jednom od velikodržavnih projekata.

Da bi se sve ovo postiglo bilo je neophodno na državnom teritoriju Bosne i Hercegovine sa hrvatske strane formirati paradržavnu tvorevinu. Ta tvorevina nazvana je Hrvatska zajednica Herceg-Bosna i faktički je bila formirana kao pandan, takode neustavnim, srpskim autonomnim oblastima u BiH.²⁰⁰

¹⁹⁸ Slobodna Bosna, 10. 9. 1998., str. 31.

¹⁹⁹ Slobodna Bosna, Ratni zločini, 24. 8. 1997.

²⁰⁰ Odluka o uspostavi "Hrvatske zajednice Herceg-Bosna" donesena je na sjednici održanoj 18. novembra 1991. godine u Grudama. U članu 1 ove Odluke stoji: Uspostavlja se Hrvatska zajednica Herceg-Bosna kao politička, kulturna, gospodarstvena i područna cjelina. Član 2 određuje općine koje ulaze u sastav ove zajednice. U polovini od ukupno 28 općina koje su pobrojane da ulaze u ovu zajednicu Hrvati su bili u manjini. U kasnijim fazama agresije otkriven je način na koji je Hrvatska planirala

"Hrvatska zajednica Herceg-Bosna" bila je protivustavna kategorija, kao što su protivustavne i vojne formacije HVO, koje je formirala Republika Hrvatska, odnosno riječ je o njenim kolaboracionističkim organima vlasti.

Naoružavanje paravojnih jedinica u zapadnoj Hercegovini imalo je za cilj protjerivanje i genocid nad bošnjačkim stanovništvom i pripajanje tog dijela Bosne Hrvatskoj. "Hrvatski državni vrh se u planiranjima agresije na Bosnu i Hercegovinu oslanjao na HDZ Bosne i Hercegovine kao filijalu HDZ-a Hrvatske i HZ HB kao kolaboracionističku tvorevinu, zaključci zajedničkog sastanka Hercegovačke regionalne zajednice i Travničke regionalne zajednice od 12. novembra 1991. godine izražavaju čitavu suštinu Hrvatske politike prema Bosni i Hercegovini."²⁰¹

Da bi prikrila akt agresije na Bosnu i Hercegovinu, Hrvatska je naredila skidanje obilježja Hrvatske vojske sa svojih vojnika i stavljanje obilježja HVO-a. Jedinice Hrvatske vojske dobile su zapovijed već 12. aprila 1992. godine, da nakon što skinu obilježja HV uđu u Bosnu i Hercegovinu.²⁰² Država Hrvatska se trudila da prikrije akt agresije na BiH tako što je javno tvrdila, odnosno njezini zvaničnici, da Hrvatske vojske nema u Bosni i Hercegovini. I pored velikih pokušaja da prikrije agresiju na Bosnu i Hercegovinu mnogo je dokaza o učešću Hrvatske vojske u Bosni i Hercegovini. "Helsinki Watch je razgovarao sa hrvatskim vojnicima u Bosni i Hercegovini koji su izjavili da su rođeni i da stalno žive u Hrvatskoj, posebno općinama Split, Zadar, Slavonski Brod i Županja. Svi ti vojnici, do jednog, nosili su oznake

ostvariti nacionalnu majorizaciju i u ovim općinama. Nakon otpočinjanja srbijanske agresije na Bosnu i Hercegovinu uslijedili su slijedeći akti usmjereni ka realizaciji navedenih ciljeva:

- Odluka o izmjenama i dopunama odluke o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosna, koju je 3. 7. 1992. godine donijelo predsjedništvo Hrvatske zajednice Herceg-Bosna.
- Odluka kojom je 24. avgusta 1993. godine u Livnu proglašena Hrvatska republika Herceg-Bosna.
- Statutarna odluka o privremenom ustrojstvu izvršne vlasti i uprave na području Hrvatske zajednice kojom je ustanovljeno Hrvatsko vijeće obrane - HVO, kao nosilac izvršne vlasti.
- Uredba o Oružanim snagama Hrvatske zajednice Herceg-Bosna koju je 3. 7. 1992. godine donijelo predsjedništvo Hrvatske zajednice Herceg-Bosna kao i mnoge druge" (S. Softić, navedeno djelo, str. 223-224).

²⁰¹ S. Softić, navedeno djelo, str. 222.

²⁰² Zapovijed Operativne zone Split, IZM - Ploče od 12. 4. 1992. godine, faksimil dokumenta objavljen u nedjeljniku Ljiljan 6-13. juli 1998., str. 6.

snaga HVO-a, a ne oznake Hrvatske vojske ... pa ipak budući da su njene oružane snage aktivno angažirane u Bosni i Hercegovini i stoga što naoružava i obučava domaće snage, Republika Hrvatska je jedna od strana u sadašnjem sukobu."²⁰³

U jedinicama Hrvatske vojske i HVO-a učestvuju i nekoliko stotina stranih plaćenika (Nijemaca, Švedana i Britanaca).²⁰⁴

Iz svega dosad rečenog o uzrocima genocida u Bosni i Hercegovini, nedvosmisleno se izvodi zaključak da su uzroci genocida u Bosni i Hercegovini odredili njegov karakter, što je tema slijedećeg poglavlja.

3. KARAKTERISTIKE GENOCIDA U BOSNI I HERCEGOVINI

I elementarno poznavanje historijskih tokova razvoja bosanskohercegovačkog društva i svih njegovih identiteta upućuje nas ka činjenici da je ovaj razvoj pratio vrlo dinamičan splet političkih procesa. Kada raspravljamo o karakteristikama genocida u Republici Bosni i Hercegovini, zasigurno ga ne možemo odvojiti od političkih procesa koji su se ovdje dešavali.

Uistinu, genocid u Bosni i Hercegovini dio je složenog toka političkih uplitanja izvanbosanskih identiteta u razvoj bosanskohercegovačkog društva i države. Kako su politički procesi istovremeno dio ukupnih društvenih procesa, neophodno je u bosanskohercegovačkom slučaju ukazati na interaktivni odnos bosanske društvene sadržajnosti i bitnih karakteristika genocida, kako bi se izbjegla "klasično postavljena zamka" da se genocid u Bosni i Hercegovini karakterizira kao rezultat konflikta bosanskohercegovačkih etničkih zajednica, a ne politike i dogovora susjednih zemalja.

Bosna i Hercegovina jeste multietničko društvo i država, i nije ona takva jedina u svijetu. Normalno je da u ukupnosti svojih društvenih odnosa postoje i međuetnički odnosi, koji ne moraju uvijek biti skladno harmonični.

²⁰³ Ratni zločini u Bosni i Hercegovini, Izvještaj Amnesty Internationala i Helsinki Watcha, knjiga 2, Zagreb, 1993., str. 34.

²⁰⁴ S. Čekić, AGRESIJA NA BOSNU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991.-1993., Ljiljan, Sarajevo, 1994., str. 230.

Historija nam pokazuje da bosanskohercegovačko društvo više od milenija živi kao takvo.

Isto tako, historijske činjenice govore da razvoj bosanskohercegovačkog društva prati konstantni nemir. To nije slučaj samo sa bosanskohercegovačkim društvom. I razvoj mononacionalnih društava pratio je nemir. Socijalni konflikti među etničkim zajednicama su mogući unutar jedne države. No, ključno je pitanje kako političke elite kontroliraju i upravljaju tim konfliktima?

U relacijama etnički konflikt - politička elita, zatim odnos političkih elita s jedne, i ukupnih društvenih procesa, s druge strane, u Bosni i Hercegovini, te odnos bosanskohercegovačkog društva i države sa svojim susjedima, treba tražiti bitne karakteristike genocida u Bosni i Hercegovini. Jedno je sigurno (što potvrđuje milenijski neprekinuti kontinuitet bosanskohercegovačkog društva sa primjetnim fizionomijskim diskontinuitetima na nivou vlastite političke organizacije) da etničke zajednice u Bosni i Hercegovini žive milenij jedna pored druge i jedan sa drugom. Ova činjenica nas upućuje na zaključak da genocid u Bosni i Hercegovini nije rezultat spontane mržnje i netrpeljivosti među bosanskim etničkim i vjerskim identitetima. ²⁰⁵

U dugim historijskim procesima političke elite b/h naroda kontrolirale su sve, pa i etničke sukobe u Bosni i Hercegovini. Ne radi se ovdje ni o nekim prastarim emocijama, niti kolektivnim psihičkim stanjima koje političke elite nisu mogle kontrolirati. Šta onda jeste suština genocida u Bosni i Hercegovini, ako smo utvrdili da nije rezultat suprotstavljenosti i sukobljenosti bosanskih etno-religijskih identiteta?

Prije odgovora na ovo pitanje, neophodno je istaći da ni nacionalizam nije sinonim za genocid, niti je po pravilu njegov uzrok. Tok i način izvođenja genocida u Bosni i Hercegovini "opovrgava tvrdnju da je genocid - ili etničko čišćenje, kako ga radi prikrivanja nazivaju - koji je pogodio muslimane Bosne i Hercegovine, bio samo nenamjerno i nesretan nusprodukt borbi ili građanskog rata. Naprotiv, bila je to racionalna politika, direktna i planska posljedica svjesne političke odluke koju je donio velikosrpski establišment. Ova politika je implementirana namjerno i sistematski, kao dio šire strategije za

postizanje dobro definisanog, konkretnog političkog cilja, a to je stvaranje jedne proširene, etnički čiste, velike Srbije." ²⁰⁵

Genocid u Bosni i Hercegovini, pored toga što je bio racionalan politički čin, "svjesna politička odluka", istovremeno karakterizira i njegova brutalnost i perfidnost, te planiranost i organiziranost. On je za izvršioce genocida bio isplativa strategija za dostizanje postavljenog političkog cilja. Objašnjenja, koja se pokušavaju ponuditi, da heterogenost etničke strukture u Bosni i Hercegovini pogoduje ili pak uzrokuje genocid, ne samo da su netačna, nego su čak i besmislena. Najbolje to pokazuje primjer država sa daleko većom etničkom različitošću nego što je to Bosna i Hercegovina, a da u njima nije nikada počinjen genocid. Ovom prilikom istaknimo kao primjer SAD i Švicarsku. Smjeli smo u tvrdnji da i nacionalne zajednice u Bosni i Hercegovini nikada nisu bile toliko opsjednute nasiljem, da bi među njima genocid bio neizbježan. Naprotiv, sve ozbiljnije znanstvene analize upućuju na sasvim suprotan zaključak, a to je da bosanski nacionalni identiteti žive zajedno i da je taj zajednički život izgradio niz sinkretičkih sadržaja, ne samo u kulturi, već i u drugim segmentima života, pa i političkom.

"Jedan, možda ključni, element za pojavu genocida je sistem rukovođenja. Mora se ispitati kako društvena elita kontroliše nadmetanje ili konflikt među etničkim zajednicama unutar jedne države ili preko međunarodnih granica. Genocid u Bosni i Hercegovini nije ni spontani izraz mržnje među zajednicama, koja traje preko milenijuma, niti prastarih narodnih emocija, koje srpsko rukovodstvo nije moglo kontrolisati. Naprotiv, pokušavajući da stvori sredstvo za svoje vlastite potrebe i konsolidaciju vlasti, srpska elita (i vladajuća i nevladajuća) smatrala je potrebnim da se angažuje u sistematskoj i intenzivnoj kampanji ne bi li stvorila nacionalistički pokret i pogoršala odnose među zajednicama do takvog stepena da genocid postane sasvim izvjestan." ²⁰⁶

Perfidnost čini jednu od osnovnih karakteristika genocida u Bosni i Hercegovini. Perfidnost genocida tijesno je povezana sa pitanjem raspada

²⁰⁵ N. Cigar, GENOCID U BOSNI, POLITIKA "ETNIČKOG ČIŠĆENJA", str. 12.

²⁰⁶ N. Cigar, navedeno djelo, str. 14.

bivše SFRJ. Rasplet jugoslavenske krize najavljen je Miloševićim govorom na Gazimestanu povodom šestote godišnjice Kosovske bitke. Ovaj govor i cijeli događaj jeste akt mobilizacije srpskih masa i prijetnja ostalim jugoslavenskim republikama. Milošević je tada rekao: "Šest vekova posle Kosovske bitke, ponovo smo u bitkama. One nisu oružane, mada ni takve nisu isključene."²⁰⁷

Ovim stavom perfidno je najavljen pohod Srbije na druge republike, odnosno, pohod Srbije na razbijanje Jugoslavije. Inspiratorima agresije na Bosnu i Hercegovinu, političkim elitama iz Beograda i JNA, da bi ostvarili svoj cilj, bila je neophodna instrumentalizacija srpskog naroda, pa i onog u Bosni i Hercegovini. U tu svrhu smišljena je politička fraza pod nazivom "antibirokratska revolucija" kao ideološka formula nacionalističke euforije, pomoću koje je trebalo ukinuti postojeće ustavno uređenje savezne države i uspostaviti državu po mjerama, željama i ciljevima srbijanskih političkih elita.

Formulira se teza o ugroženosti srpskog naroda na cijelom prostoru savezne države, a posebno u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Tu navodnu ugroženost trebala je da zaštiti JNA. Ovo je bila perfidna ideološka matrica transformacije JNA u srpsku vojsku. O perfidnosti srbiziranja JNA i njenoj pripremi za genocid, J. Žiga piše: "U zadnjih petnaestak godina veoma pažljivo je vršena selekcija oficirskog kadra, pogotovo onog sa najvišim činovima i to tako što su u prvi plan istaknuti prosrpski orijentisani oficiri, a potiskivali se oni sa projugoslavenskim usmjerenjima. Ako se tome doda činjenica da je apsolutna većina vojnog kadra i inače regrutirana iz reda srpskog i crnogorskog naroda, a u uslovima gdje je vojska uveliko bila uključena u političke poslove države, nije iznenađujuće to što je sa urušavanjem političkog ustrojstva u Jugoslaviji nakon smrti Josipa Broza Tita, kao dugogodišnjeg političkog vođe, te općeg sloma komunizma na Istoku i nadiranja velikosrpskog hegemonizma, došlo i do zaokreta u redovima vojske. Međutim, zapanjuje karakter te promjene.

²⁰⁷ S. Đukić, ON, ONA I MI, Beograd, 1997., str. 85.

Naime, ona se sve više usmjeravala ka nacionalizmu, umjesto profesionalizmu. Iz dana u dan je postajala sve poslušnija neokomunističkom režimu u Beogradu, koga je personificirao Slobodan Milošević, tjerajući da u agresorskim ratovima, prvo u Sloveniji, a potom u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, djeca pucaju na svoje roditelje, komšije razaraju vlastite domove, gradove i sela, ruše saobraćajnice i fabrike, sakralne objekte, kulturne spomenike i da dalje ne nabrajamo, što je nezapamćeno u novijoj povijesti čovječanstva. A sve je to činjeno pod oblandom spašavanja Jugoslavije od njenog raspada. Suštinski, stvar je izgledala sasvim suprotno, sve je učinjeno da se ona svojevrsnom implozijom, prvo uništi a potom prekroji po matrici tzv. velike Srbije."²⁰⁸

Naoružavanje srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i stvaranje paralelnih struktura izvršne vlasti, prikazivano je kao akt potrebe zaštite od navodne ugroženosti tog naroda, a u stvari se radilo o formiranju specijalnih paravojnih jedinica koje su kasnije uzele učešće u agresiji i genocidu na Bosnu i Hercegovinu. Instrukcije koje je Milošević uputio Karadžiću o tome nedvosmisleno svjedoče: "Da se u Banjoj Luci organizira 'spontani miting srpskog naroda' koji je 'izuzetno važan zbog međunarodne javnosti' i **prikrivanja istine pred međunarodnom javnošću** (istakao H. B.) ko je stvarni naredbodavac komandi za započinjanje oružane agresije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini."²⁰⁹

Koristeći ideološku obmanu javnosti o navodnoj ugroženosti srpskog naroda, vojno – politički vrh iz Beograda gotovo cijelu godinu dana prije izbijanja agresije vrši dislociranje vojnih jedinica u regione gdje ih ranije nije bilo. To rade uz obrazloženje da bi spriječili navodne nacionalne sukobe, koji uopće nisu postojali. Dok u Bosni i Hercegovini prevladava svenarodni pokret za mir, JNA ukopava artiljeriju oko gradova i važnijih saobraćajnica.

Perfidnost genocida u Bosni i Hercegovini ogleda se i u informativnom pogledu. Agresor na BiH okupirao je skoro sve relejne predajnike, da bi

²⁰⁸ J. Žiga, BOSANSKA KRVAVA ZBILJA, VKBI, Sarajevo, 1995., str. 19.

²⁰⁹ Oslobođenje, 28. juni 1992. godine, citirano prema: S. Čekić, UZROCI, CILJEVI I RAZMJERE AGRE-SIJE NA BIH, VKBI, Sarajevo, 1995., str. 39.

preko njih preusmjerio i omogućio emitiranje isključivo programa iz Srbije i po vlastitoj želji. One predajnike koje nije mogao okupirati nemilosrdno je uništavao avijacijom i artiljerijom. Cilj je bio prikriti agresiju i genocid, odnosno, sakriti svijetu stanje istine o događajima u Bosni i Hercegovini. Svjetskom javnom mnijenju trebalo je nametnuti sasvim lažnu predstavu šta se ovdje stvarno zbiva. Krajnji cilj je bio svjetskoj javnosti i međunarodnim subjektima odlučivanja agresiju na Bosnu i Hercegovinu prikazati kao etnički i vjerski sukob, kako bi oni ostali po strani, odnosno, da se ne bi trebali miješati u unutrašnji sukob jedne države.

U tome su im, nažalost, prije svega u početku agresije, naruku išla i neka značajna bosanskohercegovačka sredstva informiranja. Da li iz neznanja ili ideološke zablude, sasvim su nejasno razgraničavali agresora od napadnutnog. Govoreno je i pisano o etničkom sukobu, sukobljenim stranama, nacionalističkim strankama, suludom ratu i tome slično. Uporedo sa ovom propagandnom perfidnošću, odvijao se proces oduzimanja naoružanja Teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine i njeno predavanje strukturama JNA. Svo ovo oružje je potom predato općinama sa srpskom većinom i njime naoružane paravojne jedinice SDS-a.²¹⁰ Neophodno je napomenuti da je svo oružje Teritorijalne odbrane BiH kupljeno sredstvima svih građana. Kako je poznato, kupovala su ga preduzeća iz ove republike.

O perfidnosti operacije naoružavanja "ugroženog srpskog naroda" govori i podatak koji iznosi general JNA Života Panić. Prema njegovom priznanju, prilikom povlačenja JNA iz onih dijelova Bosne i Hercegovine iz kojih su se povlačili, Srbima u BiH ostavljeno je na raspolaganje oko 1000 komada teškog artiljerijskog naoružanja i pedesetak aviona. O količini pješadijskog naoružanja ostavljenom srpskoj paravojsci na raspolaganje iluzorno je i govoriti, kada se zna da svo oružje koje su skoro 50 godina kupovali građani SFRJ, odnosno svi narodi i narodnosti, oteto je i stavljeno na raspolaganje samo Srbima i Crnogorcima. Vrlo lahko su odbačeni simboli

²¹⁰ "Naravno, da smo Teritorijalnu odbranu srpskih delova u Hrvatskoj i BiH upotrebili u dejstvima zajedno sa JNA." (V. Kadjević, MOJE VIDENJE RASPADA, VOJSKA BEZ DRŽAVE, Politika, Beograd 1993., str. 94.)

JNA, stavljene četničke oznake na uniforme i, uz to, pod okrilje JNA primljeni su "arkanovci", "šešeljevci" i "Beli orlovi" i tako su svi zajedno na najbrutalniji način sijali smrt nad civilima u Bosni i Hercegovini, prije svega Bošnjacima i Hrvatima.

Kako je trebalo zaposjesti teritorije i sa većinskim bošnjačkim ili hrvatskim, ili pak, bošnjačko-hrvatskim stanovništvom, akcije su izvedene munjevito, organizirano i brutalno, kako bi se preduprijedili eventualni pokušaji otpora stanovništva.

Organiziranost kao jedna od karakteristika genocida u Bosni i Hercegovini ogleda se, prije svega, u detaljnim pripremnim radnjama i samom načinu izvođenja genocida. Sve akcije, ratne operacije, protjerivanje, ubijanje, rušenje kuća, sakralnih i kulturnih objekata strogo je **planirano** i **izvedeno** po okupaciji određenih teritorija. Samo jedan od tih u nizu poznatih planova je plan RAM. Postojanje tih planova još prije početka agresije na Bosnu i Hercegovinu otkrio je tadašnji savezni premijer Ante Marković.²¹¹

U organiziranost genocida u Bosni i Hercegovini, pored vojno-strategijskih dimenzija, zasigurno se mogu uključiti i ideološko planiranje i inspiriranje zločina, ne samo u segmentu politike, preko poznatog i već pomenutog *Memoranduma*, već i preko niza drugih aktivnosti srbijanskih intelektualaca, među kojima se posebno ističu: Dobrica Ćosić, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić, Predrag Palavestra, Matija Bećković, Vuk Drašković, Antunije Isaković, Milorad Pavić, Brana Crnčević, Momo Kapor, Radomir Smiljanić i mnogi drugi. Svima njima zajednički cilj je formiranje velike Srbije, uz precizno planiranje tog cilja u svim segmentima, političkom, vojnom, ideološkom, itd.²¹²

²¹¹ "Iz kazete koju sam preslušao jasno proizilazi, molim vas, jasno proizilazi veza, ja moram upotrijebiti imena, zato što sam ih čuo i glasovi su bili sasvim jasno prepoznati, gdje Slobodan Milošević daje naloge Karadžiću da Karadžić stupi u kontakt sa Uzelcem i kaže - po dogovoru u našem vojnom vrhu da se preda oružje i naoruža Teritorijalna odbrana Bosanske krajine i da se u realizaciji programa RAM, šta znači program RAM - tako kažu ja ne znam, to je realizacija programa RAM" (Vreme, 23. septembar 1991., str. 7).

²¹² "Dobrica Ćosić "otac nacije" i autor ratnih romana DALEKO JE SUNCE, IZDAJNIK, DEOBE je jedan od inicijatora Memoranduma, a postao je i prvi predsjednik Savezne Republike Jugoslavije. Njegov najbliži savjetnik je Svetozar Stojanović, nekadašnji član - na Zapadu veoma zapažene grupe "Praxis".

Svi oni su bili svjesni da se konačan cilj može ostvariti samo uz dva prethodno urađena posla. To su protjerivanje, odnosno, raseljavanje Bošnjaka po zapadnoj, srednjoj i sjevernoj Evropi, ali i po zemljama Azije, prije svega Turskoj, Pakistanu, te Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi i Australiji. Drugi cilj jeste genocid, ubiti sve ono što ne uspije pobjeći, "dobrovoljno" se iseliti iz Bosne i Hercegovine.

Najznačajnija karakteristika perfidnosti genocida u Bosni i Hercegovini jeste njegova smisljena zamjena terminom "etničko čišćenje". **Etničko čišćenje**²¹³ se, kao što i sama sintagma kaže, najčešće naziva proces odstranjenja određene, etničke ili bilo koje druge grupe sa prostora na kome ona živi, bez obzira koje mjere prinude (uključujući i fizičku likvidaciju) se za to primjenjuju. "Etničko čišćenje" je faktički eufemizam za genocid. U Bosni i Hercegovini u toku agresije na nju u istom cilju primjenjivano je, primjera radi, tzv. "humano preseljenje", zamjena imovine²¹⁴ i slični eufemizmi, koji su trebali perfidno pokriti planski organizirano, brutalno, okrutno i "racionalno" genocidno ubijanje, kao strategiju za postizanje postavljenog politič-

²¹³ Član "Praxisa" bio je i Mihajlo Marković, potpredsjednik Miloševićeve partije. Nedavno je potvrdio da su u Memorandumu formulisani srpski ciljevi i sa njima se složio.

Treći član Praxisa je član uprave Demokratske partije, filozof Ljubomir Tadić, koga je u opoziciju odvelo ogorčenje što Milošević nije u stanju da srpsku politiku učini prihvatljivom na diplomatskom nivou ... kao propagandisti, po pozivu, dakle bez posebnog zaduženja u medijima su se pojavili pisci Antonije Isaković i Milorad Pavić. I neki drugi pisci, koji nisu akademici, kao npr. Brana Crncević, Momo Kapor i Radomir Smiljanić angažovali su se kao i ranije u Miloševićevoj partiji" (Elisabet fon Erdman - Pandžić, IDEOLOZI I INSPIRATORI RATA, TAJNI SPIS SRPSKE AKADEMIJE NAUKA I UMJETNOSTI, u: T. Cih, "ETNIČKO ČIŠĆENJE" GENOCID ZA VELIKU SRBIJU, str. 31.

²¹³ Suština etničkog čišćenja najbolje je opisana u prvom privremenom izvještaju Komisije za ratne zločine, osnovane od Savjeta sigurnosti Rezolucijom 780 od 6. oktobra 1992. Izvještaj sadrži sljedeću definiciju: "Etničko čišćenje je svjesna politika jedne etničke ili vjerske skupine koja namjerava nasilnim i zastrašujućim sredstvima ukloniti civilno stanovništvo druge etničke ili vjerske skupine iz određenih geografskih područja." Etničko čišćenje je eufemizam koji se vrlo često koristi za hapšenje, silovanja, ubistva i progone bosanskih građana iz njihovih domova. Ta fraza je eufemizam, zato što podrazumijeva aktivnost koja je bezazlena, svakodnevna, pa čak i dobra, analogija, koju ta fraza stvara izopačena. (K. Doubt, SOCIOLOGIJA NAKON BOSNE, Buybook, Sarajevo, 2003., str. 15.)

²¹⁴ Na desetine je hiljada primjera, u skoro svim bosanskim gradovima da su Bošnjaci bili primorani da "dobrovoljno" potpišu odlazak iz svojih kuća i stanova i sa svojih imanja. Opširnije, Zbornik radova GENOCID U BIH 1991. - 1995, str. 194.

kog cilja, ubiti bosansko društvo i na njegovom prostoru instalirati veliku Srbiju ili, s druge strane, veliku Hrvatsku. Stoga, s pravom, Bartol i Slaven Letica u sažetku svoje knjige *POSTMODERNA I GENOCID U BOSNI* zaključuju: "Ključna hipoteza od kojeg polazi i na kojoj se temelji naša analiza neprihvatljiv generički pojam za ono što se događalo u Hrvatskoj i Bosni od 1990. do 1995. godine ... komparativnom analizom sadržaja novih definicija 'etničkog čišćenja' na jednoj i teorijskih i međunarodnopravnih definicija pojmova 'zločin protiv čovječnosti' i 'genocid' na drugoj strani, autori dokazuju kako ne postoje bilo kakvi lingvistički ili znanstveni razlozi da se jedna, srpskom ratnom propagandom nametnuta, sintagma prihvati kao teorijski ili pravni koncept. Umjesto eufemizma 'etničko čišćenje', oni predlažu precizan opisni izraz za genocid u Bosni: 'velikosrpski genocid nad Bosancima'.²¹⁵

Genocid kao zločin nad zločinima, koji kao svoju bitnu sadržajnost obuhvata ubijanje protjerivanje i ugrožavanje civilnog stanovništva jednog naroda, rasne ili vjerske grupe, ne može se označiti terminom etničko čišćenje. Genocid se zato i stavlja izvan zakona, jer hoće uništiti jedan konkretni ili više civilizacijskih kulturno-povijesnih identiteta.

Prije nego što istaknemo **brutalnost** i **okrutnost**, kao dvije karakterologije genocida u Bosni i Hercegovini, napomenimo da su svi društveno-idejni i politički uslovi za genocid u BiH bili ispunjeni. Za genocid je bila potrebna ideologija koja traži ostvarenje. Ta ideologija je bila ideologija nacija - država, operacionalizirana u velikodržavnim projektima velike Srbije, s jedne, i velike Hrvatske, s druge strane. Drugi uslov je voda, odnosno vodstvo pokreta (ideološko vodstvo). I taj uslov je bio ostvaren na nivou personaliteta, vode su bili Milošević i Tudman, a na nivou kolektivnog ideološkog pokreta, stajale su ideologije četništva i ustaštva, kao uistinu fašistoidne, bolje reći fašističke ideologije.

²¹⁵ B. Letica i S. Letica, *POSTMODERNA I GENOCID U BOSNI*, izdavač Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998., str.11.

Treći uslov za ostvarenje genocida u Bosni i Hercegovini jeste postojanje izvršitelja uspostavljenih ideoloških planova. Ti izvršitelji su bili JNA/Vojska SRJ i raznovrsne paravojne srbijanske i domaće formacije, s jedne strane, i Hrvatska vojska i njegove kolaboracionističke formacije Hrvata u Bosni i Hercegovini, s druge strane.

Racionalnost je, takode, jedna od bitnih karakteristika genocida u Bosni i Hercegovini. Zsigurno je ta instrumentalizirana racionalnost ubijanja važnija od potencirane "istorijske netrpeljivosti" bosanskih naroda ili pak od "plemenske višestoljetne mržnje između njih".

"Iako je svaki scenario specifičan, najvjerojatnije je da će se genocid dogoditi ako ga izvršioi posmatraju kao **racionalnu** (istakao H. B.), isplativu strategiju za dostizanje krupnih, konkretnih ciljeva. Da bi se razradio ovaj stav, potrebno je, međutim, značajno promijeniti vrijednosti i perspektive koje olakšavaju put u genocid, ako oni već nisu u harmoniji. Rukovođenje od vrha do baze i obezbjeđenje zvaničnog legitimiteta, bili su ključni faktori u Bosni i Hercegovini, i oni su daleko važniji kao motivaciona snaga nego historija ili tradicija."²¹⁶

Vandalizam, barbarstvo, okrutnost, brutalnost, tortura, teror - termini su kojima se najčešće izražava jedna od najbitnijih crta, osobina karaktera genocida u Bosni i Hercegovini. Smatramo da svaki ovaj termin pojedinačno, ali i svi zajedno, ne mogu da u cijelosti iskažu svu veličinu zločina genocida i njegov bezgranični stepen **nečovječnosti**. Zsigurno su mašta i praksa zločinaca prevazišli maštu pisaca i umjetnika. Prevazišli ono što normalan ljudski um može da pojmi. Brutalnosti agresije na Bosnu i Hercegovinu i brutalnost genocida kao njenog sredstva, prevazilaze sve poznate povijesne rušilačke poduhvate. "Srušeno je bukvalno sve što se srušiti dalo, čak i takvi sakralni i kulturni objekti koji su spadali u tzv. nultu kategoriju svjetske baštine. Neki od njih su stari preko pola milenija. Stotinama godina su odolijevali prirodnim nepogodama, mnogobrojnim bunama i ratovima, sve do ovog vremena i ovovremenih vandala, novovarvarskih džingiskanova. Preko 1.200 džamija i drugih islamskih vjerskih objekata, potom brojne crkve,

²¹⁶ N. Cigar, GENOCID U BOSNI - POLITIKA ETNIČKOG ČIŠĆENJA, BKC, Sarajevo, 1998., str. 13.

mostovi, srednjovjekovni dvorci, itd., nestali su za svagda u plamenu, podmetnutom rukom nekog barbarina i primitivca najgore moguće vrste, ili, pak, pogadanjem projektilima iz tenkova, haubica, aviona ..."²¹⁷

O brutalnosti, kao karakteristici genocida u Bosni i Hercegovini, teško je izreći cjelovitu ocjenu bez detaljne analize svakog od ispoljenih pojavnosti ubijanja, mučenja i drugih oblika nasilja. O tome ćemo detaljnije govoriti u poglavlju IV/5. *SPOZNAJNI PRODUKTVITET I BOSANSKO ISKUSTVO*. Ovom prilikom istaknimo samo osnovno sadržinsko značenje brutalnosti genocida i nekoliko ljudskom umu teško shvatljivih genocidnih postupaka protiv Bošnjaka.

Nasilje nad Bošnjacima primjenjivano je svom brutalnošću tokom cijele historije genocida nad njima. Mučeni su na fizički, psihički i na svaki drugi način. Nad njima je vršeno fizičko sakaćenje, kastracija, sknavljenje, ranjavanje i puštanje da se umre iskrvavlivanjem, od žeđi, gladi, bez medicinske njege. Vršena je primjena električne struje na najosjetljivijim dijelovima tijela. Tjerani su da pjevaju četničke pjesme, prisiljavani na gutanje vlastitih polnih organa, zatim da vrše batinanje jedan drugog i tome slično. Natjerivani su na silovanje vlastitih majki, kćerki ili sinova i obrnuto. Pred njima su silovane njihove žene, kćerke, sestre, majke. Ubijana su djeca pred majkama i očevima, roditelji pred djecom.

Držanje u nehumanim uslovima ekstremne hladnoće, vrućine, nečistoće i sl. Tjerani su da kopaju vlastiti grob, stavljeni su u "živi štit" i kopali neprijateljima rovove. Ne zna se šta je monstroznije, odsijecanje djetetu glave u naručju majke, igranje nogometa sa ljudskom glavom ili paranje stomaka trudne žene. O svim ovim brutalnostima genocida nad Bošnjacima postoji dokumentacija, iskazi preživjelih svjedoka.

O užasima logora smrti i zatvora svjedoče, takode, preživjeli. Psihičkom teroru medijski su bili izloženi tokom cijele agresije. Bacanje u vatru, pečenje, kuhanje i paljenje živih ljudi bez kanibalističkih potreba, takode, je ljudskom umu neshvatljiva genocidna radnja. "Zabilježeno je da su u Foči

²¹⁷ J. Žiga, BOSANSKA KRVAVA ZBILJA, VKBI, Sarajevo, 1995., str. 23.

četnici 1942. godine ubili gradonačelnika Foče Hamida Muftića i skuhali ga u kazanu.²¹⁸ Ta stravična slika obišla je svijet i nalazi se u brojnim publikacijama. Po kazivanju preživjelih iz Slatine kod Foče u maju 1992. godine grupa četnika u selu Tvrtkovići objesila je o kruškovo stablo učenika Miralema Ahmića, sina Ahmilovog iz Tvrtkovića. Pod kruškom su naložili vatru, pili i pjevali sve dok mladić nije potpuno izgorio. Među zločincima bio je učitelj škole koju je dječak pohadao.²¹⁹

Još jedan stravičan primjer zaumlja (bezumlja) brutalnosti genocida nad Bošnjacima potvrđuje primjer kada je "učitelj Savo Tadić u selu Kosman, takode kod Foče, juna 1992. bacao svoje učenike u vatru zapaljenih im kuća. Rijetki preživjeli su kazivali da su učenici, ne shvatajući zašto to učitelj čini, molili i obećavali da će bolje učiti?! Djetinjne oči su, baš kao i 1942. zgasle u ognju ne shvativši suštinu."²²⁰

Ovo su samo neki od hiljada primjera bošnjačkog iskustva genocida. Ovaj i svi drugi primjeri genocida nad Bošnjacima ukazuju da je po svojoj karakterologiji on bio, između ostalog, "racionalan" u smislu ostvarenja zločinačkog cilja, perfidan, organiziran, sociocidan, odnosno bosnicidan i nadasve okrutan, ljudskom umu teško pojmljivo brutalan. Doista je u pravu J. Žiga kad kaže: "U najkraćem, po dimenzijama surovosti, perfidnosti i genocida, agresija Srbije i Crne Gore na Bosnu i Hercegovinu ostaće kao rijedak primjer u novijoj povijesti čovječanstva."²²¹

4. DRŽAVA KAO SUBJEKT GENOCIDA U BOSNI I HERCEGOVINI

Još je Imanuel Kant (Emmanuel Kant, 1724-1804.) govorio: "Niti jedna država ne smije dozvoliti takve neprijateljske postupke u ratu koji bi onemogućili uzajamno povjerenje u nadolazeći mir."

²¹⁸ BOSNIA AND THE BOSNIAN MUSLIM- THE GENOCIDE AGAINST THE BOSNIAN MUSLIMS (BOSNA I BOSANSKI MUSLIMANI - GENOCID PROTIV BOSANSKIH MUSLIMANA), Sarajevo, 1991., str. 12.

²¹⁹ H. Balić, nav. dj. str. 172.

²²⁰ R. Hasković, SRPSKI FAŠIZAM I BOŠNJAČKA HIDŽRA.

²²¹ J. Žiga, nav. dj., str. 29.

U dosadašnjoj literaturi o genocidu, međutim, nedovoljno je objašnjeno pitanje uloge države u ovoj vrsti zločina. Spoznajno iskustvo genocida, ne samo u Bosni i Hercegovini, stavlja pred savremenu sociološko-politološku znanost jedno vrlo ozbiljno pitanje, a to je uloga, odnosno učešće države kao subjekta u genocidnom procesu. Do sada se najviše u pravnoj literaturi raspravljalo da li država kao pravno lice može biti odgovorna za krivična djela - agresiju, genocid i sl. U pravnoj teoriji su o ovom pitanju mišljenja podijeljena. Nas ovdje primarno ne interesuje krivična odgovornost države za genocid ili pak neodgovornost, jer to i jeste pravno pitanje. Ono što mi želimo znanstveno rasvijetliti jeste da li država i koliko jeste subjekt genocida u Bosni i Hercegovini?

U svakodnevnoj političkoj praksi Bosne i Hercegovine, isto tako u okviru međunarodne zajednice, danas eksplicirane radom Haškog suda, prihvaćena je činjenica da su za genocid u Bosni i Hercegovini krivi, prije svega, pojedinci, te organizirane jedinice JNA/SRJ i Vojske Republike Srpske. Ako se tako pravno sankcioniraju izvršioци genocida, da krivnju ne bi snosili cijeli narodi to je i razumljivo.

Doista, cijeli narod nije kriv ni u jednom zločinu, jer u njemu uistinu ne učestvuje kao kolektivni identitet. No, da li treba izbjegavati ukazati na učešće države i njezinu krivnju u genocidu, pogotovo ako se dokaže njeno učešće. Historijsko iskustvo nas upućuje na činjenicu da sve do poraza Napoleona rat nije čak ni tretiran kao kriminalni akt. Tek Versajski ugovor iz 1919. godine članom 227, optužujući bivšeg njemačkog cara Viljema (William II Hohenzoll - 1859.-1941.) "kao glavnog povreditelja međunarodnog morala i svetosti (nepovredivosti) ugovora".

Iako se ovdje ne govori o zločinu međunarodnog prava, niti državi, jasno je da je car kao predstavnik države upotrijebio državu u aktu povrede međunarodnog ugovora. Kada je u pitanju učešće države kao subjekta u agresorskom ratu, onda je tu literatura, posebno međunarodni akti, ugovori i povelje, te pravna misao, dosta eksplicitnija.

U odredbama pakta Lige naroda, konkretnije čl. 16, propisano je da ako član Lige (a član Lige je država - op. H. B.) pribjegne ratu, smatra se da je

izvršio ratni akt protiv svih članova Lige. Nacrt Sporazuma o uzajamnoj pomoći Lige naroda iz 1923. godine precizira da je "agresorski rat međunarodni zločin" i, shodno tome, propisuje "krivičnu" kaznu. Prema ovom aktu država agresor bi trebala da plati "sve troškove bilo koje vojne, pomorske ili zračne operacije ... uključujući reparacije za sve materijalne štete uzrokovane ratnim operacijama ... do krajnje granice (državnih) finansijskih mogućnosti (i) plativosti iznosa."²²²

U nacrtu ugovora o razoružanju i sigurnosti iz 1924. godine eksplicitno stoji da "države koje su uključene u rat za druge izvan odbrambenih ciljeva čine međunarodni zločin - agresivni rat."²²³ Odbor koji je formiran da ispita i da mišljenje o nacrtu, iznio je slijedeće mišljenje: "Zabrana se odnosi samo na agresivni rat, ona se, naravno ne proteže na odbrambeni rat. Pravo legitimne samoodbrane nastavlja, kao što mora biti poštovano, napadnute države, zadržavaju potpunu slobodu da se odupru svim sredstvima i silom bilo kojem aktu agresije čija mogu biti žrtva. Bez čekanja pomoći koju imaju pravo da prime od međunarodne zajednice, one mogu i trebaju odmah da se brane vlastitom silom. Njihov interes je identičan općem interesu."²²⁴

U Nacrtu Kodeksa zločina protiv mira i sigurnosti čovječanstva, eksplicitno stoji da agresija povlači i individualnu krivičnu odgovornost izvršilaca i nalogodavaca. Sasvim je razumljivo da i država može biti izvršilac krivične odgovornosti. Iz tih razloga za krivičnu odgovornost države za krivična djela, kao što su agresija i genocid, slijedile bi sankcije, kao što su: "Vojna okupacija, demilitarizacija i uništavanje postojećih ratnih kapaciteta i internacionalne kontrole izvjesnih aspekata aktivnosti vlade. Takve sankcije mogle bi biti nametnute kao rezultat pobjedničkog rata ili od nekog međunarodnog organa."²²⁵

²²² L. C., Green, THE ONTEMPORARY LAW OF ARMED CONFLICT (SAVREMENO PRAVO O ORUŽANOM SUKOBU), Manchester University Press, Manchester, 1993., str. 5.

²²³ Isto, str. 5.

²²⁴ Isto, str. 6.

²²⁵ J. Brownlie, INTERNATIONAL LAW AND THE USE FORCE BY STATES (MEDUNARODNO PRAVO I UPOTREBA SILE OD STRANE DRŽAVE), Oxford University Press, Oxford, 1963., str. 150.

Na procesu njemačkim ratnim zločincima pred Nirberškim tribunalom glavni tužilac za Veliku Britaniju dao je mišljenje o krivičnoj odgovornosti njemačke države, mada je smatrao da je bolje izbjeći kolektivno kažnjavanje. Francuski glavni tužilac Fransoa de Menton, eksplicirao je njemačku državu kao subjekat zločina. "Neophodno je da, nakon promišljanja, pripremanja i otpočinjanja agresivnog rata ... nakon zatim skupljenih najodvratnijih zločinaca u toku ratnih godina, nacistička Njemačka bi trebala biti proglašena krivom i njeni vladari i oni uglavnom odgovorni i kažnjeni kao takvi."²²⁶

Posebno značajan akt za razumijevanje države kao subjekta genocida jeste amandman koji je predložila Velika Britanija na Nacrt Konvencije o genocidu na VI odredbu Generalne skupštine. Taj amandman glasi: "Krivična odgovornost za bilo koji akt genocida, kao što je posebno označen u članovima 2. i 4. obuhvatit će, ne samo sve privatne osobe i udruženja, nego također, države, vlade ili organe ili autoritete države ili vlade od kojih su takvi akti počinjeni."²²⁷

Bez obzira na ovaj prijedlog u međunarodnom pravu do sada je preovladavalo mišljenje da se koncept kolektivne krivice uopće smatra nelegitimnim. "Povelja Nirberškog tribunala, Nacrt kodeksa zločina protiv čovječnosti, Nirberški principi, nedavni mirovni ugovori i praksa država ne poznaju koncept državne krivične odgovornosti."²²⁸

Pravnici smatraju da nametanje kolektivnih sankcija povređuje opće principe prava, te se iz tih razloga do sada, a i danas, pravne sankcije zadržavaju u sferi individualne odgovornosti.

Iznijeli smo one općeprihvaćene stavove u međunarodnom pravu i međunarodnoj praksi, ne da bismo na osnovu njih cijenili akt subjektiviteta države u genocidnoj radnji, već prije svega da istaknemo da su nezakonite radnje pojedinaca neraskidivo povezane sa nezakonitim radnjama države.

²²⁶ Isto, str. 152.

²²⁷ Isto, str. 153.

²²⁸ Isto, str. 154.

Ukoliko država ne može biti sankcionirana na način kako se sankcioniraju pojedinci, ona može biti sankcionirana na mnogobrojne druge načine uskraćivanjem vojne i ekonomske pomoći, zatim raznovrsnim oblicima političkih i drugih mjera. Imamo više primjera kada je Savjet sigurnosti UN-a svojim rezolucijama sankcionirao pojedine države za učinjena djela suprotna međunarodnom pravu.

Rezolucija br. 687 iz 1991. godine "potvrđuje da je Irak odgovoran po međunarodnom pravu za bilo koji direktni gubitak, štetu ... ili povredu stranim vladama, građanima ili korporacijama, kao rezultat iračke nezakonite invazije i okupacije Kuvajta, te je osnovan fond kojim je upravljala Međunarodna komisija osnovana radi ovog cilja." Mogućnost krivične odgovornosti države za akte nasilja u međunarodnim odnosima predviđa i stav Međunarodne pravne komisije koja je, razmatrajući nacrt **Kodeksa zločina protiv mira i sigurnosti čovječanstva**,²²⁹ zauzela stav da "u budućnosti može biti kodifikovana krivična odgovornost države na koji način bi imali dvostruki režim odgovornosti. S jedne strane, postojala bi odgovornost države, a, s druge strane, odgovornost pojedinca koje bi egzistirale odvojeno jedna od druge."²³⁰

Iz dosada iznesenog historijskog iskustva prakse međunarodnog prava, nedvosmisleno proizilazi zaključak da u aktu agresije i aktu genocida, isto tako i kod drugih međunarodnih krivičnih djela, kao što su zločin protiv mira, ratni zločin i zločin protiv čovječnosti, postoji i individualna krivična odgovornost, ali istovremeno i odgovornost države kao političke organizacije, ali ne i naroda kroz nacije kao kolektivnog identiteta. "Pitanje zločina počinjenog od jedne države je, prvi put, dotaknuto iz pravnog ugla 1945. godine, na Tribunalu u Nürnbergu, koji su saveznici osnovali da bi osudili nacističke zločine. Priroda tih zločina bila je definirana članom 6. sudskog Statuta, koji određuje tri najveća zločina: zločin protiv mira, ratni zločin, zločin protiv čovječnosti."²³¹

²²⁹ Prvi Nacrt Kodeksa bio je sačinjen već 1954. godine, ali je tek 1991. godine privremeno prihvaćen pod nazivom Nacrt Kodeksa zločina protiv mira i sigurnosti čovječanstva.

²³⁰ Report of the International Law Commission, 43th session (Izveštaj Međunarodne pravne komisije, 59. 43. sjednice) 255, 1991.

²³¹ CRNA KNJIGA KOMUNIZMA, str. 14.

Prije nego što predemo na analizu uloge države u genocidu u Bosni i Hercegovini, zadržaćemo se još malo na terenu međunarodnog iskustva. Fransoa de Menton (François de Menthon) je jednako precizirao kako su deportacije s ciljem da se osigura dopunska radna snaga za njemačku ratnu mašineriju ili pak da se istrijebe protivnici 'prirodna posljedica nacional-socijalističke doktrine za koju čovjek sam po sebi nema nikakvu vrijednost ako nije u službi njemačke rase'. Sve deklaracije na Nirnberškom tribunalu insistirale su na jednoj od najznačajnijih karakteristika zločina protiv čovječnosti: činjenica da je moć države bila stavljena u službu jedne politike i zločinačkih praksi."²³²

Historija XIX i XX stoljeća pokazala je da su države ili, preciznije kazano, partijske (ideološke) države, vršile masakr kroz genocid masa. Iskustva nacističkih konclogora iz Drugog svjetskog rata, zločini genocida komunističkih država nad vlastitim državljanima, te genocidi u Bosni i Hercegovini i Ruandi, jasni su pokazatelji da i država može biti subjekt genocida. Zapravo je pokazatelj da genocid može počinuti država ili onaj ko se dočepa njenih prerogativa.

Logori Državne uprave kažnjeničkih logora SSSR-a bili su mjesta masovnih zločina za mnoge političke i "nepolitičke" zatvorenike koje je zatvorila država - partija. "Takav je bio rezultat jedne decenije represije koju je vodila partija - država protiv sve širih sektora društva. Pokušajmo sastaviti privremeni bilans različitih aspekata ove represije koje se, naravno, ne nalaze sve na istom planu:

- 6 miliona mrtvih nakon gladi od 1932. do 1933., katastrofa koja se uveliko pripisuje politici prisilne kolektivizacije i oduzimanju žetvi kolhozima od države;
- 720.000 pogubljenja, među kojima više od 680.000 samo za godine 1937. - 1938. nakon parodije od suđenja specijalnom jurisdikcijom DPP-a i ENKUP-a;

²³² Isto, str. 16.

- 300.000 potvrđenih smrti u logorima do 1934; nesumnjivo, uopćavanjem za godine 1930. - 1933. o kojima ne raspoložemo sa preciznim podacima, blizu 400.000 za cijelu deceniju, ne računajući neprovjeren broj osoba koje su umrle između trenutka hapšenja i njihovog registriranja u kažnjeničku birokraciju kao 'ulazećih';
- blizu 600.000 umrlih među deportiranim, 'raseljenim' i specijalnim kolonama; ova brojka je potvrđena;
- blizu 2.200.000 deportiranih, raseljenih i specijalnih kolonaša;
- veliki broj ulazaka u logor i kolonije Gulaga od 7 miliona osoba između 1933. i 1941., sa onima koji su ušli u godinama 1930. - 1933., ali o kojima nemamo dovoljno preciznih podataka."²³³

Kada je u pitanju znanstvena analiza genocida u Bosni i Hercegovini, već imamo punovažne presude pojedincima za zločin genocida nad Bošnjacima. Navedimo samo primjer punovažne presude Haškog suda Radislavu Krstiću od 35 godina zatvora za zločin genocida u Srebrenici jula 1995. godine. Kada je u pitanju individualna odgovornost za zločine genocida²³⁴ u Bosni i Hercegovini, onda tu skoro da više nema nedoumica, niti u znanstvenoj ni u publicističkoj literaturi, kao i u kolektivnoj svijesti bosanskih građana. Kada je u pitanju genocid u Bosni, ono što do sada nije znanstveno dovoljno rasvijetljeno jeste uloga susjednih država u zločinu genocida. Ono što mi nedovoljno znamo jeste uloga država Savezne Republike Jugoslavije i Hrvatske u genocidu u Bosni i Hercegovini. Takođe je široj znanstvenoj javnosti nedovoljno poznato da su se od početka formiranja nacionalnih država na Balkanu počeli kontinuirano sprovoditi genocid i agresija na političku posebnost ili samostalnost Bosne i Hercegovine, koja ima neprekinuti hiljadugodišnji tok autonomnog državotvornog identiteta, istina u različitim formama političkog organiziranja.

²³³ CRNA KNJIGA KOMUNIZMA, str. 217 - 218.

²³⁴ Govorimo u množini iz razloga što se zločin genocida nad Bošnjacima događa u kontinuitetu u posljednjih 300 godina.

Malo je poznato da su Srbija i Crna Gora od momenta borbe za svoje državotvorno konstituiranje počele sa genocidnom praksom na prostorima gdje su živjeli Bošnjaci. Historijska je istina da genocida nad Bošnjacima nije bilo, niti nad bilo kojim drugim narodom dok je na ovim prostorima bila prisutna politička organizacija Osmanske države.

"Ova genocidna praksa počela je u momentu osamostaljivanja Srpske države 1830. godine, kada su brojni muslimani iz zapadne Srbije bili pobijeni ili protjerani. Nastavila se nakon nastanka Garašininovog *Načertanija* kao sistematska politika nove države. Tada i narednih petnaest godina bili su eksterminirani svi muslimani sa teritorije zapadne i južne Srbije. Neki su prešli u Bosnu, neki se povukli na Kosovo ili u Makedoniju, Trakiju ili Anadoliju, a ostatak je bio pobijen ili preveden u pravoslavlje. Sada, kada je srpska vojska prešla Drinu, koja je milenijska granica i koja je zadnjih 190 godina bila granica između Bosne i Srbije, jer je prije toga dio zapadne Srbije bio u sastavu Bosne, kada Mladić eksterminira muslimane Srebrenice, i to opet na očigled međunarodnih snaga i javnosti, on kaže da ponavlja ono što se desilo 1804. godine i da je njegova akcija završetak onog što je tada počelo."²³⁵

Formiranje Bosni susjednih nacionalnih država pratilo je niz historijskih anahronih procesa, opterećenih raznim mitološkim predstavama, mitološkim interpretacijama historije i po pravilu genocidom nad Bošnjacima, kako bi se ostvarila ideja velike nacionalne države (srpske, crnogorske, hrvatske, austrougarske). Iz tih razloga s pravom M. Filipović konstatira:

"Nemamo dovoljno znanja i svijesti o tome da je srpska država nastala na jednom tipičnom revanšističkom konceptu, na ideji povijesnog revanša Turcima za poraz koji su oni nanijeli Srbima 1389. godine. Ta koncepcija je usisana iz sfere mitoloških predstava, usisana i prenesena u pravne i političke ideje na kojima se temeljila obnova te države početkom XIV stoljeća. Prema temeljnom stavu srpske mitološke interpretacije povijesti, Srbi su na Kosovu izabrali carstvo nebesko pod vodstvom mitološkog cara Lazara,

²³⁵ M. Filipović, KORIJENI AGRESIJE, u: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991 - 1995., Sarajevo, 1997., str. 155- 156.

napuštajući carstvo zemaljsko koje je identificirano sa povijesnom državom srpskog cara Dušana, a preko njega sa Bizantom.²³⁶

Isti procesi su se odvijali tokom Prvog i Drugog balkanskog rata, zatim u toku Prvog i Drugog svjetskog rata. Poslije svih ovih ratova dogadali su se genocidi nad Bošnjacima čiji je osnovni subjekat bila srpska i crnogorska država, kasnije Kraljevina SHS i Jugoslavija i u najskorije vrijeme SR Jugoslavija. Rezultat tih genocida jeste na hiljade prognanih, masakriranih i ubijevanih Bošnjaka. I uvijek je na tim genocidom očišćenim prostorima širena teritorija srpske i crnogorske države. U većini mjesta pod legitimnom vlašću srpske i crnogorske države Bošnjaci su potpuno "očišćeni" sa teritorije novouspostavljene države.

Nas ovom prilikom posebno interesira uloga države SRJ u odnosu na genocid u Bosni i Hercegovini u toku posljednje agresije na BiH 1991.-1995. godine. Da potpuno znanstveno rasvijetlimo ovo pitanje treba da precizno izvršimo analizu događaja od 1990. do kraja 1995. godine, odnosno, da utvrdimo političko i vojno ponašanje SR Jugoslavije prema Bosni i Hercegovini. To ćemo najbolje postići ako razmotrimo odluke svih nivoa vlasti SR Jugoslavije i njihove posljedice po Bosnu i Hercegovinu kao državu i društvo, te Bošnjake kako narod koji čini srčiku tog društva i države.

O pripremi, planiranju i učešću SR Jugoslavije u genocidu u Bosni i Hercegovini neumitno govore brojni pokazatelji.

Generalštab oružanih snaga Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije je 14. maja 1990. neovlašteno donio odluku i naredio oduzimanje naoružanja i vojne opreme od Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine i smještaj u skladišta JNA.²³⁷

Uoči same agresije na Bosnu i Hercegovinu, **sva je to naoružanje predato nelegalnim "srpskim autonomnim oblastima" obrazovanim na teritorijama opština sa srpskom većinom, čiji aparat je sa početkom agresije preuzeo**

²³⁶ Isto, str. 156.

²³⁷ V. Kadjević, navedeno djelo, str. 78. Detaljnije o tome vidi: H. Efendić, KO JE BRANIO BOSNU, Udruženje građana plemenitog porijekla BiH, Sarajevo, 1998., str. 101-108;

ulogu okupacionih organa SRJ.²³⁸ Da ove odluke predstavljaju planiranje agresije na BiH, najbolje se vidi iz zadataka novih oružanih snaga koje treba da uspostave novu Jugoslaviju od "naroda koji hoće da nastave zajednički život".

Najjasnije se ovo vidi iz Kadjevićevog zaključka: "3. Pune kontrole Bosne i Hercegovine sa krajnjim ciljem da odbrani srpski narod i njegova nacionalna prava kad to postane aktuelno; 4. Stvaranje i odbrana nove Jugoslovenske države onih jugoslovenskih naroda koji to žele, u ovoj fazi srpskog i crnogorskog naroda."²³⁹

- Transformiranje JNA u novu srpsku vojsku general Kadjević najavio je na zvaničnoj sjednici Predsjedništva SFRJ 12. marta 1991. godine, izjavivši: "Srbi će u roku od 15 dana formirati vlastitu vojsku."²⁴⁰

Nakon ovog počinje intenzivna srbizacija JNA. Te stavove zastupa većina srbijanskih političara. Jedan od njih je i Borisav Jović, koji piše: "Srbija i Crna Gora treba da proglašavaju vojsku svojom i da preuzmu komandu, finansiranje rata i sve drugo. Svi generali u generalštabu, sem jednog, Srbi su, i svi to traže i tako misle ... svuda su iste parole, isti zahtjevi. Traži se da se Predsjedništvo SFRJ, Vrhovna komanda i vojska očiste od izdajnika i da ostanu samo Srbi i Crnogorci. Nema se povjerenja u Kadjevića i Broveta. Traže se ljudi koji će sve 'očistiti, srušiti, pobiti' nikakvi se argumenti ne uzimaju u obzir."²⁴¹

Na osnovu, od međunarodne zajednice zadatog, referenduma Bosna i Hercegovina je 29. februara i 1. marta 1992. godine **izglasala nezavisnost zemlje** i ona je **međunarodno priznata** 6. aprila iste godine. Očekujući takav razvoj, velikosrpsko rukovodstvo je 27. aprila proglasilo novu državu Saveznu Republiku Jugoslaviju, formalno u granicama Srbije i Crne Gore, pošto se prethodno odreklo Makedonije i koncentrisalo na prisilno zadržavanje Bosne i Hercegovine u svom sastavu. Tridesetog aprila 1992. godine

²³⁸ V. Kadjević, nav. dj., str. 94.

²³⁹ Isto, str. 93.

²⁴⁰ Silber L., Litl A., SMRT JUGOSLAVIJE, Rijeka, 1996., str. 142.

²⁴¹ B. Jović, POSLEDNJI DANI SFRJ, drugo izdanje, Kragujevac, 1996., str. 387, 389.

u Dobanovcima je na najvišem nivou dogovoreno kako da se to ostvari i rukovodstvu SDS-a BiH izdiktiralo prioritete zadatke i obećalo izdržavanje vojske od 19.000, čiji aktivni komandni sastav će istovremeno i dalje pripadati Vojski SRJ.²⁴² Razvoj situacije je to potvrdio, ali je za prikrivanje agresije bilo nužno fingirati povlačenje te vojske. Takva fiktivna odluka donesena je 4. maja 1992., s tim da je povučeno oko 12.000 "građana Srbije i Crne Gore".

Dnevnik Borisava Jovića pokazuje na koji način oni žele vojno biti prisutni u Bosni i Hercegovini. Pod naslovom *Vojna taktika prema Bosni i Hercegovini*, B. Jović piše: "Procenjujemo da će uskoro uslijediti priznanje Bosne i Hercegovine i Makedonije, pa ocenjujemo i našu poziciju u tim okolnostima ... Sloba smatra da treba blagovremeno da povučemo iz JNA u BiH sve građane Srbije i Crne Gore, a da tamo prekomandujemo iz JNA građane Bosne i Hercegovine ... to će stvoriti i mogućnost srpskom rukovodstvu u Bosni i Hercegovini da preuzme komandu nad srpskim delom JNA."²⁴³

Stvarno stanje etničke pripadnosti JNA bilo je takvo da odluka o povlačenju JNA iz BiH suštinski nije ništa mijenjala. U Bosni i Hercegovini je istan ostalo "oko 90.000 vojnika srpske nacionalnosti".²⁴⁴ Sa cjelokupnom logističkom i vojnom infrastrukturom to se, uz manje kadrovske i organizacione izmjene, trebalo pretvoriti u "Vojsku Republike Srpske Bosne i Hercegovine". To je nešto kasnije potvrdio i sam general Kadijević, kada je tvrdio da su "komande i jedinice JNA činile kičmu vojske republike Srpske sa kompletnim naoružanjem i opremom".²⁴⁵

Slobodan Milošević, vođa velikosrpskog pokreta, već je 16. marta 1991. godine, obraćajući se srpskoj naciji, rekao: "Naredio sam mobilizaciju rezervnog sastava specijalnih jedinica i hitno formiranje dodatnih milicijskih snaga. Jugoslavija je ušla u završnu fazu agonije ... Republika Srbija neće priznati nijednu odluku Predsjedništva u postojećim okolnostima, jer bi to bilo protivno zakonu."²⁴⁶

²⁴² Prisustvovali su Slobodan Milošević, Borisav Jović, Branko Kostić, Momir Bulatović, Radovan Karadžić, Momčilo Krajišnik, Nikola Koljević.

²⁴³ B. Jović, navedeno djelo, str. 420.

²⁴⁴ V. Kadijević, navedeno djelo, str. 148.

²⁴⁵ Isto, str. 148.

²⁴⁶ L. Silber, A. Littl, navedeno djelo, str. 144.

Na osnovu ovih stavova S. Miloševića počinje se sa formiranjem specijalnih jedinica Republike Srbije, koje su aktivno učestvovali u agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Formiranje paralelnih organa vlasti na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine bio je samo jedan od segmenata ratnih planova SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore), a koji su imali cilj i svrhu agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Pored stvaranja paralelnih organa vlasti, uporedo se vršilo i naoružavanje srpskog naroda. Umiješanost i rukovođenje destrukcijom u Bosni i Hercegovini potvrđuje i podatak stalnih instrukcija i naredjenja Miloševića Radovanu Karadžiću.

Jedna od tih instrukcija sadržavala je sljedeću naredbu:

1. Da u cilju otpočinjanja akcije **RAM** osigura apsolutnu mobilizaciju srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, prioritarno na području Bosanske krajine i Kupreške visoravni;
2. Da se za sat vremena nakon njihovog kontakta javi generalu Nikoli Uzelcu, komandantu Banjalučkog korpusa, koji ima zadatak da svo mobilisano srpsko stanovništvo naoruža (u udaljene krajeve oružje će doturiti helikopterima);²⁴⁷

Modifikaciju plana RAM predstavljao je plan **Drina** koji je trebao da osigura teritorijalno spajanje već formiranih SAO oblasti.

Da bi osigurala međunarodnu podršku, Srbija je to pokušala posredstvom svog tradicionalnog saveznika Rusije. U tom cilju ostvarena je posjeta generala Kadijevića generalu Jazovu u Moskvi 13. marta 1991.²⁴⁸ Za dobijanje podrške svome projektu velike Srbije "Milošević je boravio u Parizu na poziv Miterana".²⁴⁹

Velike sile, posebno članice Savjeta sigurnosti Ujedinjenih nacija, nisu blagovremeno ni jednovremeno shvatile stvarni cilj turbulencija u SFRJ. U početku su bile za njeno održanje, bez upuštanja u ciljeve traženih promjena i suštinu od Miloševića izazvane krize. Izuzetak su bile Njemačka i Sjedinjene Američke Države, koje su se suprotstavljale planu stvaranja Velike Srbije.

²⁴⁷ Oslobođenje, 28. juni 1992.

²⁴⁸ B. Jović, navedeno djelo, str. 295.

²⁴⁹ Isto, str. 384.

Francuska i Rusija na njegovoj podršci su istrajavale do pred sam kraj agresije. Najpogubnija je bila politika Velike Britanije, čija vlada je konstituisala prevaru nazvanom "mirovni proces" i insistirala na podjeli Bosne i Hercegovine dok ona "ne prestane postojati kao važeća država, a njeno muslimansko stanovništvo ne raseli iz svoje zemlje."²⁵⁰

Od velikih sila jedino su se SAD suprotstavljale planu stvaranja velike Srbije. Još jedan od preduslova za razaranje bosanskohercegovačkog društva i države bila je potreba instrumentalizacije srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. U tom smislu isplanirano je niz koraka u Bosni i Hercegovini, kako bi izgledali spontani i iznudeni sa ciljem da se destruiše SR Bosna i Hercegovina i nelegalna Srpska Republika Bosna i Hercegovina priključi nastajućoj Saveznoj državi Jugoslaviji, koja je već početkom oktobra 1991. prigrabila osnovne poluge vlasti u SFRJ, ali se još gotovo sedam mjeseci kitila njenim imenom. Najvažniji od tih koraka su:

- Odluka poslanika Srpske demokratske stranke i Kluba Srpskog pokreta obnove o osnivanju tzv. Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini od 24. oktobra 1991. godine;
- Odluka tzv. Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini o statusu funkcionera, rukovodećih radnika i drugih radnika u republičkim državnim organima od 24. oktobra 1991. godine;
- Odluka tzv. Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini o verifikaciji samoproglašanih tzv. srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini od 21. novembra 1991. godine;
- Odluka tzv. Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini o teritoriji opština, mjesnih zajednica i naseljenih mjesta u BiH koje se smatraju teritorijom **Savezne države Jugoslavije** (podvukao N.B.) od 21. novembra 1991. godine;

²⁵⁰ Pismo Džona Mejdžora (John Mayor) Dagleasu Hogu (Douglas Hogg) od 2. maja 1993. godine. Šire vidi o tome: Brendan Sims (Brendan Simms), NAJSRAMNIJI TRENUTAK - BRITANIJA I UNIŠTAVANJE BOSNE, Buybook, Sarajevo, 2002.

- Odluka tzv. Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini da se pristupi formiranju tzv. Republike Srpske Bosne i Hercegovine od 21. decembra 1991. godine;
- Deklaracija o proglašenju tzv. Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini od 9. januara 1992. godine; i
- Odluka o proglašenju nezavisne tzv. Srpske Republike Bosne i Hercegovine, donijete 7. aprila 1992. godine u Banjoj Luci.

Iz naprijed iznesenih činjenica nedvosmisleno se vidi da su agresija i genocid na Bosnu i Hercegovinu planirani sa ciljem razaranja Bosne i Hercegovine i formiranje velike Srbije nasilnim putem. Kako je na ovim teritorijama živjelo samo 30% srpskog i 70% bošnjačkog i hrvatskog stanovništva, cilj se nije mogao ostvariti bez genocida. Njemu su velikosrpske političke elite pristupile kao sredstvu za ostvarenje cilja. Zato ga planski, organizirano i nadasve brutalno i okrutno sprovode. O tome neumoljivo svjedoče dokazi koji slijede.

"Raspoloživi podaci do kojih je Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Bosne i Hercegovine došlo potvrđuju ... da su Radovan Karadžić, Biljana Plavšić, Božidar Vučurević, kao i druga lica iz rukovodstva SDS-a, bili saradnici kontraobavještajne službe JNA i djelovali kao članovi agenture najvišeg ranga izvršavajući zadatke agresorskog centra iz Beograda."²⁵¹

Kada ovo znamo, onda ne čudi da su korpusi JNA koji su ostali u BiH poslije formalne Odluke o povlačenju JNA iz BiH, samo promijenili ime u "Vojska Republike Srpske." To potvrđuje i slijedeći stav B. Jovića: "Pošto se moraju povući i generali koji nisu poreklom iz BiH dogovoreno je da se na mesto generala Vukovića postavi general Mladić. Za nas je ova operacija bila izuzetno značajna, a za Srbe u BiH još značajnija. Dobili su svoju vojsku."²⁵² Isto potvrđuje i general Kadijević: "Komande jedinica JNA su

²⁵¹ S. Čekić, AGRESIJA NA BOSNU I HERCEGOVINU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991.-1993, Sarajevo, 1994., str. 38.

²⁵² B. Jović, navedeno djelo, str. 448.

činile kičmu vojske Republike Srpske sa kompletnim naoružanjem i opremom."²⁵³ Da je vojska bosanskih Srba bila formalno odvojena od Vojske Savezne Republike Jugoslavije, a stvarno činila njen sastavni dio, vidi se iz načina kako je postavljen njen komandant, načina kako je organizaciono bila organizirana, načina na koji je postavljeno njeno političko rukovodstvo. Zatim iz činjenice da su na platnom spisku Vojske SRJ bili sve aktivne starješine Vojske bosanskih Srba. "Cjelokupna komandna struktura, linija distribucije personala, naoružanje i municija JNA, ostali su u mjestima s vojskom Srpske BiH. U Banjoj Luci, Peti korpus JNA postao je Prvi (bosanski) krajiški korpus. Komandant je bio generalmajor Momir Talić (koji je ranije bio komandant Petog korpusa) ... kad je Srpska RBiH promijenila njeno ime 12. avgusta 1992. godine u Republika Srpska, Vojska Srpske Republike BiH promijenila je njeno ime i akronime u Vojska Republike Srpske."²⁵⁴

Amnesty International i Helsinki Watch opisom povlačenja JNA iz BiH potvrđuje našu naprijed iznesenu tezu.²⁵⁵

Tadašnji predsjednik SR Jugoslavije Dobrica Ćosić na Radio Beogradu 14. jula 1992. godine rekao je sljedeće:

²⁵³ V. Kadrijević, navedeno djelo, str. 148.

²⁵⁴ Citirano prema: DOVOLJNO DOKAZA ZA PODIZANJE OPTUŽNICE PROTIV SLOBODANA MILOŠEVIĆA, (A PRIMA FACE CASE FOR THE INDICMENT OF SLOBODAN MILOŠEVIĆ), pripremili Pol Williams i Norman Cigar, Sarajevo, 1998., str. 58.

²⁵⁵ "Nominalno povlačenje trupa JNA iz Bosne i Hercegovine obavljeno je 19. svibnja. Međutim, beogradske vlasti su tvrdile da 80% pripadnika jugoslovenske armije čine bosanski Srbi koji imaju pravo ostati u Bosni i Hercegovini i boriti se na strani srpskih snaga u Republici pošto se JNA povukla. Rezultat je bio: 'Sila od najmanje 30.000 ljudi s tenkovima, artiljerijom, višecijevnim raketnim bacačima i velikim zalihama municije, ostavljena je da se bori za srpsku stvar. Te bosanske vojnike JNA i njihovo naoružanje obuhvatila je Vojska bosanskih Srba, čije su stvaranje 12. svibnja 1992. godine proglasili predsjednik Srpske demokratske stranke (SDS-a) Radovan Karadžić i njegovi suradnici. Premda se JNA tobože povukla, široko je prihvaćeno uvjerenje da njeni vojnici i aktivni i rezervni i dalje djeluju u Bosni i Hercegovini na strani srpskih snaga. Pogotovu trupe Uzičkog korpusa iz Srbije i rezervisti JNA iz Cme Gore nastavljaju napadati bosanske i hrvatske položaje u Bosni i Hercegovini. Budući da su njene oružane snage aktivno angažirane u napadima na teritorij koji pripada drugoj državi, Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i Cma Gora) jedna je od strana u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini" (RATNI ZLOČINI U BOSNI I HERCEGOVINI - IZVJEŠTAJ AMNESTI INTERNEŠENEL I HELSINKI VOČA OD POČETKA RATA U BIH DO RUJNA 1993., GODINE, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Zagreb, 1993., knj. 2, str. 35).

"Ratna oprema Jugoslovenske narodne armije nije samo ostala u rukama Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine ... Vojska Srpske Republike Bosne i Hercegovine je ostala sa: 24 trening-borbena aviona, 20 helikoptera i 4 artiljerijska bataljona (divizion, prim. H. B.). Oni su ostali na banjalučkom aerodromu zbog toga što su piloti i drugo osoblje odbili da se presele na teritoriju Savezne Republike Jugoslavije, zbog toga što su građani Bosne i Hercegovine. Onda, oni su ostali sa 300 tenkova, 231 komada artiljerijskog oruđa različitih kalibara i velikom količinom drugog oružja i druge municije."²⁵⁶

JNA je direktno učestvovala u agresiji i genocidu u Bosni i Hercegovini. Prvo su počeli napadi na pogranične gradove u istočnoj Bosni. Napadi su uvijek izvođeni po istom scenariju. Najprije bi jedinice JNA postavile barijade oko i u gradovima. Srpsko stanovništvo bi na vrijeme bilo evakuirano. Nakon što bi srpsko stanovništvo izašlo iz opkoljenog grada, JNA bi artiljerijskom vatrom gadala preostalo civilno stanovništvo u gradu. Bombardiranje je trajalo toliko dugo dok se bošnjačko stanovništvo ne bi razbježalo. Nakon zastrašivanja, odnosno nakon sveobuhvatne vojne pripreme, snage JNA sa drugim srpskim formacijama ulazile bi u grad nastavlajući činiti zločine pljačkanja, razaranja, premlaćivanja, zatvaranja, silovanja, odvođenja u koncentracione logore, klanja i ubijanja. Navedimo ovom prilikom primjer²⁵⁷ Zvornika i Višegrada iz aprila 1992.²⁵⁸ i Srebrenice iz jula 1995. godine.

²⁵⁶ Citirano prema: CASE CONCERNING APPLICATION OF THE CONVENTION ON THE PREVENTION AND PUNISHMENT OF THE CRIME OF GENOCIDE (OKOLNOSTI U VEZI SA PRIMJENOM KONVENCIJE O SPREČAVANJU I KAŽNJAVANJU ZLOČINA GENOCIDA, Memorial, 15. april 1994., str. 78.

²⁵⁷ Stephen Müller, IZVRŠENJE AGRESIJE I MASOVNOG PROGONA U ZVORNIKU I PRISILNA DEPORTACIJA NESRPSKIH STANOVNIKA GRADA ZVORNICA U SJEVEROISTOČNOJ BOSNI, Zbornik radova: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI, IIZPČ i MP, Sarajevo, 1997, str. 132 do 141.

²⁵⁸ "Trinaestog aprila 1992. godine Uzički korpus okupirao je grad Višegrad. Ta grupa sastojala se od vojnika JNA, rezervista, uzičkih snaga, Teritorijalne odbrane i 'Belih orlova' ... Korpus je emitovao preko radija poruku kojom stanovnike upućuje da se vrate u Višegrad i garantuje im bezbjednost ... Onda je JNA uz pomoć Belih orlova i Uzičkog korpusa blokirala sve puteve koji vode iz Višegrada. Vojnici na barikadama bi odvodili Muslimane čija su se imena pojavila na originalnom spisku ... počelo je ubijanje i mučenje" (J. V. Honing - N. Bot, SREBRENICA, Beograd, 1997., str. 86).

Dijelovi JNA učestvovali su i u zločinu genocida u Srebrenici.²⁵⁹ To potvrđuju stavovi optužnice protiv Karadžića i Mladića od 16. 11. 1995. godine i brojni preživjeli Srebreničani koji su svojim očima vidjeli učešće jugoslovenske vojske u ovom zločinu.

Pored učešća regularnih jedinica JNA, kao legitimne oružane snage SR Jugoslavije, u agresiji i genocidu u Bosni i Hercegovini učestvovala su mnogobrojne paravojne jedinice iz Srbije i Crne Gore, koje su svu političku vojnu i logističku podršku imale od organa države SR Jugoslavije. Navešćemo samo značajnije paravojne jedinice iz Srbije i Crne Gore koje su učestvovala u agresiji i genocidu na Bosnu i Hercegovinu: *arkanovci*, *šešeljevci*, *Beli orlovi*, na čijem je čelu bio Mirko Jović, *rojalisti* čiji je komandant bio Mihajlo Mladenović, *Srpska garda*, *vukovarci*. Pripadnici različitih oružanih formacija koje su učestvovala u razaranju, zauzimanju i zločinu u Vukovaru, *dobrovoljci*, *specijalci Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove*, oružane formacije Saveza komunista - pokret za Jugoslaviju i strani plaćenici.²⁶⁰

O prisustvu paravojnih jedinica iz Srbije i Crne Gore i njihovom učešću u genocidu u Bosni i Hercegovini svjedoče i mnogi izvještaji raznih međunarodnih misija i komisija. Tako u Izvještaju *Basjunijeve komisije* piše:

"Neke od ovih specijalnih jedinica operiraju u lokalnim područjima, dok se druge slobodno kreću na različitim područjima operacija, često prelazeći iz jedne države u drugu unutar teritorija bivše Jugoslavije. Neke od ovih

²⁵⁹ "Važno je istaći da se navodi u iskazima svjedoka da nisu samo vojnici bosanskih Srba, već također i vojska Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) bili prisutni tokom zauzimanja Srebrenice ... Elementi jugoslovenske narodne armije uključujući Novosadski korpus i "Užice korpus", kao i irregularci lojalni Arkanu bili su videni od brojnih svjedoka u i oko Srebrenice. Ili su ove dodatne trupe također bile pod komandom osumnjičenih ili su bile pod različitim komandantom: masovne egzekucije opisane u optužnici bile su očigledno sistematične, organizovane od vojne i političke hijerarhije srpske administracije sa Pala, očigledno sa bliskom podrškom od elemenata armije SR Jugoslavije." (Haška optužnica za genocid, saučesništvo u genocidu, zločine protiv čovječnosti, kršenje zakona i običaja ratovanja protiv R. Karadžića, IT-95-7/18, potvrđena 31. 5. 2000. i R. Mladića, IT-95-5/18 potvrđena 8. 11. 2002.)

²⁶⁰ Opširnije u S. Čekić, navedeno djelo, str. 200-220; B. Macić, PARAMILITARNE FORMACIJE U AGRESIJI NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU, Zbornik radova, GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995, str. 91-98.

specijalnih jedinica dolaze iz matične Srbije, ili su blisko povezane sa Srbijom, kao što su Arkanovi 'Tigrovi', Šešeljevi *Beli orlovi*, *Snage kapetana Dragana, Srpski sokolovi* (Siniša Vučinić) i dr... kao i Arkanovi tigrovi, Šešeljevi *Beli orlovi* počinili su zločine koji su navedeni ovdje i u drugim dijelovima ovog Izvještaja. Čini se da je JNA naoružavala i podržavala ovu skupinu. Štaviše, od polovice 1993. smatra se da je skupina pod izravnom kontrolom JNA misli se na V (Vojska) SRJ."²⁶¹

Na osnovu naprijed iznesenih činjenica nema dileme da je glavni subjekt genocida kao sredstva agresije u Bosni i Hercegovini bila država SR Jugoslavija (Srbija i Crna Gora). I pored toga što je SR Jugoslavija nastojala perfidno prikriti i agresiju i genocid, to empirijske činjenice ne dozvoljavaju.

Nakon 19. maja 1992. godine, datuma koji je određen kao krajnji rok za povlačenje JNA iz Bosne i Hercegovine, svaka upotreba oružane sile SRJ u Bosni i Hercegovini jeste akt agresije, protiv suvereniteta, teritorijalne cjelovitosti i političke nezavisnosti države Bosne i Hercegovine. Genocid je vršen svaki dan. Ubijani su žene, djeca, starci, nenaoružani muškarci. Formirani su logori u kojima su zvjerski mučeni ljudi i vršena sadistička silovanja. Iza svih tih zlodjela stajala je država SR Jugoslavija. U nekima je direktno učestvovala, a u onim slučajevima gdje su to vršili njeni opunomoćenici (JNAVJ i druge oružane formacije), ona ih je politički instrumentalizirala, a logistički i vojno obezbjeđivala, sa krajnjim ciljem da uništi bosanskohercegovačko društvo i bosanskohercegovačku državu, kako bi na tom uništenom prostoru proširila svoju državnu teritoriju.

Nije samo SR Jugoslavija učestvovala u genocidu u Bosni i Hercegovini. To isto je činila i Republika Hrvatska, a između ostalih dokumenata i činjenica to potvrđuje i Haška optužnica protiv Mladena Naletilića zv. Tuta i Vinka Martinovića zv. Štela. Optužnica je potvrđena 21. decembra 1998. godine. U optužnici se, između ostalog, precizira: "Sve vrijeme relevantno za ovu optužnicu armija Republike Hrvatske (HV-e) podržavala je HVO, ali je slala

²⁶¹ Završni Izvještaj komisije stručnjaka osnovane u skladu s Rezolucijom broj 780 (1992) Savjeta sigurnosti UN-a (Bassiounijeva komisija), Sud za ratne zločine na području bivše Jugoslavije, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb, 1995., str. 276.

i svoje jedinice u Mostar i druge općine u Bosni i Hercegovini. Među jedinicama koje su djelovale u vezi sa vlastima Republike Hrvatske i sudjelovale u zajedničkim akcijama sa Hrvatskom vojskom, bila je i *Kažnjenička bojna* pod komandom Mladena Naletilića."²⁶²

Dakle, država kao subjekt genocida u Bosni i Hercegovini koristila ga je kao osnovno sredstvo za ostvarenje svojih javnih i tajnih geopolitičkih ciljeva.

5. SPOZNAJNI PRODUKTIVITET I BOSANSKO ISKUSTVO

Od momenta postanka organiziranih političkih institucija, kakve su carstva, države i imperije, pratila ih je jedna konstantna destruktivna praksa, a to je da su skoro sve one u procesu svoje izgradnje i širenja upotrebljavale različite metode zločina, prevare i nemorala, kako bi ostvarile svoje postavljene, ne samo političke, već i druge ciljeve. Ti ciljevi su bili, prije svega, konkretne materijalne, političke, statusne i ostale prednosti za pojedine grupe, države i njihove šire imperijalne oblike.

Među tim raznovrsnim oblicima zločinačke prakse u cjelokupnoj historiji čovječanstva, genocid predstavlja zasebnu pojavu. Da bi ovaj fenomen modernog čovječanstva svestrano, znanstveno korektno, bio definiran, neophodno je istražiti sve njegove aspekte, među kojima posebnu pažnju zaslužuju izvori, manifestacije, metodologija i akteri genocida.

Prema stupnju svoje složenosti i sveobuhvatnosti fenomen genocida je izuzetno kompleksno pitanje. On je istovremeno duhovno, moralno, krivično, vojno, pravno i nadasve civilizacijsko i općeznanstveno pitanje, a takve su mu i manifestacije. Genocid danas, ali i u prošlosti, nije pitanje jednog prostora, jedne lokalne zajednice, jedne rase, vjerske ili političke grupe ili države, jednog ili više naroda, nego je problem koji je zahvatio sve narode, države, kulture i civilizacije. Istovremeno genocid se tiče svih međunarodnih struktura i organizacija, kao i ukupne savjesti čovječanstva.

Spoznajni produktivitet genocida, iako genocid konkretno izvršavaju pojedinci, ukazuje da je on na nivou fenomena društvene pojavnosti, kao društ-

²⁶² Tačka 7. Haške optužnice protiv Mladena Naletilića i Vinka Martinovića.

vena pojava najmanje pojedinačno djelo, odnosno djelo pojedinca, i uobičajeno se kvalifikuje kao "udruženi zločinački poduhvat." Akteri genocida, njegovi izvršioци, pored pojedinaca, jesu i društvene grupe (rasne, nacionalne, religijske, političke), političke partije i države. U svim ovim segmentima ("skrivena je", "nataložena") nalazi se genocidno-patološka supstancijalnost, u okviru koje se s vremena na vrijeme ispoljavaju otvorene ili prikrivene genocidne metodologije.

Znanstveni spoznajni produktivitet u subjekte genocida, odnosno izvršioца zločina genocida, ubraja pojedinca, društvenu grupu, vojnu organizaciju, političku partiju, državu. Primjećujemo da ovdje nema naroda, odnosno nacije, i to je tačno. Nikada do sada u povijesti cijeli narodi kroz nacije nisu bili subjekti genocida. Genocid su vršili instrumentalizirani dijelovi nacija (vojne i paravojne jedinice, političke organizacije, kriminalne grupe, članovi političkih stranaka, države). Subjekti instrumentalizacije bile su najčešće političke, a ponekad i religijske ili znanstvene i kulturne elite. "Kao što je poznato, većinu pojedinaca i njihovih oblika gospodarskog i socijalnog povezivanja, kao i većinu naroda, država i zajednica u koje se oni preko određenih mehanizama i instrumenata integriraju, pokreću interesne snage u okviru čega značajnim dijelom djeluju i patološko-kriminalni nagoni u okviru čega se upotrebljavaju otvorene i prikrivene zločinačke metodologije."²⁶¹

Ubistvo je osnovno, odnosno konstitutivno djelo genocida, ali spoznajno iskustvo govori da genocidno ubistvo nije isto što i obično ubistvo. Kao prvo, genocid je prvi put u historiji definiran Konvencijom iz 1948. godine, što upućuje na zaključak da genocid nije pojava stara koliko i obično ubistvo u ljudskom rodu. Kada je prvi put čovjek ubio drugog čovjeka, to nije bio genocid, već ubistvo čovjeka od čovjeka inspirirano individualnim porivima. Genocid kao društveno-historijska pojava mogao se pojaviti tek onda kada je, pored ubistva čovjeka kao individuuma, postojao cilj ubiti njegovo cjelokupno stanje, društveno i individualno okruženje. Ubiti, dakle, čovjeka pojedinca, njegovu rodbinu i njegovu društvenu zajednicu.

²⁶¹ M. Veselica, TEMELJNI IZVORI I AKTERI GENOCIDA NA PROSTORU HRVATSKE, BOSNE I HERCEGOVINE I EX-JUGOSLAVIJE, u: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI, str. 99.

Genocid nije radnja kad se grupe sukobljavaju da bi porobile jedna drugu radi eksploatacije i sličnih "korisnih" radnji,²⁶⁴ već je to radnja kada, prije svega, jedna grupa želi potpuno ili djelimično da uništi drugu grupu zbog toga što se međusobno razlikuju po boji kože, vjere, političkog opredjeljenja, kulture ili jednostavno što je jedna od grupa malobrojnija i slabija.

Jedan od spoznajnih produktiviteta znanstvene teorije genocida jeste i to da je genocid kao po pravilu ili najčešće činila brojčano veća društvena grupa nad brojčano manjom i slabijom grupom, "pa bi se mogla uspostaviti i teza da je historija genocida, ustvari historija malih naroda, plemena i grupa. Ta teza, bez sumnje, ima dovoljno uporišta u stvarnom stanju, jer je genocid zločin koji čine moćni i jači nad žrtvom, koja se pokušava suprotstaviti, kako to s pravom konstatira prof. dr. Ćazim Sadiković, pozivanjem na poštivanje prava na život i svega što on sa sobom nosi..."²⁶⁵

Uprkos ovoj potvrđenoj historijskoj praksi spoznajni produktivitet znanstvene teorije genocida upozorava da niti jedna politička elita, politička stranka i državna vojna organizacija, nisu imuni od zločinačko-kriminalnih i genocidnih potencija, koje se nalaze, upravo, u njima samima ili pak u njihovom širem i užem društveno-kulturnom okruženju. "Od dubljeg zahvaćanja i savladavanja zločinačko-kriminalnog i genocidnog u razmišljanju, ponašanju i djelovanju pojedinaca, društvenih grupa, naroda i država i njihovih političkih i vojnih udruženja, ovisi ne samo pravednost i sudbina značajnih i diskriminiranih društvenih grupa u pojedinim državama i državnim zajednicama, sudbina malih naroda i tek stvorenih ali još nerazvijenih država u vojno-tehnološkom i gospodarskom smislu riječi, nego i sudbina i prosperitet najvećih naroda kao i sudbina, opstanak i budućnost čovječanstva."²⁶⁶

Najznačajnija uloga u savladavanju genocidnih potencija političkih elita imaju intelektualne elite naroda kroz nacije. Intelektualne elite svakog

naroda moraju biti sposobne da samokritički, konstruktivno i kontinuirano analiziraju cjelokupnu duhovno-idejnu, kulturnu, religijsku, političko-državnu djelatnost vlastite nacije, sa ciljem da se suprotstave unutarnjim "prirodnim" genocidnim porivima.

Nažalost, svjedoci smo da su pojedine političke elite oboljele od nekrofobije i nekritičnosti, što je samo pogodovalo veličini zločinačkog i nehumanog u genocidnim radnjama, te moralnom sunovratu cijelih država i naroda. "Najveća tragedija ovog prostora ex-Jugoslavije kao i ovog trenutka u kojem se odvija srpski imperijalni genocid nad Hrvatima, Bošnjacima, Crnogorcima i Albancima jeste u tome što je, nakon raspada Osmanske imperije i u procesu stvaranja moderne srpske nacije i države u I i II srpskom ustanku, došlo do oblikovanja, dinamiziranja i zločinačkog apliciranja velikosrpskog imperijalnog sindroma nad svim narodima u srpskom okruženju, a posebno nad Hrvatima, Bošnjacima, Albancima i Makedoncima. Velika tragedija jeste i to da upravo takva jedna necivilizirana, moralno, intelektualno i organizacijski neprofilirana elita dobija podršku jednog dijela modernih, razvijenih i dominantnih nacija i država zapada, što se prije svega odnosi na Englesku, Francusku kao i Rusiju."²⁶⁷

Spoznajni produktivitet teorije genocida otkriva da se u zločinu genocida nasilje nad pojedincem vrši ne u njihovom individualnom svojstvu, već u svojstvu članova određene nacionalne grupe,²⁶⁸ iz razloga što se ta grupa želi uništiti u cijelosti ili djelimično. Tehnologija genocidnog uništenja ciljne grupe pored mučenja i ubistava, oduzimanja ljudskog života, obuhvata i protjerivanje, silovanja, zastrašivanje, zatvaranja u koncentracione logore, mnoge druge nasilničke i zločinačke radnje.

Ciljevi uništenja nisu samo ljudi kao pripadnici određene društvene grupe, već i njihove kulturne institucije, osjećanje pripadnosti grupi, jezik, sigurnost privatnog vlasništva, zdravlje, slobodu i ljudsko dostojanstvo. Bosansko iskustvo upravo potvrđuje ovo teorijsko spoznajno iskustvo. Organizatori i

²⁶⁴ Žak Semelen, na primjer, radi suprotno. Procese destrukcije i uništenja on dijeli na dva osnovna tipa: - subjugaciju, odnosno podjarmljivanje i - eradikaciju, odnosno iskorjenjivanje (istrebljenje), Jacques Semelin, AVAIT IL GENOCIDE EN BOSNIE? (DA LI JE BILU GENOCIDA U BOSNI), referat na Petoj bijenalnoj konferenciji IAGS u Galveju (Galwei, Irska) jula 2003.

²⁶⁵ H. Balić, navedeno djelo, str. 86-87.

²⁶⁶ M. Veselica, navedeno djelo, str. 99.

²⁶⁷ M. Veselica, navedeno djelo, str. 102.

²⁶⁸ R. Lemkin, AXIS RULE IN OCCUPIED EUROPE: LAWS OF OCCUPATION, ANALYSIS OF GOVERNMENT, PROPOSALS OF REDRESS, VLADAVINA SILA OSOVINE U OKUPIRANOJ EVROPI - OKUPACIONO PRAVO - ANALIZA UPRAVLJANJA, ISPRAVKA NEPRAVDE), Howard Fertig, New York, 1973.

sprovoditelji genocida u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine, imali su za cilj ubiti bosanskohercegovačko društvo,²⁶⁹ odnosno bošnjačku nacionalnu zajednicu, kao kvintesenciju toga društva. Ta se tehnologija izvodila ne samo putem masovnih likvidacija, već i putem organiziranog silovanja, progona, "etničkog čišćenja" i cijelog niza eufemizama. Bošnjaci su trebali biti uništeni kao narod i kultura, da bi se time izbila jedna od osnovnih karika bosanskohercegovačkog društva i države. To je bio uslov kako bi se država Bosna i Hercegovina mogla podijeliti između dva velikodržavna projekta.

Da bi uopće jedan genocid bio izvršen, neophodno je da unutar društveno-povijesne stvarnosti izrastu neophodni uslovi za genocidno dešavanje. Svakom genocidu prethodi "ideologija genocida", koja ga istovremeno i uzrokuje, ali i čini osnovu za njegovo društveno "prihvatanje" i "moralno" umanjivanje zločina, odnosno shvaćanje radnje zločina genocida kao nužne radnje njegovih počinitelja. "Ideologija genocida" označava niz simbola, obreda, stereotipa i djelimično prikrivenih pretpostavki koje dehumaniziraju jednu naciju kao cjelinu, opravdavaju upotrebu vojne sile da bi se ona uništila, a zauzvrat su ojačani ekonomskim, političkim i vojnim korisnicima toga uništenja."²⁷⁰

Ova ideologija imala je djelotvorni učinak da se Bošnjaci kod srpskog i crnogorskog naroda portretiraju kao izrodi, otpadnici "poturice", to jest, izdajnici svoje vjere i naroda. Ovu nacionalnu mitologiju usvojile su srbijanske političke elite, vojni vrh JNAVJ koji ih je štitio. Ova se nacionalna mitologija politički operacionalizirala u ideologiju genocida. Ova ideologija genocida bila je idejna vodilja srbijanskim imperijalnim težnjama. "Najveći problem, osim časnih izuzetaka oko narastanja i zločinačkog profiliranja velikosrpskog imperijalizma, jeste da su ga podržavale skoro sve intelektualne, menadžerske i duhovne elite na čelu sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Srpska je pravoslavna crkva nažalost postala glavno rodilište i pokretna

²⁶⁹ "Ono što je posebno značajno istaknuti jeste društveno - politička činjenica da se Jugoslavija raspala a Bosna i Hercegovina nije. Jugoslavija se mogla raspasti, jer je bila složena država dobrovoljno ujedinjenih republika kao historijskih država, ali nikada nije bila društvo. Nasuprot njoj, Bosna i Hercegovina je bila i država i društvo." (A. Đozić, BOŠNJAČKA NACIJA.

²⁷⁰ M. A. Sells, IZNEVJERENI MOST - RELIGIJA I GENOCID U BOSNI, ITD sedam, Sarajevo, 2002., str. 46.

snaga srpskog imperijalnog genocida i ekspanzionizma. Došlo je do permanentnog mehaničkog preplitanja i instrumentalizacije između srpske države i Srpske pravoslavne crkve koje su se međusobno nekritički podržavale i servisirale."²⁷¹

Zadržimo se na ideologiji genocida kao idejnoj osnovi razaranja ljudskog života, kao pojavi *sui generis*. Genocid kao zločinački akt, "koordinirano planiranje različitih akcija koje imaju za cilj uništenje temelja života nacionalnih grupa", na individualnom planu razara integritet ličnosti, kako fizički isto tako i moralni, kulturni, religijski, etnički i drugi. Nedvosmisleno to potvrđuje bosansko iskustvo genocida. Evo samo jednog u nizu primjera razaranja svih aspekata ljudske ličnosti iz logora Sušica kod Vlasenice. "Počeli su izdvajati mlade djevojke. Prvoj je bilo samo 14 godina, druga je mogla imati 16 ili 17 ... Sve sam ih poznavala, bile su iz Vlasenice ... počeli su vikati: 'Hoćemo da muslimani vide šta je naše sjeme.' Te žene nikad više nismo vidjele ... Znamo da Dragan Nikolić zna sve o tome. To je on i radio ... sam nam je rekao: 'Ja sam komandant logora. Ja sam vaš Bog i nemate drugog Boga osim mene.'"²⁷²

Podsjetimo da je Dragan Nikolić osuđen za ratne zločine pred Međunarodnim sudom u Hagu na 20 godina zatvora, te da je priznao krivicu, odnosno činjenje zločina nad Bošnjacima u logoru Sušica.

Spoznajni produktivitet teorije genocida, kada je u pitanju bosansko iskustvo, upozorava nas na jednu bitnu karakteristiku subjekta genocida u Bosni i Hercegovini. To je fenomen tzv. **cezaropapizma**. To je fenomen kada u izgradnji jedne ideje istovremeno učestvuje crkva, nacija i država. Na ovaj se fenomen do sada u znanstvenoj misli nije dovoljno ukazivalo. Izuzetak čini nekoliko autora, a među njima jedno od najeksplicitnijih objašnjenja ovog fenomena iznosi M. Veselica. On kaže da "je u Srbiji, u jednom vijekovnom vrenju i patološkom zrenju Srpske pravoslavne crkve, došlo do tzv. fenomena cesaropapizma gdje se crkva organski i instrumentalno povezala s državom i nacijom i na taj način onemogućila proces moralne i kreativne

²⁷¹ M. Veselica, navedeno djelo, str. 102.

²⁷² Iz svjedočenja sa Međunarodnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji u Hagu, Holandija.

kristalizacije i rekonstrukcije srpske države, nacije i društva od raspada Otmanske imperije na ovamo.... Stvaranje i druge Jugoslavije (Versajške 1918. i 1943. godine) nije imalo za cilj stvaranje novih državnih civilizacijskih, socijalno-gospodarskih i kulturnih jedinki u okviru kojih bi se narodi, koji imaju svoju memoriju, identitet, svijest i ostalo, brže razvijali nego da žive samostalno koristeći tzv. efekte šireg tržišta i boljeg korištenja pojedinačnih i zajedničkih resursa u konkurenciji s drugim državama i njihovim integracijskim formacijama. Dapače, srpski čimbenik, koji je uz pomoć, prije svega, zapadnih faktora dobio apsolutnu dominaciju i u jednoj i u drugoj Jugoslaviji, učinio je sve da razori integritet, kulturu, dostojanstvo, slobodu i prosperitet svake nacije pojedinačno i tzv. jugoslovenskog globala u cjelini."²⁷³

Ono što je teorija genocida spoznala, a odnosi se na bosansko iskustvo, jeste i to da se velikosrpska genocidna praksa nad Bošnjacima kontinuirano odvija od početka XIX stoljeća do danas. I još jedna bitna karakteristika bosanskog iskustva genocida jeste da u osnovi genocidne prakse tokom cijelog njenog dešavanja stoji genocidna ideologija utemeljena u kosovskom mitu i političkoj propagandi. S. Čekić s pravom ističe da je ova genocidna ideologija "razrađena i uobličena u Njegoševom Gorskom vijencu; Garašaninom Načertaniju iz 1844; politici kraljevske Srbije; jezičkom nacionalizma Vuka Karadžića; materijalima Krfske deklaracije 1917.; nacionalističkim programima srpskih građanskih krugova, koje je najjasnije izražavao Srpski kulturni klub i razna srpska društva i udruženja; Srpska pravoslavna crkva; genocidnom programu četničkog pokreta Draže Mihailovića od septembra 1941. i njegovoj Instrukciji od 20. decembra iste godine o istrebljenju Muslimana; zaključcima četničke konferencije u Šahovićima (početkom januara 1943.); programskim dokumentima SANU; historiografskim, filozofskim i književnim radovima Vase Čubrilovića, Dobrice Ćosića, Milorada Ekmečića, Veselina Đuretića, Vasilija Krestića, Mihajla Markovića i dr.; strateškim planovima vojnog vrha SFRJ i državnog političkog rukovodstva Srbije; dugogodišnjim pripremama SUP-a (Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove), posebno Petra Gračanina; programima većeg broja političkih partija, stranaka, teoretičara, državnika

i uglednika Srpske pravoslavne crkve u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Ta ideologija u čijoj je osnovi patološka mržnja prema svemu onom što nije srpsko i pravoslavno, posebno mržnja prema muslimanima i islamu, stalno je prisutna u srpskoj historiografiji, književnosti, kulturi, politici, religiji i dr."²⁷⁴

Prije samog akta izvršenja zločina genocida u BiH vršen je jedan specifičan proces pripreme i operacionalizacije ideologije genocida. To se u bosanskom iskustvu dešavalo tako što su srpski nacionalisti ili preciznije rečeno, dio srpske nacionalističke političke elite krenuo u realizaciju bitnih preduslova zločina genocida, koji su se ogledali u nekoliko međusobno povezanih i uslovljenih radnji. Među tim radnjama najznačajnije su bile:

- vrbovanje, formiranje i obuka ideologa, planera, izvršilaca zločina;
- izgradnja kodeksa brutalnosti;
- dehumanizacija žrtava;
- dehumanizacija imena žrtava i
- preobražavanje (skrivanje) identiteta ubica (izvršilaca genocidne radnje).

Pokažimo bar sa po jednim primjerom svaku od ovih pripremno-genocidnih radnji, koje, svakako, spadaju u samu sadržajnost genocida kao zasebne vrste kolektivnog zločina. Nacionalističke političke elite znale su, ma koliko medijski instruirali narod, da moraju konkretnim radnjama formirati i organizovati dovoljan broj obučanih zločinaca kako bi "odradili" zamišljene genocidne radnje. To se, u osnovi, postiglo formiranjem specijalnih, "paravojnih" jedinica. One su okvir i sredstvo formiranja zločinaca kao osnovnog, neposrednog izvršioca genocida, prema zamisli ideologa velikodržavlja. Državni vrh Srbije vodama paravojnih jedinica, prije svega Šešelju i Arkanu, dozvolio je prisustvo i blisku saradnju sa JNAVJ, policijom, tajnim službama, vojnim komandama, skladištima naoružanja i sredstvima informiranja.²⁷⁵

²⁷⁴ S. Čekić, UZROCI, CILJEVI I RAZMJERE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991. - 1995, VKBI, Sarajevo, 1995., str. 22.

²⁷⁵ Ove grupe spominje Miša Glen u knjizi THE FALL OF JUGOSLAVIA, ali da bi se shvatila njihova bliska saradnja s Jugoslavenskom narodnom armijom i službama državne bezbjednosti, mora se konsultirati Vreme News Digest (1993 - 1995. godine, passim) i vidjeti komentari samih vođa paravojnih formacija u knjizi Laure Silber i Alena Littlea YUGOSLAVIA: DEATH OF A NATION, 225 - 250. Jedan

²⁷³ M. Veselica, navedeno djelo, str. 103.

Nakon formiranja paravojskih jedinica, one su prebačene u istočnu i sjevernu Bosnu da na tim prostorima instrumentaliziraju i formiraju zločince među srpskim stanovništvom.²⁷⁶ Kako bi "odgajili" što boljeg zločinca, srpski militanti su ubijali svakog onog Srbina koji je odbijao učestvovati u zlostavljanju i ubijanju nesrba. Bosansko iskustvo prepuno je ovakvih primjera. Zato ćemo navesti samo nekoliko.

Jednu sedamnaestogišnjakinju srpski militanti (pripadnici paravojskih formacija) su zaklali u Zvorniku, jer se pobunila na bezobzirno i bezrazložno ubijanje Bošnjaka. U okolini Prijedora prilikom odvođenja Bošnjaka u koncentracijske logore, sa njima su odvođeni i oni Srbi koji su im željeli pomoći.²⁷⁷

U dijelu Sarajeva pod srpskom okupacijom, već "stvoreni" zločinci iz paravojskih formacija ubili su jednog srpskog oficira koji se suprotstavio zločinu protiv civila. U cilju zastrašivanja drugih i "izgradnje" srpskog zločinca, ubijenog su ostavili na mjestu ubistva desetak dana. Tako su ostavljali upečatljiv primjer šta čeka svakog ko bi pokušao zaštititi bošnjačke civile.²⁷⁸ Uporedo sa "izgradnjom" zločinca, srpski militanti pokušali su isprovocirati osvetničke napade Bošnjaka protiv Srba koji su živjeli na teritoriji pod kontrolom Armije RBiH. Cilj je bio da se eventualnim bošnjačkim revanšizmom istjeraju Srbi sa pomenutih teritorija. Ovim aktima se željela potvrditi tvrdnja ekstremnih srpskih nacionalista da Srbi i Bošnjaci ne mogu živjeti zajedno.²⁷⁹

primjer saradnje regularne vojske i neregularnih odreda za provođenje genocida dogodio se nakon što je Jugoslovenska narodna armija zauzela Vukovar 1991. godine. Pukovnik Veselin Šljivančanin je smišljen kako odbija da dozvoli pripadnicima Međunarodnog crvenog križa pristup zatvorenicima - više od 200 njih - koji su bili izvučeni iz Vukovarske bolnice. Isto tako, na snimku se vide pripadnici četnicke paravojske s bradama, ruksacima i puškama. Prema riječima jednog od nekoliko preživjelih, zatvorenike je Jugoslovenska narodna armija predala paravojskim jedinicama radi mučenja i likvidacije. Jedna masovna grobnica otkrivena je u obližnjem selu Ovcara. Protiv Šljivančanina je podignuta optužnica pred Međunarodnim sudom za ratne zločine.

²⁷⁶ Smatra se da je Jezdimir Vasiljević jedan od onih koji su finansijski potpomagali Arkanu. Nakon što je njegova banka propala, Vasiljević je pobjegao s uštedama hiljada nevinih srpskih građana (Vreme News Digest, 1993 - 1994. godine, Passim.).

²⁷⁷ Za dodatne primjere, opširnije vidjeti N. Cigar, GENOCID U BOSNI, str. 84.

²⁷⁸ Izvještaj Ministarstva vanjskih poslova SAD o ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji: 4, 12.

²⁷⁹ Vidjeti komentare R. Karadžića koji sve Srbe koji žive u krajevima pod kontrolom Vlade RBiH smatra etničkim taocima. "Lider bosanskih Srba kaže da se njegov narod bori iz straha i u samoodbrani" (New York Times, 5. marta 1993. godine).

"Tokom čišćenja područja oko Bijeljine 1994. godine, Bošnjaci koji su preživjeli tu operaciju protjerani su prema gradu Tuzli koji je bio pod kontrolom Bošnjaka, ali koji ima veliki broj srpskog stanovništva. Mladi ljudi odvedeni su u logore na ropski rad. Njihovim porodicama je rečeno da, ukoliko žele ponovo vidjeti one odvedene u logore, moraju preoteti kuće Srba u Tuzli, protjerati Srbe na teritorije pod kontrolom srpske vojske, a onda će drugi zarobljenici biti pušteni na slobodu."²⁸⁰

"Stvoreni" zločinac morao je da bude brutalan, odnosno formiranje kodeksa brutalnosti bio je jedan od glavnih ciljeva obuke i izgradnje zločinca. Vode paravojskih jedinica i njihovi poslušnici srpske regrute obučavali su tako da nemaju ni minimum milosti. Obučavani su da nemaju pravo poštediti ni žene ni djecu ni starce.²⁸¹

Srpski regruti obučavani su kako se reže ljudsko grlo. Indoktrinacija u logoru za obuku srpskih paravojskih formacija, kojim je upravljao Arkan uz pomoć srbijanske policije, pokazala je zašto su se oni pripremali kad dođu u Bosnu i Hercegovinu. Jedan ruski plaćenik, koji je prošao kroz taj program obuke, izjavio je: *Filozofija brutalnosti bubnjala je u glavama boraca - srpski patriota nemilosrdan je prema neprijatelju; on nema pravo da poštedi neprijatelju djecu, žene, starce.*²⁸²

Glavni sadržaj kodeksa brutalnosti bila je dehumanizacija zločinaca. Ta obuka i praksa odvijala se u obliku rituala. Mladi vojnici prvo bi bili primoravani da posmatraju mučenja, silovanja, premlaćivanja i ubijanje. Nakon toga primoravani su da to izvode sami. Odbiti učešće u ovom procesu značilo bi smrt za onoga ko bi to odbio.

I ne samo da je vršena dehumanizacija zločinaca, već je vršena i sistematska dehumanizacija žrtava. To se postizalo na različite načine. Najčešće se to radilo na način da su žrtve u logorima mjesecima držani u izuzetno neuslovnim prostorijama bez sanitarija. Nedostatak vode i nepostojanje elementarnih higijenskih uslova, zatočenike je činilo izuzetno prljavim i

²⁸⁰ M. Sells, navedeno djelo, str. 102.

²⁸¹ Opširnije N. Cigar, navedeno djelo, str. 64, 65.

²⁸² Isto, str. 83, 84.

smrdljivim. Sedmicama pa i mjesecima zatočeni su držani na rubu gladi uz svakodnevna maltretiranja, ponižavanja i premlaćivanja.

Gradovi koje su srpske snage držale pod opsadom najviše su ličili na velike koncentracione logore, jer su u njih srpske snage puštale vrlo malo konvoja sa hranom i higijenskim potrepštinama. U njima su njihovi stanovnici bili izloženi izuzetno nehumanim uslovima življenja. "Učinak takve dehumanizacije bio je očigledan u Srebrenici, gdje je jedan holandski vojnik, neposredno prije nego što je Holandski bataljon predao grad srpskoj vojsci, izrazio prezir prema Bošnjacima jer *smrde*. Očito mu nije palo na pamet da ljudi što žive u uslovima koncentracionog logora nisu u stanju normalno održavati higijenu, a to je bio dio smišljene politike."²⁸³

Dehumanizacija imena kolektivnih žrtava bio je također, jedan od značajnih motivacionih faktora genocida. U onim područjima koje su okupirale JNA/VJ i Vojska Republike Srpske, kao po pravilu Bošnjaci su nazivani Turcima ili balijama, a Hrvati ustašama. Izrazi ustaša, Turci i balije, asocijirali su na tudina, zločinca, koga je poželjno protjerati, maltretirati, ubiti, jednom riječju otjerati sa "svoje" zemlje.

I pored svestrano "stručne" obuke, te na tim rezultatima "stvorenog" srpskog zločinca, da bi potpuno "slobodno" i punim kapacitetom, "s apetitom" učestvovao u zločinu genocida, "stvoreni" zločinac je na kraju ipak morao preobraziti vlastiti identitet. Preobražaj identiteta zločinac je započeo upotrebom maske. Organizatori genocida su upotrebom maske preobražavali ljudski identitet u identitet zločinca. Navlačenjem maske zločinac napušta identitet čovjeka, a uzima identitet zločinca, koji je u očima zločinca značio lik srpskog heroja. Oni koje je ubijao, također su imali preobražen identitet, već je bila izvršena dehumanizacija njihovog imena. Oni kao žrtve više nisu bili njihovi poznanici, komšije, kolege s posla, prijatelji, već jednostavno balije, Turci, "poturice", izdajnici srpstva i tome sl.

Filozofija laži, filozofija bez etičnosti sa ovim je bila zaokružena i genocid je mogao da se "normalno" odvija kao racionalna, organizirana, perfidna i nadasve okrutna i brutalna aktivnost izvršilaca genocidne prakse nad žrtvama

²⁸³ M. Sells, navedeno djelo, str. 241, 242, napomena 13.

genocida. Filozofijom laži služila se i SR Jugoslavija u nastojanjima da pred međunarodnom zajednicom prikrije svoje učešće u agresiji i zločinu genocida u Bosni i Hercegovini. Uostalom, u SRJ su planirani i usavršavani svi ti metodi i konkretne obmane svoje i svjetske javnosti.

Bosansko iskustvo i međunarodni pravni akti, nedvosmisleno potvrđuju da su SR Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) i Republika Hrvatska izvršile agresiju na Bosnu i Hercegovinu i nad jednim od njezinih naroda - Bošnjacima počinili zločin genocida.

U čl. 1 Rezolucije Generalne skupštine od 14. 12. 1974. godine precizira se akt agresije, koji čine:

- upotreba oružane sile jedne države protiv druge. Mi smo već u prethodnim poglavljima pokazali upotrebu oružane sile JNA, države SR Jugoslavije, protiv suvereniteta, teritorijalne cjelovitosti i političke nezavisnosti Bosne i Hercegovine.
- neosporno je da je SR Jugoslavija prva upotrijebila oružanu silu protiv Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Tim aktom je prekršila Povelju UN-a (član 2), što automatski podrazumijeva akt agresije.

U skladu sa čl. 3 Rezolucije Generalne skupštine UN-a, SR Jugoslavija je prema Bosni i Hercegovini počinila slijedeće radnje koje nedvosmisleno govore o njezinom sudjelovanju u zločinu genocida u Bosni i Hercegovini. Te radnje su slijedeće:

- upućivanje od SR Jugoslavije, JNA i grupa dobrovoljaca i plaćenika da protiv Bosne i Hercegovine poduzimaju oružane akcije i vrše zločine;
- aktivnost (upotreba) oružanih snaga SR Jugoslavije u Bosni i Hercegovini i nakon 19. maja 1992. godine;
- napad oružanih snaga SR Jugoslavije na kopnene snage Armije RBiH;
- bombardiranje teritorije Bosne i Hercegovine, i to artiljerijskom vatrom i avijacijom od oružanih snaga SR Jugoslavije sa aerodroma i teritorije u SR Jugoslaviji;

➤ invazija oružanih snaga SR Jugoslavije na Bosnu i Hercegovinu u namjeri pripajanja dijelova Bosne i Hercegovine i ostvarenje projekta velike Srbije.

Iste akte agresije i učešće u genocidu u BiH učinila je i država Republika Hrvatska. Bosansko iskustvo svjedoči da je Republika Hrvatska u agresiji i genocidu na BiH angažirala Hrvatsku vojsku, Hrvatsku policiju i Hrvatsko vijeće obrane, koje je u suštini bilo samo jedna od komponenti Hrvatske vojske, isto kao što je Vojska Republike Srpske i jedinica (komponenta operativno-strategijsko tijelo) Vojske SRJ.²⁸⁴

Ovdje je neophodno istaći da su i SR Jugoslavija i Republika Hrvatska, vršeći agresiju na Bosnu i Hercegovinu, počinile zločin genocida, a time i zločin protiv međunarodnog mira. Bosansko iskustvo genocida potvrđuje i to da je, ipak, postojala razlika u intenzitetu agresije Republike Hrvatske prema BiH u odnosu na intenzitet agresije SR Jugoslavije na BiH. Razlika se sastoji u tome što je agresija Hrvatske, zasigurno, bila nižeg intenziteta od agresije SR Jugoslavije.

To je najvjerojatnije iz razloga što je ta agresija bila kontrolirana od nekih značajnih međunarodnih subjekata. Još jedna karakteristika bitna za učešće Republike Hrvatske u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, u odnosu na SR Jugoslaviju, jeste ta što sa strane Hrvatske nisu angažirane ozbiljne paravojne formacije za vršenje zločina genocida.

Važno je istaći da Republika Hrvatska i SR Jugoslavija nisu izvršile oružanu intervenciju u BiH, što neki faktori žele dokazati, već klasični čin agresije. To potvrđuju i politički ciljevi koje su agresori imali prema Bosni i Hercegovini, a koji su prevazilazili značenje oružane intervencije.

Ratni ciljevi SR Jugoslavije i Republike Hrvatske, nisu bili samo ekonomske, kulturne, pa i uobičajene političke prirode. Naprotiv, obje države za ratni cilj su imale uništenje države Bosne i Hercegovine. Da bi taj cilj postigle, služile su se sredstvom genocida nad Bošnjacima, i sociocida nad bosan-

²⁸⁴ Smail Ćekić, AGRESIJA NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004.

skohercegovačkim društvom. Njihovo kasnije reduciranje agresorskih ciljeva nije promijenilo karakter zločina u Bosni i Hercegovini.

"Ciljevi agresije opredijelili su metod agresije. Ciljevi agresije sastojali su se u stvaranju etnički čistih prostora na teritoriji Bosne i Hercegovine i njegovog pripajanja velikoj Srbiji. Ovaj cilj se mogao ostvariti samo primjenom genocida kao metoda. Prema bošnjačkom stanovništvu Bosne i Hercegovine počinjen je genocid. Srpska propaganda je ponudila, a međunarodna zajednica prihvatila eufemizam etničko čišćenje umjesto genocida. Praksa etničkog čišćenja sastojala se u tome da, pošto srpske snage okupiraju neko područje, uklone sve nesrbe, stvarajući na taj način etnički čistu regiju kojom upravljaju srpske vlasti."²⁸⁵

Napomenimo da se sve ovo odnosi i na Republiku Hrvatsku. Napomenimo i to da bosanskohercegovačko iskustvo genocida bilježi da su i jedna i druga država, odnosno njihova politička vodstva personalizirana u likovima S. Miloševića i F. Tuđmana, u toku cijele 1991. godine, preciznije od marta mjeseca, intenzivno dogovarali podjelu Bosne i Hercegovine i sa tim ciljem vršili detaljnu pripremu agresije. Agresiju su i vršenje genocidnih radnji obje države započele skoro u isto vrijeme - krajem 1991. godine.

Krajnje je licemjerno, danas, osporavati zločin genocida u Bosni i Hercegovini počinjen sa strane država SR Jugoslavije i Republike Hrvatske, odnosno njihovih legalnih i legitimnih armija (Vojska SRJ i HV) i paravojnih formacija koje su one formirale, te njihovih kolaboracionističkih vojnih snaga (VRS i HVO), koje su takode formirane uz svu političku, vojnu i logističku pomoć susjednih država.

Bosanskohercegovačko iskustvo genocida danas se već procesuiru pred Međunarodnim sudom. Stigle su i prve pravomoćne presude, kao što su one generalima i oficirima VRS Krstiću, Blagojeviću i Jokiću. U tački 688 presude Radoslavu Krstiću eksplicitno se kaže: "Na osnovu gomijih razmatranja, generala Krstića valja proglasiti krivim za:

kojom sudom?

²⁸⁵ S. Softić, navedeno djelo, str. 239.

kolaboracionisti (1)
fascisti (2)

- Genocid;
- Progone;
- Ubistvo.²⁸⁶

→ netačan naziv. Logorima su davali razne oznake

Optužnice protiv R. Karadžića i R. Mladića, podignute od strane tužilaštva Međunarodnog krivičnog suda u Hagu, nedvosmisleno potvrđuju da su oni počinili zločin genocida. Izmijenjena i dopunjena optužnica protiv R. Karadžića "optužuje: R. Karadžića, za genocid, zločine protiv čovječnosti, kršenja zakona ili običaja rata i teške povrede ženevskih konvencija iz 1949. godine."²⁸⁷

U tački 17 se precizno navodi:

"17) Između 1. jula 1991. i 31. decembra 1992. godine, djelujući individualno ili u saradnji sa drugima, među ostalim i sa Momčilom Krajišnikom i Biljanom Plavšić, te između početka marta 1995. i 30. novembra 1995. godine, djelujući individualno ili u saradnji sa drugima, Radovan Karadžić je planirao, podsticao, naredio, počinio ili na drugi način pomagao i podržao planiranje, pripremu ili izvršenje uništenja, u cijelosti ili djelimično, nacionalnih, etničkih, rasnih ili vjerskih grupa bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata, kao takvih, u više opština, uključujući, među ostalim Bijeljini, Bratunac, Bosanski Šamac, Brčko, Doboju, Foču, Ilijaš, Ključ, Kotor-Varoš, Novi Grad, Prijedor, Rogaticu, Sanski Most, Srebrenicu, Višegrad, Vlasenicu, Zavidoviće i Zvonik. Uništavanje tih grupa u tim opštinama sprovedeno je:

- a) ubijanjem bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata tokom i nakon napada na i unutar tih opština; ubijanjem bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata u logorima i zatočeničkim objektima i nakon što su iz njih odvedeni; i ubijanjem bosanskih muslimana nakon zatočeništva na više raznih lokacija u srebreničkoj enklavi i u njenoj okolini;

²⁸⁶ Presuda Haškog suda Krstiću, Predmet br. IT-98-33-T od 2. avgusta 2001., str. 284. Objavljena u: SREBRENICA - OD PORICANJA DO PRIZNANJA, Helsinski odbor za ljudska prava, Beograd, 2005, str. 359 do 647.

²⁸⁷ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju: Predmet br. IT-00 str. 1 prijevoda na bosanski jezik.

- b) nanošenjem teških tjelesnih ili duševnih povreda bosanskim Muslimanima i bosanskim Hrvatima za vrijeme zatočenja u logorima i zatočeničkim objektima i tokom isljeđivanja na tim lokacijama, u policijskim stanicama i kasarnama gdje su zatočeni bili stalno izloženi nečovječnim djelima, ili bili prisiljeni da im budu svjedocima, a koja su uključivala ubistvo, seksualno nasilje, mučenje, premlaćivanja i pljačku; i

- c) zatočenjem bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata u logorima i zatočeničkim objektima u uslovima života sračunatim da dovedu do fizičkog uništenja, u cijelosti ili djelimično, tih nacionalnih, etničkih, rasnih i vjerskih grupa kao takvih, o čemu se više govori u paragrafu 30."²⁸⁸

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju za genocid i druge oblike zločina protiv čovječnosti optužio je i Ratka Mladića, komandanta Vojske bosanskih Srba. Izmijenjena optužnica optužuje Ratka Mladića za **genocid, saučesništvo u genocidu, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja.**²⁸⁹

U tački 24 optužnice se navodi: "U ovom udruženom zločinačkom poduhvatu učestvovali su brojni pojedinci. Svaki je učesnik svojim djelima ili propustima znatno doprinio ukupnom cilju poduhvata. General **Ratko Mladić** je radio u dogovoru sa, ili njihovim posredstvom, drugim pojedincima koji su učestvovali u ovom udruženom zločinačkom poduhvatu, među kojima su bili general Momir Talić, general Stanislav Galić, general Dragomir Milošević, general Radislav Krstić i drugi pripadnici snaga bosanskih Srba; Radovan Karadžić, Momčilo Krajišnik, Biljana Plavšić i drugi članovi rukovodstva bosanskih Srba i SDS-a; članovi civilnih organa u BiH-u, uključujući regionalne i opštinske krizne štabove; pripadnici JNA i Vojske Jugoslavije (dalje u tekstu: VJ); Slobodan Milošević i druge vojne i političke ličnosti iz SFRJ-a i Republike Srbije; te pripadnici paravojnih i dobrovoljačkih jedinica iz Srbije."²⁹⁰

²⁸⁸ Isto, str. 45.

²⁸⁹ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, predmet br. IT-95-5/18-1, str. 1 prijevoda na bosanski jezik.

²⁹⁰ Isto, str. 5.

PETI DIO

**MEĐUNARODNA ZAJEDNICA
I ZLOČIN GENOCIDA U BIH
(1992.-1995.)**

1. GENOCID U BOSNI U ZAPADNJAČKOJ PUBLICISTICI

Iz dosadašnjeg izlaganja čitaocu je sasvim jasno da je agresija na Bosnu i Hercegovinu godinama planirana i pripremana od strane susjednih država (republika). Cilj agresije je bio uništenje Bosne i Hercegovine kao države i njenog multietničkog društva. U martu 1991. godine agresori su se dogovorili o njenoj međusobnoj podjeli, ali su oko toga koliko i šta će kome pripasti uskoro zaratili.

Činjenice o tome bile su poznate bar vladama velikih sila, ali je malo šta od toga dospijevalo u javnost. "Nacionalni" interesi bili su im preči i od Povelje UN, koja ih je obavezivala na odbranu žrtve i vojnu intervenciju.

Bitan popratni cilj agresora na Bosnu i Hercegovinu bio je da spriječe prodiranje istine u svjetsku javnost o zločinu genocida koji upravo agresori i njihovi instrumentalizirani pojedinci i grupe iz Bosne i Hercegovine vrše u Bosni i Hercegovini. Da bi se postigao ovaj cilj, političko-informativni štabovi agresora putem vlastitih medija lansirali su svoju istinu o karakteru agresije na Bosnu i Hercegovinu. Oni ne pominju riječ agresija, niti riječ genocid. Za njih je agresija građanski rat, izazvan "vijekovnom mržnjom bosanskih plemena". Oni agresiju na BiH pokušavaju predstaviti kao posljedicu starih - dugovjekovnih neprijateljstava. Kada su u svijet, ipak, počele da stižu slike i iskazi svjedoka iz srpskih koncentracionih logora o mučenjima, silovanjima i ubistvima, odnosno o očitim primjerima genocidnih radnji, srpska je propagandna mašinerija genocid zamijenila eufemizmom "etničko čišćenje".

Istina o genocidu u Bosni i Hercegovini je, iako sa zakašnjenjem, ipak počela u zapadnjačkoj publicistici buditi uspavanu savjest čovječanstva. **Za širenje istine o onom što se stvarno dešava u Bosni i Hercegovini u zapadnjačkoj publicistici najzaslužniji je dopisnik njujorškog dnevnika Njusdej (Newsday)²⁹¹ Roj Gatman (Roy Gutman).** On je 2. avgusta 1992. godine izvjestio,

²⁹¹ "Njusdej" (Newsday) su novine s tiražom većim od 800.000 primjeraka na Long Islandu i metropolitanskom New Yorku. Njihov ugled prije proističe iz solidnog lokalnog i nacionalnog izvještavanja te pionirske ekipe za istraživanje, nego od male grupe dopisnika iz inostranstva, no upravo su dobile Pulitzerovu nagradu za međunarodno izvještavanje" (R. Gatman, SVJEDOK GENOCIDA, VKBI, 1995., str. 18).

odnosno preko Newsdaya, upoznao američku i svjetsku javnost o sistematskom mučenju, silovanju, izgladnjivanju i ubijanju u koncentracionim logorima Omarska i Luka Brčko, koje su formirale Vojska bosanskih Srba i paravojne formacije. "Urednici Njusdeja odlučili su ovoj priči dati dramatičnu notu na naslovnim stranama na način kako to čine samo tabloidi. LOGORI SMRTI U BOSNI bio je naslov otisnut slovima veličine 6 centimetara. Bila je to odvažna odluka. Izvještaj su odmah prenijele novinske agencije, televizijski i radio programi u Sjedinjenim Državama i po čitavom svijetu."²⁹²

Nakon objavljivanja ovih informacija centri političke moći zapadnih država, njihove političke partije, vladine i nevladine organizacije izražavali su zbunjenost i zaprepaštenost. U masovnim medijima ne samo da se pokazala velika zainteresiranost za ova zbivanja, nego je nastala velika uzbuna i iznenadenost.

Britanska televizijska ekipa "Nezavisne televizijske novosti" (Independent Television News - INT) nekoliko dana kasnije posjetile su koncentracione logore Omarska i Trnopolje i uspjeli snimiti iscrpljene zatvorenike koji su se nalazili iza bodljikave žice i izgledali kao živi kosturi koji će svakog trenutka umrijeti. Omarsku su srpske vlasti neposredno pred dolazak ovih TV ekipa zatvorile, a njene zatočenike prebacili u koncentracioni logor Trnopolje,²⁹³ gdje su napravljeni ovi snimci. Trebalo je više od mjesec dana da logore Omarska, Trnopolje i druge posjete predstavnici Međunarodnog Crvenog križa. Ovaj koncentracioni logor oni su posjetili 5. septembra 1992. godine.

Nakon objavljivanja vijesti o logorima smrti u "Njusdeju" interes stranih novinara za događaje u BiH je naglo povećan. Od 2. avgusta do sredine

²⁹² Isto.

²⁹³ Civilni u koncentracionim logorima, kao u Trnopolju, bili su izloženi zlostavljanju, mučenju i silovanju. Oni su pojedinačno ili u manjim grupama, a u logorima za uništavanje kao što je Omarska (oko 1.000 do 2.000 ubijenih) na stotine ubijani. Uz to je najmanje 1.000 zatočenika nestalo bez traga. Čisti logori za uništavanje bili su Keraterm, ureden u nekadašnjoj tvornici keramike u Prijedoru u kome je likvidirano između 500 i 1.500 zatočenika, i Luka u Brčkom u sjeveroistočnoj Bosni. Ovdje je u ljeto 1992. godine oko 3.000 ljudi (5% žena i djece) našlo smrt" (T. Cilh, navedeno djelo, str. 81, 82).

septembra, prema svjedočenju R. Gatmana, Bosnu i Hercegovinu je posjetilo 360 novinara.²⁹⁴

Rezultat ovih medijskih aktivnosti zapadnih publicista jeste, prije svega, spoznaja zapadne javnosti o organiziranoj mreži sistema sabirnih i koncentracionih logora, osnovanih od strane državnih i paradržavnih organa. Pored medija, istini o koncentracionim logorima u Bosni i Hercegovini doprinijele su i aktivnosti bosanskih humanitarnih organizacija. "Već 3. juna 1992. godine radna grupa bosanskih humanitarnih organizacija objavila je listu od 94 srpska logora u Bosni i Hercegovini sa 105.348 zatočenika i 11 logora u Srbiji i Crnoj Gori sa 22.710 zatočenika. Već do tog vremena 9.100 zatočenika je bilo izgubilo život. Ovaj dokument dostavljen je Ujedinjenim nacijama, visokom komesaru za izbjeglice (UNHCR), Međunarodnom crvenom krstu kao i američkoj vladi. Ove institucije mjesecima su to prešućivale, iako su imale i bolja saznanja. Izvještajima o postojanju zarobljeničkih logora na obje strane, neke su uz to pokušavale obmanuti međunarodnu javnost o stvarnom broju srpskih logora. Impozantna većina zatočenika bili su civili, a ne ratni zarobljenici."²⁹⁵

Mnogi od ovih logora bili su tvornice smrti. O tome najbolje svjedoče upravo oni koji su imali priliku posjetiti ih. "Omarska je bila tvornica smrti. Nisu svi krivi koji su tu izgubili živote, ali da nije bila zatvorena, hiljade ljudi koji su se u njoj nalazili krajem jula, nekoliko sedmica kasnije bilo bi mrtvo. Lica koja su vodila intervjue za američku vladu zaključila su da su srpski stražari u Omarskoj pobili oko 5.000 muškaraca od ukupno 13.000 koliko ih je prošlo kroz logor."²⁹⁶

Pored užasa koncentracionih logora u zapadnoj publicistici počeli su da se pojavljuju naslovi o silovanju, odnosno, u zapadnu javnost su počeli da dopiru direktni iskazi žrtava silovanja, sva njihova monstruoznost, nehumanost i besprimjernost u historiji čovječanstva. Kao i u slučaju koncentracio-

²⁹⁴ "I tako sam se sredinom septembra vratio u dio Bosne koji su kontrolirali Srbi i doznao da ga je od moga izvještaja objavljenog 2. avgusta posjetilo 360 novinara" (R. Gatman, navedeno djelo, str. 19).

²⁹⁵ T. Cilh, navedeno djelo, str. 81.

²⁹⁶ R. Gatman, navedeno djelo, str. 19.

nih logora, i o zločinu silovanja u Bosni i Hercegovini, u zapadnoj publicistici prednjačio je "Njusdej". Često je na naslovnoj stranici ovih novina prikazivana dramatična slika ovih događanja. U početku agresije na Bosnu i Hercegovinu evropska i svjetska javnost nisu obraćali naročitu pažnju ovim događajima.

Ovakvo stanje javnosti bilo je uzrokovano time što je malo publikacija, osim "Njusdeja", informiralo o strahotama genocida u Bosni i Hercegovini. **Prekretnica** je izvršena sredinom novembra 1992. godine kada je njemački televizijski program "Mona Lisa" emitirao intervjuje sa žrtvama silovanja. Užasavajuće scene silovanja i stanja u konc-logorima našle su se i na stranicama "Šterna" (Stern) i "Njusvika" (Newsweeka), kao i mnogih drugih časopisa.

Rezultati ovih izvještaja su pomiješani. Dio zapadne javnosti s nevjernicom gleda u izvještaj, dok drugi dio javnosti vjeruje da su mediji malo "napuhali" događaje, odnosno, previše ih dramtizirali. Istina je ipak jedno, činjenice su iznesene na vidjelo, odnosno zapadna publicistika ih je u svojoj autentičnosti iznijela pred lice zapadne javnosti i pred lice zapadnih centara političke i vojne moći.

Zapadni mediji su bosanskohercegovačku ratnu realnost počeli prikazivati kao najokrutniji i najnehumaniji ratni sukob koji se u Evropi, ali i bilo gdje u svijetu, vodio nakon Drugog svjetskog rata. Bosanska ratna realnost se nametala svjetskoj medijskoj pozornici sama od sebe. Mnogi svjetski politički moćnici nastavili su da kalkuliraju, da li iz neznanja, političke pragme i svjesne političke aktivnosti ili pak iz nehtijenja, stvar je detaljnije analize. Ono što je sigurno, oni najmoćniji, koji su mogli zaustaviti zlo, to nisu učinili. "Tako je Buš (Georg Bush, senior) ostao nezainteresiran i udaljen čak i onda kada se realnost nametnula sama od sebe. U avgustu 1992., nakon što je "Njusdej" objavio iskaze očevidaca o sistematskom ubijanju u srpskim koncentracionim logorima, Buš je izrazio svoje zaprepaštenje, ali je nastao rat opisivati - netačno, kao krvnu osvetu, posljedicu starih neprijateljstava. Kako bi opravdao svoju neaktivnost, Buš je prepravio povijest. Balkanski političari to stalno čine. Kod kuće su njegove izjave povećale pozornost u javnoj raspravi, ali u Beogradu, glavnom gradu Srbije, sofisticirani

politički radnici, kojima je rat zanimanje, primili su poruku. Džordž Buš se služio njihovom retorikom."²⁹⁷

Naruku ovakvim stavovima išla je moćna srpska politička propaganda, koja je strahote genocida u Bosni i Hercegovini prikazivala ili kao građanski rat, ili kao etnički sukob, a nerijetko i kao vjerski sukob. Dokle je išla medijska instrumentalizacija srpske propagande u Bosni i Hercegovini, vidi se i iz izvještaja o razgovorima novinara "Njujork Tajmsa" (*New York Times*) koji su vodili sa novinarima sa Pala. "Novinar *Njujork Tajmsa* razgovarao je sa dvije bosanskosrpske novinarke na Palama. "Živimo u prvom susjedstvu sa muslimanima, ali više ne možemo zajedno", rekla je Jelena Dabarčić. I kao uzgred dodala, "ako smo ih toliko silovali i mučili zašto bi onda željeli da žive s nama". Draga Grubić je rekla: "Nemam više želju da odem u Sarajevo. Nemam čak ni želju da se vratim u Zagreb, gdje sam nekada živjela. To je kao ljubavna veza - kad je gotovo, onda je gotovo i čovjek mora da nade drugu."²⁹⁸

Pojedini mediji su išli tako daleko da su za sve željeli okriviti Bošnjake i one njihove prijatelje koji su im uistinu željeli pomoći, a nisu mogli. Tako britanski Sandej Tajms (*Sunday Times*), pozivajući se na navodne izvore CIA-e, piše kako Turska dotura oružje u Bosnu i Hercegovinu. Ona to radi, navodno, tako što njezini avioni puni naoružanja za Armiju RBiH slijeću na Tuzlanski aerodrom. Ove tvrdnje opovrgao je komentator poznatog turskog lista Sabah Džingis Čander (Sabah Gengis Candar).²⁹⁹

²⁹⁷ R. Gatman, navedeno djelo, str. 23.

²⁹⁸ M. Hasanbegović, BOSANSKI PAKAO VIDEN IZVANA, 1992.-1997, Amer-BiH home, Sarajevo, 2003., str. 260.

²⁹⁹ "Ako SAD same blokiraju takve mjere dotura oružja, možete li zamisliti da su Turci u mogućnosti da dopreme tu pomoć avionima Herkules C-130. Da su Turci toliko moćni oni bi dopremili pomoć u Sarajevo. Možda je takva informacija data Englezima da se sakrije američka uloga i krivica svali na Turke. Turska ne može da preuzima vojne ili ilegalne akcije bilo gdje u svijetu. Po mom shvatanju, multinacionalna i demokratska Bosna - nezavisna, najbolje je rješenje i za nacionalni interes Turske. Nama u Turskoj je potrebno da budemo u suglasju sa zapadnim sistemom, sa Evropskom unijom, tako možemo da sačuvamo naš islamski identitet. Iz našeg nacionalnog interesa mi želimo multikulturalnu i multinacionalnu Evropu" (Citirano prema: M. Hasanbegović, navedeno djelo, str. 261).

O zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava svih vrsta, a posebno o ubijanju, maltretiranju, premlaćivanju, silovanju, paljenju imovine, pljačkanju, izvještavali su brojni zapadni mediji. Nije rijedak slučaj da su navođeni izvještaji zvaničnika međunarodne zajednice, kao npr. šefa operacije UNHCR-a u Banjoj Luci Luja Žentila (Louis Gentile). Entoni Luis (Anthony Lewis) u "Njujork Tajmsu" (New York Times) od 15. januara 1994. godine citirao je upravo komentar Žentila o događajima u Bosni i Hercegovini. "Moralo bi se znati, i ostati zabilježeno za sva vremena, da tzv. lideri Zapadnog svijeta već godinu i po dana znaju šta se ovdje dešava. Oni dobivaju izvještaje jedan za drugim. Oni govore o kažnjavanju ratnih zločinaca, ali ne rade ništa da nesretne ratne zločine spriječe. Neka im Bog oprost, neka Bog oprost svima nama."³⁰⁰

Nakon međunarodnog publiciteta koji je dat u zapadnoj publicistici o zločinima Srba nad Bošnjacima i Hrvatima, u Čikagu (Chicago, SAD) je osnovana Srpsko-američka nacionalna mreža za informisanje: "SerbNet". Njen zadatak je bio da vrbovanjem međunarodnih zvaničnika putem medija iskaže srpsko viđenje događaja u Bosni i Hercegovini. Upravni odbor "SerbNeta" sastojao se pretežno od predstavnika srpskih nacionalnih organizacija u SAD i Kanadi.

Milan Višnjić, jedan od članova "SerbNeta", osnovao je vlastiti mjesečnik "Media voć" (Media Watch) u kome je iznio stav: "Srbi su tokom protekle godine jako stradali od medija."

Srpsko-američka grupa "SerbNet" finansirala je bivšeg komandanta snaga UN-a penzionisanog kanadskog generalmajora Luisa Mekenzija (Lewis MacKenzie)³⁰¹ na jednoj turneji 1993. godine sa zadatkom da svojim govorima opovrgne već prihvaćeno međunarodno stajalište da su pripadnici srpske

³⁰⁰ L. Gentile, TORONTO GLOBE MAIL, 15. januara 1994.

³⁰¹ "MacKenzie je priznao u telefonskom razgovoru iz Ottawe da je njegovu turneju finansirala grupa "SerbNet", ali je rekao da ne zna koliko je za to bio plaćen. Rekao je da on obično prima do 10.000 dolara po nastupu, te da ga ne bi iznenadilo da je "SerbNet" platio toliki iznos preko njegovog agenta. "SerbNet" je kasnije potvrdio da mu je platio 15.000 dolara i troškove za više od 12 govora i intervjuja koje je dao u Vašingtonu u dva dana prošlog mjeseca" (R. Gatman, navedeno djelo, str. 211).

vojske u Bosni i Hercegovini ti koji su odgovorni za masovna ubijanja, silovanja i etničko čišćenje. Podsjetimo da je MacKenzie bio komandant mirovnih snaga u Bosni i Hercegovini od marta do avgusta 1992. godine. On je zasigurno raspolagao svim značajnim informacijama iz tog perioda. No, i pored toga on je za dobiveni novac istinu o zbivanjima u Bosni i Hercegovini prezentirao na način kako su željeli oni koji su ga plaćali. "Na svom putu Mekenzi, održao je više od 10 govora i intervjuja u kojima je doveo u pitanje smisao američke vojne intervencije zbog spašavanja bosanskih Muslimana. SerbNet je izjavio da se Mekenzi pojavio u televizijskoj emisiji Lari Kinga (Larry King) koja se prikazuje po citavoj Americi, te radijskim kontakt emisijama da se sastao s uredničkim odborom biltena *Američke novosti i vijesti iz svijeta* (US News and World Report) i da je razgovarao s deset novinara iz Vašingtonskog ureda Asošijeted presa (Associated Press). Dao je intervjuje za Vašington Tajms (Washington Times), Nacionalni žurnal (National Journal), časopise Tajm (Time) i Gazet (Gazette), ABC radio. Takođe se sastao s nekoliko vodećih kolumnista u Vašingtonu (Washington Post) i pojavio se na CNN-u."³⁰²

U posljednjem broju mjesečnika "Media voća", Milan Višnjić je rekao: "Bilo nam je vrlo drago što postoji neko ko će povoljnije govoriti o Srbima." A šta je govorio Mekenzi i šta je želio postići? Želio je umanjiti srpsku odgovornost za počinjena zlodjela, prikazujući agresiju na Bosnu i Hercegovinu kao gradanski rat, a genocid kao "etničko čišćenje". "Moj stav je uvijek objektivn, jer ja ne krivim samo Srbe", govorio je za "Njusdej" Mekenzi. On je svojim nalogodavcima ("SerbNetu") obećao: "Ja ću i dalje nastaviti govoriti o tim stvarima tačno kako ih vidim."³⁰³

Ambasador Bosne i Hercegovine u UN-u Muhamed Šaćirbegović je govorio o radu generala Mekenzia, istakao kako je "general MacKenzie od samog početka pokazivao svoju pristrasnost."

Sa stavovima i načinom na koji to radi Mekenzi nisu se mnogi slagali. Tako, Džordž Keni (George Kenny), bivši službenik američkog Ministarstva

³⁰² R. Gatman, navedeno djelo, str. 212, 213.

³⁰³ Citirano prema, R. Gatman, navedeno djelo, str. 213.

vanjskih poslova ističe: "Ići na turneju za srpsku organizaciju čiji je jedini cilj propaganda - to je za mene previše i držim to nečuveno netačnim."

U medijskoj produkciji istine o agresiji i genocidu u Bosni i Hercegovini bile su uključene mnoge medijske kuće. Zapadne medijske kuće imale su veliku važnost za formiranje stavova javnog mnijenja, zapadnih društava ali i praktičnih ponašanja vlada najuticajnijih država zapadne hemisfere. Iz tih razloga i "Bosanska je vlada 1992. uposlila Ruder-Fin (Ruder-Finn), tvrtku za odnose s javnošću iz Vašingtona, ali je njihov glasnogovornik izjavio da je ugovor trenutno neaktivan. Sankcije UN-a su spriječile da krunja Jugoslavija, u kojoj dominira Srbija, iznajmi usluge neke tvrtke za odnose s javnošću, no ta zabrana se ne odnosi na srpsko-američke grupe. Prema njihovim vlastitim publikacijama, SerbNet trenutno zapošljava dvije vodeće tvrtke za odnose s javnošću - Makdermot/Onil i dr. (McDermott/O'Neill & Associates), Liberalno-demokratsku tvrtku kojoj je na čelu Tomas O'Neil (Thomas P. O'Neill III), sin nekadašnjeg spikera u Predstavničkom domu, i Dejvid A. Kin (David A. Keene) i Arlingtonsko udruženje iz Virdžinije (David A. Keene & Associates of Arlington, Virginija). Kin je predsjednik američke konzervativne unije. Obje tvrtke su pomagale u organizovanju Mekenzijske majske govorničke i medijske turneje, kako to navode službenici obje tvrtke."³⁰⁴

Ono što su Mekenzi i njegovi nalogodavci željeli postići, postigli su. Željeli su stvoriti takvu medijsku pretpostavku koja bi spriječila američku vojnu intervenciju u Bosni i Hercegovini. Za tu priliku oni ga uistinu predstavljaju kao autoritarnu i vjerodostojnu političko-vojnu figuru. Mekenzi je bio učesnik devet mirovnih misija po čitavom svijetu, a bio je jako popularan u Kanadi. Cijelo vrijeme bio je protiv upotrebe vojne sile u Bosni i Hercegovini, jer je tvrdio da bi ona doživjela neuspjeh. Kraj rata u Bosni i Hercegovini ga je energično demantovao. Mekenzi je jednom prilikom izjavio: "Ako cilj nije ispraviti sve nepravde nanesene u prošlosti, za što je jasno da je nemoguće, već zaustaviti ubijanja i stvoriti uvjete za trajni mir u Bosni i Hercegovini, bilo bi bolje ako priznamo da je prekasno ponovo sastavljati Bosnu",³⁰⁵ sasvim neopravdano zaključuje Mekenzi. Današnje stanje društven-

³⁰⁴ Isto, str. 214.

³⁰⁵ Citirano prema, R. Gutman, navedeno djelo, str. 215.

političkih odnosa nedvosmisleno opovrgava sve Mekenzijske tvrdnje. Pod uticajem medijske propagande, do danas se na zapadu zadržalo jedno stereotipno viđenje događaja u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine. Ne samo novinari, već i dobar dio diplomata i znanstvenika o tragediji u Bosni i Hercegovini razmišlja na sličan način. Odras opće zapadne publicistike o Bosni i Hercegovini, uticao je na izgradnju kulturne naučne i političke klime, koja genocid u BiH vidi kao jedan od mnogobrojnih oblika plemenskih borbi na prostorima bivše Jugoslavije za koju ne vrijedi dati "ni dva centa".

Rasprave o događajima u Bosni i Hercegovini nosili su vodeći američki znanstvenici i kolumnisti. Tako jedan od vodećih stručnjaka za genocid u SAD sociolog Irvin Luj Horovic (Irving Louis Horowitz), u svom djelu *GENOCID I NOVE DRŽAVE (GENOCIDE AND STATE POWER)*,³⁰⁶ za događaje u Bosni i Hercegovini kaže da su oni izazvani "plemenskim borbama u Jugoslaviji". On uopće ne spominje Bosnu kao pojam. Robert Kaplan u svojoj knjizi *BALKANSKI DUHOVI (BALKAN GHOSTS)*³⁰⁷ granicu Evrope prema Turskoj spominje kao "stražnju kapiju". Ta knjiga je doprinijela razumijevanju balkanskih naroda kao mreži nerazmrsivih mržnji i osveta.

Balkanizam je novi pojam u znanstveno-političkoj retorici zapadne publicistike koji predstavlja iskrivljenu sliku o balkanskim narodima kao barbarima unutar čije je lokalne kulture genocid dio njezine sadržajnosti. Ovaj stav ili ovakvo shvatanje balkanizma upućuje na opravdanje nečinjenja zapadnih država u zaustavljanju i sprečavanju genocida u Bosni i Hercegovini. Navodno, on se ne može izbjeći niti zaustaviti, jer je dio, kako oni kažu, "njihove lokalne kulture".

Neposredno prije brutalnog genocida u Srebrenici jula 1995. godine Tomas Fridmen (Tomas L. Friedman), kolumnista Njujork Tajmsa (New York Times), objavio je zaprepašujuće rečenice: "Ne dam ni dva centa za Bosnu. Ni dva centa, ljudi su tamo sami izazvali svoje nevolje. Ali, osjećam lojalnost prema saveznicima."³⁰⁸

³⁰⁶ Irving L. Horowitz, *TAKING LIVES: GENOCIDE AND STATE POWER (Genocid i moć države)*, Transaction Publishers, New Brunswick & London: 1997.

³⁰⁷ Robert Kaplan, *BALKAN GHOSTS (Balkanski duhovi)*, St. Martin's Presse, New York, 1993.

³⁰⁸ Citirano prema, B. Letica, S. Letica, navedeno djelo, str. 78.

Kada je u pitanju američka publicistika, ali i američka javnost i politička elita i njihov odnos prema Bosni i Hercegovini, od samog početka pa do kraja agresije formirala su se dva pristupa. Ovi će pristupi tokom agresije prerasti u društvene i političke pokrete. Jedan je bio pokret za intervenciju, a drugi pokret protiv intervencije. Bartol i Slaven Letica prvi nazivaju moralno-politički, a drugi real-politički.³⁰⁹ Obje grupe pretežno su činili kongresmeni, intelektualci, diplomati i novinari. "Prvi zahtjevi za zaustavljanje agresije na Bosnu vojnom intervencijom bili su: "Zaustavite balkanskog kasapina", *Stop the Butcher of the Balkans*, New York Times, 15. april 1992. str. 17; uvodni članci *Weakness and Shame, Slabosti i sramota*, New York Times, 14. juni 1992. str. E-19; Leslie H. Gelb, *A Balkan Plan*, New York Times, 1. juni 1992. str. A-17; Šta će zaustaviti Srbiju? (*What Will Stop Serbia?*) (uvodnik), 12. jula 1992. str. F-2; itd."³¹⁰

Medu onima koji su se zalagali za američku intervenciju u zaustavljanju genocida u Bosni i Hercegovini bili su: Frank Gafni (Frank R. Gaffneyem), bivši pomoćnik sektora odbrane, Entoni Luis (Anthony Lewis) i Leslie H. Gelb, liberalni kolumnisti "Njujork Tajmsa" (*The New York Times*). Centar za sigurnosnu politiku SAD štampao je 29. maja 1992. godine dokument pod naslovom: BLAGOSLOVLJENI MIROTVORCI - POTREBNE SU TRUPE - NE SANKCIJE - DA ZAUSTAVE JUGOSLOVENSKO KRVOPROLIĆE. U ovom dokumentu, između ostalog, se eksplicitno kaže: "Postoji samo jedan način da se zaustavi krvoproliće u bivšoj Jugoslaviji - Srbiji se ne smiju priznati plodovi njene agresije. Samo je jedna organizacija sposobna preuzeti i uspješno izvršiti taj obeshrabrujući zadatak: NATO. Jedino saveznici imaju predane, visoko obučene snage koje se mogu brzo prestrukturirati u borbeni postroj potreban da se osujete Miloševićevi hegemonistički planovi ... loše strane NATO-ove intervencije blijede pred opasnošću za kontinuitet i zapadne interese; ta će opasnost sigurno porasti ako komunističko/nacionalistički despot ne bude efikasno zaustavljen u svom barbarskom pokušaju da osigura teritorij i agresijom konsolidira svoju moć."³¹¹

³⁰⁹ Opširnije: B. Letica, S. Letica, navedeno djelo, str. 79.

³¹⁰ Isto, str. 80.

³¹¹ Blessed are the Peacemakers: Troops - not Sanctions - Needed to Halt Yugoslav Carnage, Center for Security Policy, Decision Brief, No. 92-D 57, 27. maj 1992., str. 3-4.

Skoro u isto vrijeme kada se prointervencionisti zalažu za NATO intervenciju u Bosni i Hercegovini, pokret protiv intervencije zagovara izolacionistički stav SAD. Oni svoje stavove opravdavaju na već poznatim stavovima o dugotrajnim i "urođenim" neprijateljstvima među balkanskim narodima. Evo jednog od tih stavova: "Budući da Bosna nije ništa više do poprište suprotstavljenih etničkih i vjerskih frakcija, a SAD tamo nema vitalnih interesa, Washington bi trebao pustiti da te frakcije same riješe svoju sudbinu ma kako to dugo trajalo."³¹²

Postavlja se opravdano pitanje: U kojim se to socijalnim, idejnim, političkim, publicističko-žurnalističkim strukturama nalazi metafizika politike i publicistike Zapada prema genocidu u Bosni i Hercegovini? Jedno je istina, ako ne svi, onda zagovarač zapadnjačke realpolitike smatra da je zlo genocida fenomen predmodernosti, fenomen predmodernih društava. Većina publikacija i sadržaja zapadnih medija utemeljena je na tom stereotipu. "Zato je greška u atribuciji prirode Zla koju čine Horovic, Friedman, Carpenter i mnogi drugi, tek puki odraz mnogo dublje predrasude zapada kako genocid kao fenomen spada u predmodernu doba, predcivilizaciju i barbarstvo, te u despotska, diktatorska nedemokratska društva. Ta zablude Zapada, kako je to upravo na primjeru genocida kazao Zigmund Bauman (Zygmund Bauman), a znatno prije njega Žan Fransoa Leotar (Jean François Lyotard) na primjeru općega zapadnjačkog razumijevanja povijesti i civilizacije, po svojoj je prirodi posljedica moderne."³¹³

Već smo istakli da je jedna među prvim knjigama utemeljena na tom stereotipu publikacija Roberta Kaplana *BALKANSKI DUHOVI*. Na istom mitu utemeljene su i mnoge druge publikacije, među kojima značajno mjesto zauzima knjiga koju su objavili Aspen Institut iz Berlina i Kamedžijeva fondacija za međunarodni mir (Carnegie Endowment for International Peace), pod naslovom: *NEDOVRSJENI MIR - IZVJEŠTAJ MEĐUNARODNE KOMISIJE O BALKANU*.³¹⁴ Napomenimo da su članovi ove komisije bili: Leo

³¹² Ted Galen Carpenter, HOLBROOKE HORROR: THE U. S. PEACE PLAN FOR BOSNIA, Foreign Policy Briefing br. 37, The Cato Institute, 27. novembra 1995., str. 1.

³¹³ B. Letica, S. Letica, navedeno djelo, str. 82.

³¹⁴ Zajedničko izdanje Hrvatskog helsinškog odbora, Zagreb i Fonda Pravnog centra otvoreno društvo BiH, Sarajevo.

Tajdemanz (Tindemans), predsjednik, Lloyd Cutler (Lojd Katler), Bronislav Geremek, Džon Rajper (John Roiper), Žak Rupnik (Jacques Rupnik), izvršni direktor i glavni autor.

Oni svoj zaključak iznose vrlo kratko: "... oni postkomunistički političari diljem Jugoslavije koji su dozvolili prastare mržnje kako bi nastavili svoje nacionalističke programe i koji su namjerno iskoristili propagandne mašine da opravdaju ono što se ne može opravdati upotrebom nasilja za teritorijalna osvajanja, izgon drugih ljudi i održavanja autoritarnog sustava moći."³¹⁵

Iz ovog njihovog stava proizilazi da u Bosni i Hercegovini ne postoji zločin genocida, ne postoji zločinac i žrtva, nasuprot ovim zločincima koje ne vide ili neće da vide, potenciraju postojanje univerzalnih zločina, kao što su: nacionalizam, "postkomunistički političari", prastara mržnja, autoritarni sustav moći, itd.

No, kada sve saberemo i oduzmemo u zapadnjačkoj publicistici prema Bosni i Hercegovini, valja iznijeti nepobitnu istinu, a to je da je Bosna i Hercegovina i sve ono što se u njoj dešavalo, pa i zločin genocida, ipak imala medijski tretman kao evropska i zapadna tragedija. Zapadni mediji (TV mreže, novine, sedmični i mjesečni časopisi, knjige) dakle, cjelokupna publicistika, je pune tri godine preuzimala istine, laži i poluistine o Bosni i Hercegovini i genocidu koji se dešavao u njoj. Istina je i to da je kulturna recepcija patnje više poticala humanitarne aktivnosti nego li akcije političke i diplomatske elite. Izuzetak čini sam kraj stradanja u Bosni i Hercegovini kada su politički centri Zapada i njihove političke elite odlučile da zaustave tragediju Bosne³¹⁶ "natjeravši" bosanske političke elite da potpišu okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini - poznatiji kako Dejtonski mirovni sporazum. Neosporno je, takode, i to da je uloga međunarodne zajednice u zaustavljanju genocida bila uistinu kontroverzna.

³¹⁵ S. Letica, nav. dj., str. 83.

³¹⁶ Opširnije o metafizičkom i političkom fenomenu tragedije Bosne u: M. Filipović, N. Duraković, TRAGEDIJA BOSNE, Valter, Sarajevo 2003.

2. KONTROVERZNA ULOGA MEĐUNARODNE ZAJEDNICE U ZAUSTAVLJANJU GENOCIDA

Nakon raspada Varšavskog pakta te raspada SSSR-a kao vodeće sile socijalističkog svijeta, na svjetskoj političkoj i vojnoj sceni nestaje bipolarizma, koji se održavao na ravnoteži straha od međusobnog nuklearnog uništenja. Nakon ovih procesa na svjetskoj sceni izvršena je nova preraspodjela moći, koja se manifestuje, prije svega, u superiornosti SAD. Uz SAD, koje se uistinu ponašaju kao jedina svjetska super sila, ostaju kao uticajni faktori u svjetskim razmjerama i tradicionalne regionalne sile, kao što su Rusija, Kina, Japan, Velika Britanija, Njemačka i Francuska.

U okviru ovakve svjetske političko-vojne strukture i odnosa, odvijala se agresija i genocid u Bosni i Hercegovini. Bio je to samo jedan od manifestnih oblika nastupajućih fašističkih ideologija i pokreta, koji su se javili kao jedna od destruktivnih sadržajnosti, nakon nestanka bipolarizma sa svjetske političko-vojne scene.

Treba istaći da je međunarodna zajednica, odnosno najznačajnije države i međunarodne organizacije, imala značajnog učešća u procesu disolucije Jugoslavije i događaja koji su nastali iz tog procesa. Neosporno je da je međunarodna zajednica u aktivnostima koje je preduzimala na razrješenju jugoslovenske krize, između ostalog, vodila i aktivnost na priznanju Bosne i Hercegovine kao nezavisne države. Za potpunije razumijevanje agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida koji je počinjen u njoj, pored ostalih faktora neophodno je objektivno i znanstveno rasvijetliti i ulogu međunarodne zajednice u ovom događaju.

Opravdano je postaviti niz pitanja i na njih dati odgovore, a koja se tiču složenog spleta interaktivnih odnosa zločina genocida u Bosni i Hercegovini i subjekata međunarodne zajednice. Jedno od ključnih pitanja je: da li je međunarodna zajednica mogla spriječiti zločin genocida u Bosni i Hercegovini? Ako jeste mogla, zašto to nije učinila, a ako nije mogla, zbog čega to nije mogla? Da bi se odgovorilo na ova pitanja, neophodno je rasvijetliti sve uzroke koji su uticali na karakter odnosa međunarodne zajednice prema agresiji i genocidu u Bosni i Hercegovini. U okvir ovog pitanja spada i

pitanje raznovrsnosti historijskih stereotipa i nerazumijevanja bosanskog fenomena od strane međunarodnih subjekata, te lobističkog djelovanja tradicionalnih prijatelja Jugoslavije, odnosno Srbije i Crne Gore.

Radi znanstvene preciznosti i jasnoće, **kada govorimo o ulozi međunarodne zajednice u zločinu genocida u Bosni i Hercegovini, onda prije svega mislimo na ponašanje njenih ključnih institucija: Ujedinjenih nacija, Evropske unije i Konferencije za evropsku sigurnost i saradnju (KESS).**

Ono što su **ove institucije** pojedinačno i zajedno, prije svega, **trebale da urade jeste:**

- priznavanje nezavisnosti i suverenosti države Bosne i Hercegovine,
- zaustavljanje agresije i osiguranje mira,
- uvođenje sankcija protiv agresora i
- obezbjeđenje humanitarne pomoći.

Nije neophodno vršiti dublju analizu, da bi se primijetilo da je međunarodna zajednica neke od ovih zadataka izvršila, neke polovično, a neke nije nikako. Zašto je to tako postoji više razloga. Neke od najznačajnijih ovdje ćemo ukratko analizirati. Opći je zaključak da je uloga međunarodne zajednice u BiH, kako smo već istakli, kontroverzna. Zašto? Majkl Sels (Michael A. Sells), razmatrajući ovo pitanje, postavlja ga u još oštrijem tonu. On se pita: "Jesu li Zapad, Ujedinjeni narodi ili kršćanski svijet pali na ispitu u Bosni, ili, još gore, je li Zapad bio saučesnik u zlu koje se ondje dogodilo?"³¹⁷

Ne samo Sels, već i mnogi drugi značajniji autori sa Zapada, političari, novinari, kulturni radnici i umjetnici misle da "ZAPAD NIJE DJELOVAO PROTIV GENOCIDA U BOSNI I HERCEGOVINI - POSMATRAO GA JE." Dr. Džonatan Guld (Jonatan Guild), i Dr. Adrijan Hastings (Arain Hastings) SAUČESNIŠTVO MEĐUNARODNE ZAJEDNICE U GENOCIDU U BOSNI, takođe smatraju da je međunarodna zajednica jedan od saučesnika u genocidu u Bosni i Hercegovini.³¹⁸

³¹⁷ M. Sells, navedeno djelo, str. 153.

³¹⁸ Objavljeno u Zborniku: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995, Sarajevo, 1997, str. 517 do 519 i 532 do 540.

Da li je više argumenata koji potvrđuju ili osporavaju ovakva mišljenja? Kako smo već istakli, naše je mišljenje da je, u najmanju ruku, uloga međunarodne zajednice u genocidu u Bosni i Hercegovini kontroverzna. Pokazaćemo ovu tvrdnju na praktičnim primjerima djelovanja međunarodne zajednice prema događajima u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine.

Ono što su trebale, a jesu, uradile institucije međunarodne zajednice, to je priznavanje suvereniteta i nezavisnosti Bosne i Hercegovine kao države.³¹⁹ Isto tako, međunarodna zajednica je preko UNHCR-a i drugih međunarodnih humanitarnih organizacija vršila isporuku humanitarne pomoći ondje gdje je ona bila potrebna. Istina, humanitarna pomoć je slata, ali ne uvijek blagovremeno i u dovoljnim količinama.

Ono što međunarodna zajednica nije uradila u BiH, a trebala je uraditi jeste: zaustavljanje oružane agresije, odnosno nije osigurala mir u Bosni i Hercegovini, drugo, nije uvela sankcije protiv agresora, naprotiv, uvela je sankciju Bosni i Hercegovini nelegitimnim embargom na naoružanje.

Na koji je način djelovala međunarodna zajednica? Metodi djelovanja međunarodne zajednice u BiH bili su različiti. Najčešći oblici su bili:

- aktivnosti na postizanju primirja (ne mira);
- posredništva;
- međunarodni planovi, međunarodne konferencije, donošenje rezolucija, UN SS;³²⁰
- predsjednička saopštenja.

³¹⁹ Međunarodno priznanje BiH uslijedilo je 6. 4. 1992. godine od strane EU, a ne na osnovu rezultata Referenduma o nezavisnosti održanog 29. 2. i 1. 3. 1992. godine.

³²⁰ "Rezolucije su bile mahom neprecizne, dvosmislene i često usvojene nakon trulih kompromisa velikih sila i često usvajane. Kao takve nerijetko su izazivale konfuziju, što je agresor maksimalno koristio, ne obazirući se u svojim zločinima na njihovu sadržinu." H. Silajdžić, ODNOS MEĐUNARODNE ZAJEDNICE PREMA AGRESLI I GENOCIDU U BOSNI, u: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995, str. 510.

Kada su u pitanju aktivnosti međunarodne zajednice u formi posredovanja, donošenju rezolucija, predsjedničkih saopštenja, onda se sa sigurnošću može tvrditi o njihovom velikom aktivitetu. Takvih je rezolucija i saopštenja bilo zaista dovoljno.

"Rukovođenje očuvanjem mira i sigurnosti, u više svojih rezolucija - osuđujući svaki oblik miješanja koji dolazi izvan Republike Bosne i Hercegovine - Ujedinjene nacije su zahtijevale da to odmah prestane. Susjedi Republike Bosne i Hercegovine obavezni su da preduzmu hitne akcije u smislu okončavanja svakog miješanja u unutrašnje stvari Republike Bosne i Hercegovine.³²¹ U više svojih rezolucija Ujedinjene nacije su potvrdile suverenost, teritorijalnu cjelovitost i političku nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine i isticale obaveze Savjeta sigurnosti u ovom pogledu, te više puta odlučno potvrdile da je svako uzimanje teritorije silom i svaka provedba etničkog čišćenja, odnosno genocida, nezakonita i nedopustiva."³²²

Drugo je pitanje namjera i stvarnih efekata ovakve aktivnosti međunarodne zajednice. Da li je ovakvo ponašanje međunarodne zajednice njeno istinsko nepoznavanje karaktera sukoba na prostoru bivše Jugoslavije, konkretnije u BiH, ili je to pak opće stanje ravnodušnosti zapadne civilizacije naspram patnji "malih" naroda, ili pak svjesno iščekivanje realizacije monstruoznog plana uništenja Bosne i Hercegovine kao države, odnosno njenog "lakog pada"? Bilo kako bilo, smatramo da, s pravom, Kasim Begić konstatira: «Međunarodno-pravni poredak je u povodu Bosne funkcionirao samo u početku, u vrijeme 'presuda' Badinterove komisije o disoluciji bivše Jugoslavije i prilikom postupaka potvrđivanja samosvojnosti BiH i njenog međunarodnog priznanja kao suverene države u postojećim granicama. U vrijeme početka agresije, umjesto principa međunarodno-pravnog poretka, tretman Bosne kretao se u okvirima tzv. real-politike, sa nametanjem nacionalnih politika i interesa pojedinih država involviranih, preko EU

³²¹ Nažalost, to miješanje nije okončano Dejtonskim mirovnim sporazumom, postignutim samo dva mjeseca pošto su one riječi izgovorene. Šefovi tih susjednih država praktično su potpisali (i diktirali) njeno unutrašnje uređenje i tzv. specijalnim odnosima obezbijedi više nego decenijsko miješanje u b/h unutrašnje uređenje.

³²² Isto.

i UN, u tzv. razrješavanje bosanskohercegovačke krize, i sa licemjerjem kao pretpostavkom ovog radikalnog zaokreta (slično osudama, prije šezdesetak godina, Španjolske republikanske vlade zbog internacionalnih brigada, dok su u isto vrijeme importovane Hitlerove i Musolinijeve eskadrile i tenkovske brigade preoravale Španjolsku i masakrirale civile što su bili na strani legalne i legitimne vlasti.)»³²³

U prvoj godini agresije i genocida u Bosni i Hercegovini, međunarodna zajednica nije se suprotstavila zločinu u BiH, ali jeste svoj angažman ispoljavala preko humanitarne pomoći. Da će biti nedosljednosti u djelovanju međunarodne zajednice prema BiH, dalo se naslutiti odmah na početku agresije. Već smo istakli da je međunarodna zajednica, zaista, dosljedno ispunila svoje obaveze poštujući principe međunarodnog prava, kada je u pitanju priznavanje nezavisnosti Bosne i Hercegovine kao države. Istovremeno, ta ista međunarodna zajednica neadekvatno tumači vlastitu Rezoluciju o embargu na oružje koju je donijela 25. 9. 1991. godine, a koja se odnosila na još postojeću SFRJ. Ta Rezolucija je neadekvatno protumačena od administracije UN-a i rigorozno primjenjivana protiv RBiH kao svoje, međunarodno priznate članice. Umjesto da Bosnu i Hercegovinu kao svoju članicu zaštititi kroz sistem kolektivne odbrane, UN joj onemogućava **pravo na samoodbranu**, kao jedno od osnovnih prava žrtava agresije. Upravo se u ovom aktu ogleda primjer kontroverzne uloge međunarodne zajednice u odnosu na genocid u Bosni i Hercegovini. S jedne strane, priznaje se nezavisnost i suverenitet Bosne i Hercegovine kao države i prima u članstvo UN-a, a istovremeno se ništa ne čini da se zaustavi agresija na nju.

Pored odbijanja lidera svjetskih sila i njihovih vlada da interveniraju u Bosni i Hercegovini i time zaustave agresiju i genocid, oni i drugim oblicima svoje aktivnosti doprinose "smušenosti", "dezorijentiranosti", ili pak svjesnom nečinjenu na sprečavanju genocida.³²⁴ Te aktivnosti se, prije svega, odnose na:

³²³ K. Begić, BOSNA I HERCEGOVINA OD VANCEOVE MISLI DO DAYTONSKOG SPORAZUMA, Bosanska knjiga, Sarajevo 1997., str. 9.

³²⁴ "Odnosi Zapada i zapadnjačke civilizacije prema Bosni i Bosancima važan su test opće kulturne klime koja prožima Duh Zapada u doba nakon hladnog rata. U svijesti i podsvijesti Zapada Bosna zauzima posebno mjesto u stvarnoj i virtualnoj kulturi i geostrateškim granicama između predodžbi o

- primjenu embarga na naoružavanje za legalnu Vladu BiH;
- poricanje genocida, odnosno njegovo eufemiziranje pojmom etničko čišćenje;
- sprovođenje politike sigurnih zona UN (UN safe areas).

O ovim ćemo pitanjima detaljnije nešto kasnije, nakon što istaknemo zablude prvog pokušaja iznalaženja mirovnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu početkom 1992. godine. "Prilikom boravka u Sarajevu, početkom februara 1992., predsjedavajući konferencije o Jugoslaviji lord Karington je po prvi put nagovijestio razgovore o budućnosti BiH, uz posredničku ulogu EZ. Prijedlog Karingtona (Crington) o *Konferenciji o BiH*, sa zadatkom da se 'prodiskutuje kakva vrsta nezavisnosti i suverenosti odgovara BiH' značio je i početak separatnog involviranja EZ u razgovore o BiH, pored bavljenja BiH kao jednom od bivših jugoslovenskih republika, u okviru Konferencije o Jugoslaviji."³²⁵

Kontroverznost uloge međunarodne zajednice u zaustavljanju genocida u BiH, i njena velika zabluda ispoljila se već kod H. Kutiljerovog (H. Cutiller) mirovnog plana za Bosnu i Hercegovinu. H. Kutiljero je bio zvanični evropski izaslanik za Bosnu i Hercegovinu. Kontroverznost u stavovima međunarodne zajednice, u ovom slučaju Kutiljerovog plana, Evropske zajednice, ispoljavala se u brojnosti razgovora koji su se vodili po principu dogovora, a da uopće nisu bili dostupni značajni akti kao što su ustavni principi, prelazni aranžmani i karte razgraničenja. To uistinu govori o nedosljednosti ili pak zlonamjernosti Evropske zajednice kada je u pitanju BiH. Ako izostavimo precizirati sud o namjerama EZ u to vrijeme o BiH, nedvosmisleno stoji činjenica da je Kutiljerov plan u suštini predlagao podjelu Bosne i Hercegovine "na tri BiH" prema etničkoj karti, a prema popisu iz 1991. godine.

zapadnoj liberalnoj demokraciji i orijentalnom despotizmu i misticizmu; između racionalnosti i iracionalnosti; između građanskog i plemenskog; između vladavine razuma i zakona i vladavine strasti i emocija. Ukratko, između civilizacije i barbarizma i/ili balkanizacije." B. Letica, S. Letica, navedeno djelo str. 78, 79.

³²⁵ K. Begić, navedeno djelo, str. 83, 84.

Nakon pet sastanaka u okviru Kutiljerove misije održanih u Sarajevu, Lisabonu, ponovo u Sarajevu i na kraju u Briselu vidjelo se da ova misija neće i ne može uspjeti. Upravo zbog nepopravljivih konstrukcionih i taktičkih grešaka koje je napravila EZ. O besmislenosti crtanja etničkih granica u BiH prije početka prve sesije razgovora A. Izetbegović je izjavio: "Mi ćemo učestvovati u izradi ovih karata upravo zato da bismo dokazali apsurdnost takve unutrašnje podjele sa etničkim predznakom. Pošto smo ubijedeni da će takva kartografija vrlo brzo pokazati svu apsurdnost tog neizvodljivog posla, mi ćemo samo iz tih razloga učestvovati u izradi takve karte."³²⁶

Svoje neslaganje sa politikom nacionalnih političkih elita u Bosni i Hercegovini koje učestvuju u iznalaženju mirovnih rješenja za BiH, već poslije druge sesije razgovora iznio je N. Duraković, tada lider SDP-a. On je za list *Oslobodenje* izjavio: "Odavno je pitanje da li lideri triju nacionalnih stranaka, u ime svih građana BiH, pa onda i sva tri naroda, mogu donositi tako sudbonosne odluke? Imaju li oni mandat za donošenje takvih odluka i da li su one uopšte i legalne i legitimne? Ako su iz čorsokaka svoje politike htjeli postići politički kompromis, onda bi upravo ponudena rješenja trebalo da testiraju na novom referendumu, pa da se vidi da li su građani BiH za jedinstvenu Republiku ili za tri nacionalne države, bez obzira kakvo im ime nadijevali."³²⁷

Kada se sve sumira, vezano za tzv. Kutiljerov plan, teško se i može govoriti da se zaista radi o ozbiljnom mirovnom planu. "Naime, sudeći na bazi papira koji su bili u opticaju i koji su bar djelimično ozvaničeni, teško bi se moglo ustvrditi da se radi o mirovnom planu u njegovom uobičajenom značenju. Zato je ispravnije *Evropski radni prijedlog*, kao i *Izjavu o principima za novo ustavno uređenje BiH*, prihvaćenu samo kao osnovu za dalje pregovore, razmotriti u kontekstu neuspjele Kutiljerove misije."³²⁸

³²⁶ Citirano prema K. Begić, navedeno djelo, str. 98.

³²⁷ Isto, str. 88.

³²⁸ Isto, str. 83.

Nešto više o "mirovnim procesima" kao oblicima konkretnog djelovanja međunarodne zajednice u BiH, govorićemo u narednom poglavlju, kao prethodnici Dejtonskog mirovnog sporazuma. A sada bih da nešto više kažemo o uzrocima takvog ponašanja međunarodne zajednice, ali i o drugim oblicima njenog konkretnog djelovanja, odnosno, nedovoljnog i neblagovremenog djelovanja na zaustavljanju i sprečavanju zločina genocida u BiH.

Mnogo je faktora koji su uticali na ponašanje međunarodne zajednice i njenu, nadasve, neodlučnu ulogu kada je u pitanju genocid u BiH. O pasivnosti i nespремnosti međunarodne zajednice da zaustavi genocid u BiH upečatljiv stav daje Džonatan Guld (John Jonathan Gould) iz SAD: "Doneklepavno, međutim, moja zemlja, i dobar dio zapadne Evrope nisu se slagali sa ovim stanovištem, uglavnom smo sjedili dokoni dok je **genocid poput pomahnitale vatre harao** ulicama, kroz aleje, po kućama i poljima Bosne. **Mi smo, naravno, objavljivali proglase, naravno, izražavali svoj prezir, ali nismo djelovali.**"³²⁹

Da se ovakav stav Zapada mogao i očekivati potvrđuju mnogi historijski i društveno-politički elementi, sadržani u dvije grupe pitanja, a to su: strateški i ekonomski interesi Zapada. Historija nas uči da je kolijevka, odnosno mjesto nastanka destruktivnih ideologija i pokreta Zapadna Evropa. Tu je vladavina tehničkog uma i profita iznjedrila: fašizam, nacizam, kolonijalizam, staljinizam. Evropa je producirala i oba svjetska rata.

No, kada je u pitanju konkretno ponašanje međunarodne zajednice u sprečavanju genocida u BiH, postavlja se opravdano pitanje šta je uzrokovalo takvo njezino ponašanje? Rekli smo da Zapad svojom logikom, prije svega, djeluje samo onda kada ima ekonomski interes ili kada se radi o strateškim pitanjima Zapada. Neblagovremeno djelovanje međunarodne zajednice protiv genocida u Bosni i Hercegovini ne može se svesti samo na ova dva elementa, iako su oni izuzetno prisutni u ukupnoj praksi međunarodne zajednice. Međunarodna zajednica je prihvatila i mnogobrojne društveno-histo-

³²⁹ John - Jonathan Gould, ZAPAD NIJE DJELOVAO PROTIV GENOCIDA U BOSNI - POSMATRAO GA JE, u Zborniku: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995., str. 517.

rijske mitove o Bosni i Hercegovini kao istine i na osnovu njih izgradila svoje stavove o djelovanju u BiH.

Te historijske mitove je producirala i velikosrpska politika i propaganda prema kojoj je međunarodna zajednica imala određene ideološke simpatije još iz Prvog svjetskog rata. Istovremeno sa simpatijama prema SFRJ i Srbiji, međunarodna zajednica imala je određene antipatije prema islamu i muslimanima, što Bošnjaci kao kolektivni identitet i jesu bili, jer su u svom etničkom i kulturnom identitetu, baštinili, između ostalih, i islamsku sadržajnost. Osnovne ideološke i historijske predrasude Zapada prema Bosni i Hercegovini, koje su uticale na njegovo kontroverzno ponašanje jesu:

- mit o davnašnjoj etničkoj mržnji među narodima u BiH,
- mit o srpskom vojničkom junaštvu,
- laž o većinskom srpskom zemljovlasništvu u BiH, i
- laž o Bošnjacima kao etničkim Srbima.

Vješto lansirana teza, prije svega, od propagandne mašinerije ideologa velike Srbije, da je u BiH vijekovima ukorijenjena mržnja među bosanskim etničkim identitetima, snažno je uticala, ne samo na političke stavove predstavnika zapadnih država, već i na oblikovanje javnosti u pojedinim moćnim svjetskim državama. Henri Kisindžer (Henry Kissinger) je, zasigurno, jedan od onih diplomata Zapada koji je najsnažnije uticao na širenje ovoga mita. On je to mogao jer je bio diplomata SAD, najuticajnije države svijeta, a uz to profesor univerziteta Harvard, jednog od najboljih svjetskih univerziteta. Uz to, on je bio i dobitnik Nobelove nagrade za mir. Kisindžer se zalagao za "čista" područja, razvijajući preko njih tezu o stabilnosti. Sve češće je ponavljao tezu o vjekovnoj mržnji naroda na Balkanu i iz tih razloga potrebi podjele Bosne i Hercegovine na tri dijela. Istovremeno, zbog antipatija prema islamu, on je onaj treći - bošnjački dio Bosne i Hercegovine (*A small Muslim state*) odmah dovodio u pitanje, navodno, zbog sve većeg "uticaja Irana i ostalih fundamentalista i terorista".

I mnogi drugi, vodeći državnici Zapada, kao što su Fransoa Miteran (François Mitterrand), djelovali su i donosili odluke pod uticajem ovog mita. Na

tome je, za razliku od prethodne Vlade Margaret Tačer (Margaret Thatcher)³³⁰, najviše insistirala Vlada Velike Britanije, sa Džonom Mejdžorom (John Major) na čelu. Najupornije se zalagala za striktno sprovođenje embarga na naoružanje, koji je pogadao samo žrtvu agresije Bosnu i Hercegovinu. Uporno je insistirala "da se nastavi sa prevarom (tzv. mirovni proces, primj. H. B.) .... dok Bosna i Hercegovina ne prestane postojati kao važeća država, a njeno muslimansko stanovništvo se ne raseli iz svoje zemlje."³³¹

Neophodno je ovdje samo istaći da ovaj mit u historiji nema realnog utemeljenja. Naprotiv, etnički sukob u historiji Bosne i Hercegovine nije nikada bio dominantan. Historija pokazuje da su ratovi u Bosni i Hercegovini uvijek vođeni izvana, prije svega zato što su se kroz nju provlačili interesi i linije velikih carstava i država. Sukobi u BiH u periodu osmanskog vladanja nad njom nisu bili etnički već prije svega društveno-ekonomski.

Mit o "etničkoj mržnji" u Bosni i Hercegovini širen je i preko procesa u javnom mnijenju. Istaknimo ovom prilikom britanskog vojnog historičara Džona Kigena (John Keegan) koji je agresiju na BiH nastojao prikazati kao "plemenski sukob"³³² i odlučno odbacivao američku ideju operacije "Ukiniti udri". Već pomenuta knjiga američkog novinara R. Kaplana (R. Koepflan), *BALKANSKI DUHOVI*, zastupa tezu da je uzrok sukoba u Bosni i Hercegovini "stara etnička mržnja". U Britaniji i Francuskoj bila je prisutna formula kao svakodnevna fraza "zvjerstva se čine na sve strane".

Drugi mit koji je uticao na ponašanje međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini jeste mit o srpskom junaštvu. Prikazivanje Srbije i Srba pobjednicima u oba svjetska rata, te o dugostoljetnoj srpskoj pobuni protiv Osmanskog i Austro-Ugarskog carstva iskorišteno je kao dokaz o nepobjedivosti

³³⁰ Javno je tražila vojnu intervenciju protiv bosanskih Srba 7. avgusta 1992. Vidi šire: B. Simis, navedeno djelo str. 39-40.

³³¹ Pismo Dž. Mejdžora ministru spoljnih poslova od 2. maja 1993. godine. Opširnije o tom vidi knjigu Brandon Smit, *NAJSRAMNIJI TRENUTAK - BRITANIJA I UNIŠTAVANJE BOSNE*, (naslov originala: *UNFINEST HOUR: BRITAN AND DESTRUCTION OF BOSNIA*) Buybook, Sarajevo, 2001.

³³² J. Keegan, *A PRIMITIVE TRIBAL KONFLIKT ONLY ANTHROPOLOGISTS CAN UNDERSTAND (SAMO ANRTOPOLOZI MOGU SHVATITI TAJ PLEMENSKI SUKOB)*, Daily Telegraph, 15. 4. 1993.

srpske vojske. Ovaj lažni mit³³³ odvrtao je zapadne vlade da donesu odluku o vojnom interveniranju u BiH plašeći se novog Vijetnama, odnosno navodnog dugotrajnog i jakog srpskog gerilskog rata. Događaji iz 1995. godine su jasno pokazali da je ovaj mit lažan.

Sljedeći mit jeste mit da su Bošnjaci etnički Srbi. R. Karadžić je vrlo često, i ne samo on, ponavljao, da je prihvatao islama na prostoru Bosne i Hercegovine bio nasilan i vještački fenomen. Tvrdio je, islam su prihvatili Srbi iz želje za vlastitim koristima. Iz tih razloga, po njemu, svi Bošnjaci u BiH su etnički Srbi. Tu tvrdnju je potvrdio i jedan od medijatora UN-a za Bosnu i Hercegovinu Torvald Stoltenberg (Thorwald Stoltenberg), koji je pred Norveškim savjetom za izbjeglice tvrdio da su svi stanovnici u BiH Srbi.³³⁴

O apsurdnosti ovih mitoloških tvrdnji, nažalost, i danas je potrebno govoriti. Sljedeći historijski mit ili laž o Bosni i Hercegovini, jeste tvrdnja da su Srbi vlasnici dvije trećine teritorija Bosne i Hercegovine. "Čitav ovaj argument je zasnovan na izmišljotini. Tradicionalni zemljoposjednici u Bosni - u toku četiri vijeka osmanske vladavine i još toliko prije toga - bili su, naravno, Bošnjaci (odnosno Bošnjani, kako su se zvali do dolaska Osmanlija). Iz posljednjeg popisa zemljišta koji je izvršen u doba Austro-Ugarske 1912. godine, takođe se vidi da su Srbi posjedovali samo 10% zemljišta. Cifre o privatnom vlasništvu zemljišta prema popisu (katastru) od prije ovoga rata su sljedeće: muslimani su posjedovali 44,8% zemljišta, Srbi 42,6%, a Hrvati 12,6%. A uz to više od 50% ukupne površine Bosne (planine, šume,

³³³ "Jedan od stereotipa o nadljudskom srpskom ratniku: U Drugom svjetskom ratu partizani su u Jugoslaviji vezali brojne nacističke divizije. Tako su nam barem, zamijenivši zlonamjerno riječ partizani riječju Srbi tvrdili pentagonski planeri i stručnjaci u vojnim stvarima. Niko se nije potrudio da napravi razliku između antinacističkih boraca iz Drugog svjetskog rata koji su predstavljali multietničku i multireligijsku grupu, i srpskih paravojnih jedinica pola stoljeća kasnije. Isto se tako ignoriralo i nesumnjivo neherojsko ponašanje srpskih militarista u 1992. godini: masovni napadi teskim naoružanjem na slabo branjena sela i povlačenje kad god bi se sreli s iole ozbiljnim vojnim otporom" (M. Sells, navedeno djelo, str. 164, 165).

³³⁴ "Srbi koji se tako nazivaju su očigledno Srbi. To su i Muslimani. Oni su ustvari Srbi koji su prešli na islam. A i veliki broj onih koji se pojavljuju kao Hrvati i koji se tako predstavljaju, ustvari su takođe Srbi." *BOSNIA - EKSPERTER ANKLAGEN STOLTENBERG - (BOSANSKI EKSPERTI OPTUŽUJU STOLTENBERGA)*, Ny Tid, br. 21, Oslo. 2. juni 1995.

rijeke i veće urbane i industrijske zone) nije bilo u privatnom vlasništvu, već je to bilo državno vlasništvo."³³⁵

Svi ovi mitovi, a posebno ovaj o navodnom većinskom zemljovlasništvu Srba u BiH, kod zapadnog javnog mnijenja i političkih elita stvarali su dojam da Srbi u BiH ne čine genocid već samo brane svoje posjede. Zločin genocida se na taj način zamagljivao, a on kao zločinačka radnja se razumijevao kao opravdan ratni cilj i sredstvo. Ovi mitovi, bili oni svjesno i razumno prihvaćeni i usvojeni kao društvene činjenice, ili pak služili kao politički prihvaćeni argumenti za opravdavanje stava nečinjenja, odnosno neuplitanja u sukob u Bosni i Hercegovini, imali su jedan cilj - prihvatiti genocid.

Kontroverznost uloge međunarodne zajednice u zaustavljanju genocida u BiH ogleda se upravo u nekoliko konkretnih aktivnosti, a to su: - aktivnosti poricanja genocida, - embargo na naoružavanje, - odbijanje vojne intervencije i - politika sigurnih zona UN.

O embargo na naoružanje, kao jednoj od odluka međunarodne zajednice, govorili smo na početku poglavlja. Dodajmo još da je ovaj nelegitimni embargo posebno zagovarala vlada Velike Britanije.³³⁶

U praktičnom značenju rezultat primjene Rezolucije o embargo na naoružanje bio je da je embargo bio uveden prije raspada SFRJ i na njen prijedlog, pa se nije mogla odnositi na one države koje su nakon toga dobile međunarodno priznanje. Nelegitimnim manipulacijama u Savjetu sigurnosti Rezolucija se kasnije primjenjivala samo na naoružavanje i samoodbranu Vladi i narodu Bosne i Hercegovine. Agresori su i njihove paravojne jedinice imali sasvim dovoljno oružja. Ako su ovo znali, a malo je vjerovatno da

³³⁵ N. Malkom, HISTORUSKI MITOVI I ODBIJANJE ZAPADA DA PRIZNA GENOCID U BOSNI, u: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991-1995, str. 522.

³³⁶ "Na dan 25. septembra 1991. godine britanski ministar vanjskih poslova Douglas Herd orkestrirao je od ministra spoljnih poslova predložimo, izglasavanje Rezolucije 713 u Vijeću sigurnosti Ujedinjenih naroda, kojom je Vijeće sigurnosti uvelo embargo na uvoz oružja u bivšu Jugoslaviju. Tu Rezoluciju je Miloševićev režim sam predložio sa ciljem da spriječi naoružavanje nesrpskih naroda u Jugoslaviji. Pet stalnih članica Vijeća sigurnosti, Sjedinjene Države, Velika Britanija, Francuska, Rusija i Kina - sve su glasale za tu rezoluciju. Taj embargo je fiksirao radikalnu disparitet u naoružavanju između Srpske vojske i Bosanske armije, ustvari, on je dao oružje srpskim paravojskama." (M. Sells, navedeno djelo, str. 155.)

nisu, onda su sprovodioci Rezolucije direktni saučesnici zločina genocida u Bosni i Hercegovini. "Embargo na oružje je najveća nepravda koja je mogla biti učinjena Republici Bosni i Hercegovini - žrtvi agresije. OUN je ovoj državi onemogućila da koristi prirodno pravo - pravo na samoodbranu. Nije ni zaštitila svoju članicu kroz sistem kolektivne odbrane."³³⁷

Odbijanje lidera najuticajnijih država svijeta da vojno interveniše u Bosni i Hercegovini i zaustave genocid, jedna je od najkontroverznijih aktivnosti međunarodne zajednice prema genocidu u Bosni i Hercegovini. U ovoj aktivnosti posebno je prednjačila Velika Britanija. To se ogleda u njenim čestim i intenzivnim diplomatskim aktivnostima sa Francuskom i SAD na sprečavanju bilo kakve aktivnosti na intervenciji u BiH. Rezultat ovakve aktivnosti jeste pokretanje od strane Ujedinjenih nacija i Evropske zajednice "humanitarne misije". Ova misija bila je, ustvari, zamjena za izostanak zaista humane misije sprečavanja genocida. "Ustvari, Evropska unija je svoje napore usmjerila na "pomirenje zaraćenih strana", kako ih naziva. Umjesto da preduzme vojnu intervenciju, zaustavi agresiju i spriječi genocid nad Bošnjacima, Zapad situaciju u Bosni i Hercegovini posmatra kao humanitarnu krizu. bavi se posljedicama, a ne uzrocima i time čini ustupak agresoru i zločincima. Agresor i žrtva su izjednačeni."³³⁸

Da bi izbjegli vojnu intervenciju i umirili sopstvenu javnost, državni činovnici zapadnih država javno su iznosili argumente o njenoj navodnoj beskorisnosti. Jedan u nizu takvih konkretnih primjera je i primjer Ministarstva odbrane SAD.³³⁹

Politika "sigurnih zona" UN (UN safe areas) kao oblik aktivnosti međunarodne zajednice, savršeno se uklapa u kontroverzne aktivnosti međunarodne zajednice prema genocidu u BiH. UN su svojom Rezolucijom br. 824

³³⁷ H. Silajdžić, navedeno djelo, str. 511.

³³⁸ Isto, str. 513.

³³⁹ "Zvanični komentari Ministarstva odbrane Sjedinjenih Država krsili su ključni vojnički princip: Nikada ne smiješ reći agresoru šta može učiniti, a šta ne. Čak i ako ne namjeravaš djelovati, nikad ne dopusti da agresor zna šta može očekivati. Komentari iz Pentagona o beskorisnosti zračnih udara kako bi se prekinuo genocid i o nemogućnosti da se on zaustavi bez nemalih žrtava bili su znak da Sjedinjene Države i NATO snage neće reagirati, bez obzira na to koliko je ozbiljan napad - što je bilo zeleno svjetlo za dalji genocid" (M. Sells, navedeno djelo, str. 165).

od 6. 5. 1993. godine odlučile da gradove Bihać, Goražde, Sarajevo, Srebrenicu, Tuzlu i Žepu tretiraju kao sigurne zone UN. To je podrazumijevalo da moraju biti **poštedene oružanih napada i drugih neprijateljskih postupaka**. Srebrenica je demilitarizirana. Sigurne zone UN u BiH su, ustvari, bile legalna geta za ljude bez osnovnih prava dostojnih čovjeka, sa međunarodno doziranim uslovima života. Da je ova naša tvrdnja tačna potvrđuje stav Malkolma Rifkinda (Malcolm Rifkind), predsjedavajućeg Londonske konferencije ministara spoljnih poslova velikih sila Velike Britanije, Njemačke, Francuske i u julu 1995. godine, izrečen upravo na toj konferenciji da **svijet ne smije stati ni na čiju stranu**.³⁴⁰

Pored Rifkinda, slična ponašanja i djelovanja na nivou personaliteta, tokom genocida u BiH, zastupali su: Butros Gali, Daglas Herd, lord Oven, Akaši, general Mekenzi i dr. Velika Britanija se naročito protivila uspostavi Međunarodnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji (ICTY), a prije toga i Ekspertnoj komisiji za kršenje humanitarnih prava na istom području (Basjunijeva komisija), pa je čak spriječila da dobije adekvatan naziv "Komisija za ratne zločine", te odbila da joj ustupi dokazni materijal dobijen ispitivanjem zatočenika koncentracionih logora koji su našli azil u njoj.³⁴¹

Njeni pokušaji da potkopaju Haški tribunal dostigli su marta 1993. godine famoznim "nonpaperom", naslovljenim "**Bivša Jugoslavija - provedba Rezolucije 808 o ratnim zločinima** - komentari i napomene Ujedinjenog kraljevstva".³⁴²

³⁴⁰ "Konferencija kojom je predsjedavao Malkom Rifkind, trebala je pred javnošću da odgovori na situaciju koja je nastala padom Srebrenice i međunarodnu poviku koju je to proizvelo, uključujući, posebno, francuske pozive na masovnu intervenciju. Rifkind je opisao Konferenciju kao veliki uspjeh. U okvirima britanske politike, to je zaista bio uspjeh, još jednom ona je osigurala da međunarodna zajednica neće ustvari poduzeti ništa" (A. Hastings, SAUČESNIŠTVO MEĐUNARODNE ZAJEDNICE U GENOCIDU U BOSNI, u Zborniku: GENOCID U BIH 1991-1995, str. 537).

³⁴¹ Predsjednik te Komisije Fric Klashoven (Fritz Klahoven ili Klashoven) izjavio je kasnije "Britanija nije za nas učinila ništa - apsolutno ništa" (Citirano po B. Simsu, NAJSRAMNJI TRENUTAK - BRITANJA I UNIŠTAVANJE BOSNE, Buybook, Sarajevo 2003).

³⁴² Sims, uz to, navodi da su britanski diplomati tih dana isticali da su "Srbi naši saveznici", da su se "borili protiv Hitlera" i da "Srbi nemaju koncentracionih logora", nastojeći da izbjegnju vojnu intervenciju i da od intervencije odvrte svakog drugog (Isto str. 49. do 52).

Stavovi Velike Britanije ogledaju se i u ulozi vode njenih Liberalnih demokrata aktuelnog Visokog predstavnika Međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini, Ešdauna (Paddy Ashdown), čiju je aktivnost u Bosni Brandon Sims ocijenio "nesuvislom i nedosljednom". Oštro se protivio ukidanju embarga BiH na naoružanje, kao akciji sračunatoj na proširenje rata, protivio se Ešdaun američkoj strategiji "ukini i udari", a u aprilu 1993. (u jeku srebreničke krize) usprotivio se zahtjevu laburista da se bosanskim Srbima uputi ultimatum, nakon koga bi uslijedili zračni udari i priklonio joj se tek kad su već svi bili za nju.

U korijenu njegovih stavova bila je njegova začudujuća nesigurnost "zašto i kako je rat započeo i ko je za njega odgovoran". U zenitu pomenute srebreničke krize je čak izjavio: "Čak i da jesu Srbi glavni počinitelji zlodjela, ima vrlo jakih dokaza da su u Bosni i Hercegovini agresiju započeli Muslimani kao i Srbi", zalažući se za Mejdžorovu varijantu sigurnih zona (dok BiH ne prestane postojati kao važeća država). Nikada nije tražio vojnu intervenciju i stalno se zalagao da se sukob "humanizira".³⁴³

Najociglednija kontroverzna uloga međunarodne zajednice prema zločinu genocida u BiH zasigurno se ogleda u njenoj aktivnosti poricanja genocida "ili bar omalovažavanja razmjera u kojima se on desio, uz puštanje lažnih ili pogrešnih informacija i forsiranje interpretacije o konfliktu u Bosni jednostavno kao o građanskom ratu u kome sve strane čine užasne stvari. U mnogim slučajevima zapadni tumači, uključujući političare, su preuzeli ne-provjerene, potom lažne i devijantne stavke srpske propagande."³⁴⁴

Da bi se minimizirala krivica zločina koji se vrši nad civilnim stanovništvom BiH, prije svega Bošnjacima, od strane JNA, Vojske bosanskih Srba i paravojnih jedinica, Dejvid Oven potencira zločine koje su ustaše vršile nad Srbima u Drugom svjetskom ratu. Ovo se ističe, iako se zna da ustaše nisu bile bošnjačka vojska. Isto radi i Mekenzi, kanadski general, kada tvrdi da "masakr u redu za hljeb" nisu počinile srpske snage, već granate ispaljene

³⁴³ B. Sims, NAJSRAMNJI TRENUTAK - BRITANJA I UNIŠTAVANJE BOSNE I HERCEGOVINE, Buybook, Sarajevo, 2001., str. 216. do 240.

³⁴⁴ Isto, str. 535.

sa položaja Armije RBiH.³⁴⁵ Ova tvrdnja je sasvim suprotna od onoga što su zvanični organi i osoblje UN-a utvrdili.

Suprotna ovakvim mišljenjima bila su ona mišljenja koja su događaje u BiH definirala kao zločin genocida. Jedan od takvih je Frank Mekloski (Frank McClosky) "koji je bio najgrlatiji kritičar Administracije u Kongresu u pogledu politike u Bosni. Učinio je najznačajniji napor da se događaji u Bosni formulišu kako genocid od strane Administracije. U aprilu 1993. godine pismom Državnom sekretaru Vorenu Kristoferu (Warren Christopher), podnio je formalni zahtjev. Nakon toga su uslijedili brojni ponovljeni zahtjevi od aprila 1993. godine, pa sve do kraja njegovog mandata u Kongresu u januaru 1995. godine, nijednom nije dobio odgovor. Umjesto jasne determinacije, Administracija se krila iza slijedećih tvrdnji: da srpski napad *graniči sa genocidom*, da su pojedine akcije bosanskih Srba bile *pokušaji genocida* i da takvo ponašanje čini *akte genocida*."³⁴⁶

Poricanje genocida od strane institucija međunarodne zajednice iskazivalo se različitim oblicima lingvističke i pojmovne značajnosti, koji nisu odgovarali stvarnom karakteru zločina u Bosni i Hercegovini. Zvaničnici međunarodne zajednice i pojedini mediji najčešće govore o "tri strane", o "zločinima svih strana", o "gradanskom", "etničkom", "vjerskom" sukobu, o "podjednako odgovornosti svih zaraćenih strana", te o priznanju da su se desile užasne stvari "ravne genocidu". Dakle, zbivanja u Bosni i Hercegovini su se nazivala svim i svačim, samo ne onim što stvarno jesu bila. Zato s pravom H. Silajdžić konstatira: "Ovakva pasivnost Ujedinjenih nacija daje nam za pravo da ih okarakterišemo kao saučesnike genocida nad Bošnjacima i bosanskim Hrvatima. To je legalizacija genocida kao sredstva za ostvarenje političkih ciljeva. I na mnogim drugim pitanjima Ujedinjene nacije iskazuju totalnu pasivnost, nemoć i neenergичnost. Nikad nisu javno, direktno označile agresora koji je vidljiv cijelom svijetu izuzev toj organizaciji."³⁴⁷

³⁴⁵ T. Gjetlen, OKRIVLJIVANJE ŽRTVE, New Republic, 20. decembar 1993., str. 14-16.

³⁴⁶ M. F. Haris, POLITIKA SJEDINJENIH DRŽAVA U ODNOSU NA BOSNU-NOVE KAPITULACIJE, u: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991-1995, str. 541, 542.

³⁴⁷ H. Silajdžić, navedeno djelo, str. 512.

Međunarodna zajednica je pokazala kontroverznost i u procesu formiranja Međunarodnog suda za ratne zločine. Trebalo je mnogo argumenata, truda, vremena i napora da ova institucija počne s radom. Njezin rad i prve presude za genocid u Bosni i Hercegovini, ne potvrđuju samo da se genocid u BiH desio, nego potvrđuju i kontroverznost napora međunarodne zajednice da ga zaustavi. S pravom konstatuje Li Brajant (Lee Bryant) da Bosna svoj opstanak ne duguje nikome drugom do vlastitoj Armiji.³⁴⁸ Upravo je heroizam bosanskog čovjeka spriječio agresore kao subjekat i međunarodnu zajednicu kao saučesnika da unište Bosnu i Hercegovinu. Ono što je postignuto jeste da je Bosna preživjela kao država, podijeljena eufemizmima koje je prihvatio Dejtonski mirovni sporazum. Od heroizma i pameti bosanskog čovjeka, najviše će zavisiti i kako će ta država funkcionirati u budućnosti.

3. KONVENCIJE O SPREČAVANJU I KAŽNJAVANJU ZLOČINA GENOCIDA I DEJTONSKI MIROVNI SPORAZUM

Ma koliko da su poricali zločin genocida u Bosni i Hercegovini, subjekti međunarodne zajednice uključeni u rješavanje sukoba u BiH bili su svjesni činjenice da se genocid u BiH dogodio. Političke elite zapadnih država su to očito iz političko-praktičnih interesa odbijale priznati, ali su, nasuprot njima, javna mnijenja u većini zapadnih država, putem sredstava mas-medijske komunikacije, bila upoznata sa zločinom genocida u BiH. Zabrinjavajuće dimenzije događaji u BiH počeli su da dobijaju u političkoj praksi zapadnih diplomatija kada je genocid u Bosni i Hercegovini sve više i više počeo da se upoređuje sa genocidom nad Jevrejima (holokaustom) iz Drugog svjetskog rata.

Poznato je, takode, da je Konvencija Ujedinjenih nacija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida od 9. 12. 1948. godine, donesena, upravo, nakon holokausta, sa ciljem da se isto zlo "nikada ponovo" ne dogodi. Suprotno

³⁴⁸ "Ono što je omogućilo Bosni da preživi mračne dane 1992. i 1993. godine nije bila multi-retonka bosanskih prijatelja, ni slika žrtve koju je propagirala njena vlada, nego heroizam i požrtvovanje Bosanske armije i istrajnost i hrabrost običnih ljudi" (Li Brajant, MIROVNI PROCES - LEGALIZIRANJE GENOCIDA, u Zborniku GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI, str. 527).

ovoj namjeri zlo genocida se u Bosni i Hercegovini dogodilo, i istovremeno upozoravajuće opominjalo da se kolektivni mir i bezbjednost jednog naroda (bošnjačkog) nalazi u rukama moćnih subjekata međunarodne zajednice. Sam sistem Ujedinjenih nacija našao se pred dilemom o smislu svoga postojanja, ako ne može da spriječi uništenje ljudi.³⁴⁹

U kreiranju formule mira u BiH, međunarodna zajednica nije mogla zaobići sadržajnosti Konvencije o genocidu, upravo što se u svim mirovnim pregovorima mora voditi računa o očuvanju mira nakon pregovora. Mir nikada nije bio moguć sa zločincima. Zato je i **Dejtonski okvirni mirovni sporazum, ma koliko to eksplicitno ne pokazuje, dobrim dijelom određen i Konvencijom o genocidu.** "Moramo raditi na tome da damo prednost Konvenciji o genocidu u svim aspektima međunarodnih poslova. Ovi instrumenti bi trebali biti prva stvar na koju se treba pozivati u bilo kakvim mirovnim pregovorima, rješenjima, očuvanju mira, nametanju mira ili humanitarnim operacijama ubuduće, bilo u bivšoj Jugoslaviji ili negdje drugo. Depresivno je, ali u budućnost moramo ići sa novom zastavom *Nikad ponovo*. Radi toga moramo osigurati da Haški tribunal kazni genocid i one koji su odgovorni za njegovu implementaciju, a ne samo ratne zločince."³⁵⁰

Danas nije neophodno dokazivati da je zločin genocida izvršen u Bosni i Hercegovini, jer to već dokazuju sudske presude Haškog tribunala, ali je neophodno istaći da je u toku svih mirovnih procesa u BiH, počevši od Kutiljevog 1992. godine do Dejtonskog 1995. godine, izbjegavano razmotriti pitanje primjene Konvencije o genocidu. "Konvencija Ujedinjenih nacija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, od 9. decembra 1948., stupila je na snagu 1951. godine. Ma koliko da su joj vlade posvećivale malo pažnje u ovih proteklih 50 godina, ona i dalje ostaje vrhovno, pravno - moralno dostignuće početka Ujedinjenih nacija, kao odgovor na holokaust i genocid, i

³⁴⁹ "Sistem Ujedinjenih nacija takođe potiče iz pokolja kreiranog politikom velikih sila prije i poslije Drugog svjetskog rata. Ako kolektivni mir i bezbjednost ima značenje to je svakako zato da se spriječi uništenje ljudi. U vremenu poslije hladnog rata sa Ujedinjenim nacijama, koje su tragale za svojom novom ulogom i položajem u međunarodnom sistemu, trebalo je gledati u njene korijene, a posebno je trebalo gledati Konvenciju o genocidu" (Li Brajant, navedeno djelo, str. 531).

³⁵⁰ Isto, str. 531.

jedini raspoloživi vodič koga treba slijediti u vezi sa genocidom u današnjem svijetu. U tom slučaju alarmantno je zabilježiti kako su zapadne vlade, a posebno britanska, oklijevale da razmotre da li je Konvencija primjenljiva na događaje u Bosni od 1992. do 1995. godine? Konačno, dovoljno dokaza sugerije da bi bila lahko primjenljiva da se sa nadležnog mjesta zatraži međunarodno-pravno istraživanje - što će reći, istraga koja se odnosi, ne samo na pojedinačna zvjerstva, nego na mnogo veći koordinirani, i djelimično ostvareni, kolektivni zločin, koji se pravim imenom zove genocid."³⁵¹

Bosansko iskustvo potvrđuje da je u BiH izvršen zločin genocida upravo onako kako ga opisuje Konvencija, da je to zločin ubistva počinjen "sa namjerom da se uništi u cjelini ili djelimično, nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa". Zločin ove vrste u BiH nije bio samo puki zbir pojedinačnih zločina, nego je to, prije svega, bio naručeni kolektivni zločin. Bosansko iskustvo potvrđuje da je zločin genocida u Bosni i Hercegovini planiran, organiziran "odozgo" od političkih elita i njihovih intelektualno-"moralnih" saučesnika. Sve su ovo znali međunarodni subjekti koji su učestvovali u kreiranju Dejtonskog mirovnog sporazuma. Drugo je pitanje, što su oni iz sebi znanih političkih razloga genocid eufemizirali i zamijenili neadekvatnim pojmovima kao što su: etničko čišćenje, etnički sukob, i sl.

Rezultat ovakvog razumijevanja (svjesnog ili nesvjesnog, političkog ili znanstvenog), genocida u Bosni i Hercegovini od strane međunarodne zajednice jeste okoštali zapadnjački stereotip o Bosni, koji je utkan i u dejtonsko uređenje Bosne i Hercegovine. Zato s pravom B. i S. Letica konstatiraju: "Dejtonsko-Pariški sporazum nužna je posljedica konačne pobjede i prihvatanja kolektivne slike o plemenskoj Bosni u zapadnim/američkim predodžbama. ... tim je sporazumom prekinut rat i potvrđen ključni zapadnjački stereotip o Bosni: stvarna podjela Bosne prema arbitrarno određenim etničkim linijama posljedica je prastare mržnje i plemenskih borbi koje su trajale stoljećima; plemena treba razdvojiti kako bi se kasnije amerikanizirala i vesternizirala, a u doglednoj budućnosti i civilizirala, te stopila u evropsko multietničko društvo."³⁵²

³⁵¹ A. Hestings, navedeno djelo, str. 532.

³⁵² B. Letica, S. Letica, navedeno djelo, str. 87

pažnje u ovom domenu jesu Rezolucija 752 Vijeća sigurnosti, od 15. maja 1992. kojom se, uz trenutni prekid borbi i pokretanje mirovnog procesa pod pokroviteljstvom EZ, 'zahtijeva da se one jedinice JNA i elementi Hrvatske vojske u BiH odmah povuku ili potčine organima Vlade Bosne i Hercegovine, ili se raspuste i razoružaju, a njihovo oružje stavi pod djelotvorno međunarodno promatranje' (pri čemu su izostali provedbeni mehanizmi ovog zahtjeva), kao i Rezolucija 757 od 30. maja 1992. o zavodenju sankcija prema Srbiji i Crnoj Gori, zbog nesprovođenja Rezolucije 752, uz obavezu susjeda da poštuju nepovredivost granica BiH i njenu teritorijalnu cjelovitost.³⁵⁷

Evropske šeme u traženju rješenja za agresiju na BiH nastavljene su i nakon neuspjeha Kutljerove misije. Novi kopredsjedavajući Konferencije o bivšoj Jugoslaviji S. Vens i D. Oven ponudili su krajem marta 1993. vlastiti mirovni plan za BiH. Oni su ponudili četiri dokumenta: Sporazum o BiH, Sporazum o miru u BiH, Mape provincija i Sporazum o prelaznim rješenjima. U institucionalnom pogledu zaista se radilo o cjelovitom mirovnom planu. Ali, ovaj, kao i svi prethodni, nije uzimao u obzir Konvenciju o genocidu i već počinjeni genocid. Zbog toga, ali ne samo zbog toga, nije nudio realne osnove za mir. "Zato su i razumljive ocjene da je umjesto mira, plan donio samo još veće nevolje BiH i njegov neposredni učinak, osim ohrabriranja agresije, gotovo je isključivo sadržan u širokim sukobima Armije BiH i HVO koje je, u pokušaju prerane implementacije, neposredno indukovao i generirao."³⁵⁸

Plan ukazuje, ne samo na nesposobnosti i nehtijenje međunarodne zajednice, prije svega EU da se ozbiljnije uključi u rješavanje genocida u BiH, nego pokazuje i njezino saučesništvo u činjenju genocida, a po nekim mišljenjima i namjerno produciranje genocida nad Bošnjacima od strane HV i HVO, kako bi se dokazala teza o "tri zaraćene strane."³⁵⁹

Nakon neuspjelog plana, slijedi još jedan međunarodni mirovni plan poznat kao Oven-Stoltenbergov plan. Ovaj plan je usvojen u ljeto 1993. godine, a

³⁵⁷ Isto, str. 93.

³⁵⁸ Isto, str. 109.

³⁵⁹ "Naše vlade, međutim, nisu samo pasivni posmatrači zločina. Njih nekoliko, posebno moja, Britanska vlada, su jasno krive za saučesništvo u izvršenju genocida. Po Konvenciji o genocidu to je samo po sebi zločin." L. Brajant, navedeno djelo, str. 526.

u suštini je odgovarao Milošević-Tudmanovom planu o podjeli Bosne i Hercegovine. Plan je ustvari bio pritisak na bosansku vladu da ga potpiše i time legalizira dotadašnje zločine genocida počinjene nad bosanskim društvom i bosanskim narodom. Legalizaciji podjele BiH i legalizaciji agresije i genocida suprotstavila se delegacija bosanske vlade. Prof. dr. N. Duraković suprotstavljajući se Ovenovom prijedlogu za podjelu Sarajeva demonstrativno je napustio sastanak, odvažno odgovarajući Ovenu da bi trebali razgovarati o sudbinama hiljada stvarnih ljudi, a ne prebrojavati glavice kupusa i reagirajući na činjenicu da bi predgrade Sarajeva Rajlovac trebalo pripasti srpskom entitetu zbog toga što tamo Momčilo Krajišnik ima vikendicu.

Sve do kraja 1993. godine vodili su se pregovori o Oven-Stoltenbergovom planu, kada su velike svjetske države uvidjele da se direktnije moraju uključiti u izradu mirovnog plana. Rezultat uključivanja velikih svjetskih sila, ne samo evropskih već i SAD jeste plan **Kontakt grupe** ponuden u julu 1994. godine, pod ultimativnim zahtjevom "uzmi ili ostavi". Iako u suštini i ovaj plan, kao i svi prethodni, stoji na matrici podjele BiH, bosanska vlada ga je potpisala, a Karadžićevi Srbi nisu.

I Plan Kontakt - grupe u obzir ne uzima počinjene zločine genocida, jer se ni u jednom svom stavu ne poziva na Konvenciju o genocidu kao osnovni moralno-pravni međunarodni akt. "Plan Kontakt-grupe akceptira samo činjenicu da je formirana Federacija BiH, a u pogledu ustavne i institucionalno-pravne dezintegriranosti BiH njegovo polazište je kao da se radi o *Presudenoj stvari*. Stoga, u povodu ovog elementa, sadržinski Kontakt-grupa i nije ponudila novi mirovni plan. U odnosu na Oven-Stoltenbergov plan razlika je samo u stepenu, a ne i u vrsti, odnosno umjesto podjele na tri, ponudena je podjela BiH na dva dijela, čak i uz iste kvantitativne omjere."³⁶⁰

Razmatrajući problematiku mirovnih procesa L. Brajant ih smatra aktima "legaliziranja genocida" u BiH, u kome je jedan od saučesnika i međunarodna zajednica. U vezi sa ovim pitanjem on s pravom konstatuje "ako je išta sigurno u ovoj tragičnoj situaciji, to je da međunarodna zajednica nije

³⁶⁰ K. Begić, navedeno djelo, str. 200.

imala ni volje ni strpljenja da slijedi rješenje koje će ispuniti minimum zahtjeva za trajan mir. **Bez pravde ne može biti pravog mira.**"³⁶¹

Upotreba termina "zaraćene strane" imala je za cilj negiranje zvanično priznate države RBiH. Ovim terminom se izjednačavaju legalna i legitimna bosanska vlada, Armija RBiH i etno-religijske paravojske susjednih država, SRJ i R Hrvatske. Nažalost, ova terminologija nije bila prisutna samo u komunikaciji između političkih elita, već je prihvatila i većina sredstava javnog komuniciranja u Evropi i SAD. Stvoren je stereotip o podjednakoj krivnji svih strana. "Pozicija 'prebacite - krivicu - na sve - strane' falsificirala je značajne razlike između metodičnog genocida koji su izveli srpski nacionalisti, pljačkaške agresije hrvatskih nacionalista, te pojedinačnih zločina koje su počinili bošnjački vojnici, zločina koji nisu imali nikakve veze s bilo kakvom općom zločinačkom politikom i koji su kažnjeni."³⁶²

Sa kontroverznom politikom međunarodne zajednice prema zločinu genocida,³⁶³ ušlo se i u drugu polovinu 1995. godine, odnosno u četvrtu godinu agresije i kontinuiranog genocida nad bosanskohercegovačkim društvom i državom.

Stanje u BiH u drugoj polovini 1995. godine mijenjalo (NATO je konačno morao ozbiljnije reagovati) se u korist bosanske vlade, ali se pod sve većim pritiskom zapadne javnosti o zločinu genocida u centrima međunarodne zajednice počinje ozbiljnije razmišljati i o zaustavljanju genocida u BiH, posebno se tako stanje javljalo u SAD. Kritikujući ponašanje državnog sekretara Vorena Kristofera, Frenk Mekloski (Frank McClosky) je javno tražio Kristoferovu ostavku.

U svom traktatu Ričard Džonson, *PRISTUP GENOCIDU METODOM PRIBADAČA*, objavljenom u Vašingtonu, događaje u BiH tretira razumljivije i znanstveno objektivnije.

³⁶¹ L. Brajant, navedeno djelo, str. 530.

³⁶² M. Sells, navedeno djelo, str. 175.

³⁶³ "Činjenica je da je odlučna, dvolična i umnogome destruktivna politika međunarodne zajednice u vezi sa Bosnom u protekle tri godine efikasno potkopala cijelu strukturu pravne i javne moralne obaveze koja je, u nekoj mjeni, stitila svijet od 1945. godine." A. Hestings, navedeno djelo, str. 539.

Kritikujući američku administraciju što agresiju na BiH ne nazove genocidom i Kristofera direktno, koji događaje u BiH definira kao užasne stvari "ravne genocidu", R. Džonson američkoj javnosti događaje u BiH obrazlaže kao zločin genocida. I predsjednik Klinton je u raznim prilikama preuzimao i ponavljao stereotipne analize i fraze državnog sekretara o BiH.³⁶⁴

Istina je da su u zapadnim društvima, odnosno u najznačajnijim segmentima zapadne demokratije sredstva javnosti išla ispred svojih političkih elita. Mnoge ankete, naročito u SAD, izražavale su značajnu podršku javnosti vojnoj akciji u zaustavljanju genocida u BiH. U takvim okolnostima 20. jula 1995. na konferenciji ministara velikih sila u Londonu mijenja se strategija i pristupa se izradi tzv. Dejtonskog mirovnog sporazuma, sa SAD kao glavnim akterom međunarodne zajednice, "istina Sjedinjenje Američke Države i NATO saveznici intervenisali su konačno da bi držali na uzdi srpske ubice i prekršioce mira i reda u Bosni i Hercegovini. Njihova akcija bila je diktirana ne od strane sveukupnog sigurnosnog aparata nego nizom nepovezanih događaja."³⁶⁵

Promatramo li fenomen genocida u BiH i Dejtonski mirovni sporazum dolazimo do zaključka da je on s jedne strane samo logični nastavak ranijih mirovnih procesa, a s druge strane on u sebi nosi jedan novi pristup rješenju sukoba u Bosni i Hercegovini. Ako ima ta novina, u čemu se ona ispoljava, promatrana, prije svega, u kontekstu Konvencije o zločinu genocida? Svi mirovni planovi do Dejtonskog mirovnog sporazuma imali su matricu ustavno-pravno i teritorijalno komadanje Bosne i Hercegovine. Etnički princip, bio

³⁶⁴ "Jedna od najčudnijih diplomatskih misija ovog vijeka bilo je Šatl putovanje državnog sekretara Vorena Kristofera u Evropu kada je, navodno, tražio podršku za vazdušne udare i podizanje embarga na oružje. Međutim, svi izvještaji govore da Kristofer nije insistirao, on je saosjećao sa protivnicima takvih stavova. I kao neodlučni trgovački putnik, izgledao je sasvim zadovoljan što njegova misija nije polučila nikakav uspjeh. ... Ali umjesto da otvoreno prizna da je njegova misija propala sekretar Kristofer sa potpuno novim scenarijem i analizom. ... Najšokantnija je bila njegova tvrdnja o moralnoj jednakosti svih strana koje su bile uključene. On je ustvari kazao: Svi su oni krivi svi oni to rade" (F. McClosky, *STAV SJEDINJENIH AMERIČKIH DRŽAVA I KONGRESA*, u: Zbornik GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI, str. 546).

³⁶⁵ M. Malik, *ZA VEĆU EFIKASNOST UJEDINJENIH NACIJA*, u: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI, str. 565.

je osnovni princip podjele, što bi svakako bio manji problem, da neraskidiva izmiješanost bosanskih etnija nije bila takva kakva je bila 1991. godine.

U svim prijedajonskim mirovnim procesima, međunarodna zajednica je zauzimala neutralan stav i time faktički negirala činjenicu da je **BiH međunarodno priznata država** i da je na nju izvršena **klasična agresija**. Uz to u svim dodejtonskim pregovorima međunarodna zajednica subjekte agresije i žrtvu agresije u BiH naziva "zaraćenim stranama".

Podsjetimo, Opći okvirni sporazum za mir u BiH,³⁶⁶ postignut je u američkoj vojnoj bazi Rajt Peterson (Wright-Peterson) 21. novembra 1995. godine. Osnovni kvalitet ovog sporazuma u odnosu na prethodne jeste njegov izmijenjeni metodološki pristup. Taj pristup u osnovi sadrži priznanje da je **BiH međunarodno priznata država i članica UN-a**. Uz to dejtonska "mirovnna formula" ne određuje kruto podjelu BiH, kao trajno političko rješenje, naprotiv to je polazno i privremeno rješenje koje primarno ima za cilj da zaustavi rat, genocid i ostale oblike stradanja građana Bosne i Hercegovine, i ostavlja mogućnost da građani BiH u budućnosti dograđuju ustavna rješenja BiH, prema demokratskoj volji svih građana i naroda.

Kvalitativna razlika Dejtonskog mirovnog sporazuma u odnosu na sve prethodne uočljiva je i kod definiranja strana u konfliktu. Kako je poznato, ugovorne strane Općeg sporazuma za mir u BiH su RBiH, R Hrvatska i SR Jugoslavija. Ova činjenica pored pravne ima i svoju političku dimenziju.

Dejtonski mirovni sporazum otkriva i samu suštinu sukoba u BiH umjesto do tada pominjane "tri zaraćene strane" što implicira da se radi o bosanskom unutrašnjem sukobu, Dejtonski sporazum polazi od ispravne premise da **nema mirovnog sporazuma ako u njega ne budu uključeni i susjedi BiH**,

³⁶⁶ "Opći okvirni sporazum za mir u BiH sadrži 11 aneksa, odnosno sporazuma (vojni aspekti mirovnog sporazuma, uz regionalnu stabilizaciju, sporazum o međuentitetskoj liniji, izbori, Ustav BiH, arbitraža, ljudska prava, izbjeglice i raseljena lica, o Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika, o osnivanju javnih korporacija BiH, civilna implementacija, i o međunarodnim policijskim snagama) s tim što neki od ovih sporazuma imaju i dodatke ili priloge, tako da su pokriveni svi aspekti mirovnih procesa uključujući ne samo ustavno-pravno ustrojstvo BiH nego i uređenje različitih oblasti socijalnog i ekonomskog razvoja što su u funkciji uspostave i konsolidacije mira" (K. Begić, navedeno djelo, str. 239).

što podrazumijeva da su upravo oni inspiratori i učesnici sukoba u Bosni i Hercegovini. Naime, sa stanovišta međunarodnog prava kao ugovorne strane pojavljuju se države - Republika BiH, Republika Hrvatska i Savezna Republika Jugoslavija, sa punim međunarodno-pravnim subjektivitetom i zaključenim Sporazumom. One su uobičajenoj praksi međunarodno-pravnih odnosa u svijetu, utvrdile međusobna prava i obaveze, uz poštovanje suverene jednakosti jedna druge.³⁶⁷

I pored svih kvalitativnih prednosti u odnosu na prethodne mirovne sporazume neophodno je istaći da je i Dejtonski mirovni sporazum u osnovi antibosanski,³⁶⁸ jer je nemilosrdno i neprirodno razrusio skladno bosansko jedinstvo različja, on je istovremeno promatran iz aspekta Konvencije o genocidu duboko amoralan,³⁶⁹ čije praktične amoralnosti mogu imati globalno nepovoljne posljedice ako akteri genocida u Bosni i Hercegovini, pojedinci, ali i države ne budu pravedno sankcionirani pred Međunarodnim sudom za ratne zločine i Međunarodnim sudom pravde u Hagu.

³⁶⁷ K. Begić, navedeno djelo, str. 238.

³⁶⁸ "U biti i u sadržinskom aspektu to je bio samo jedan ugovor o prestanku rata i tu prestaje svaka njegova pravna utemeljenost i pozitivna historijska uloga. U svemu što je prevazilazilo tu granicu i taj smisao ovaj je ugovor loš i krajnje opasan po našu budućnost" (M. Filipović, N. Duraković, navedeno djelo, str. 101).

³⁶⁹ "U moralnom smislu, ovaj slučaj nameće uznemiravajuću viziju budućnosti. Iako bi u retrospektivi neko mogao s pravom ukazati na ignoranciju kao argument zašto se nije učinilo više na sprečavanju jevrejskog holokausta, iskustvo u Bosni i Hercegovini pokazuje nešto sasvim drugo ... u Bosni i Hercegovini je informiranost bila neizbježna kao rijetko kada ranije u slučaju genocida, sa toliko konkretnih izvještaja sa terena koje je vidjelo toliko mnogo ljudi. Ono što je u Bosni i Hercegovini izmjereno bila je cijena koju je međunarodna zajednica spremna da podnese da bi spriječila i zaustavila genocid" (N. Cigar, navedeno djelo, str. 238, 239).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Historija čovjekove povijesti (povijesti čovječanstva) nam ukazuje, nažalost, od njenog početka do danas, i danas, na permanentnu prisutnost brojnih ubistava, mučenja, nečovječnih postupaka, povreda tjelesnog i mentalnog integriteta, prisilnog raseljavanja, silovanja, uzimanja talaca, protivzakonito odvođenje u koncentracione logore, prinudni rad, izgladnjivanje, pljačku imovine, primjenjivanje mjera zastrašivanja, uništavanje naselja i slično.

Sadržajnost raznovrsnih oblika zločina u dosadašnjoj sociološko-politološkoj, pa i historijskoj, pravnoj i vojnoj terminologiji najčešće se izražavao pojmovima: ratni zločin, zločin protiv civilnog stanovništva, protiv ubijanja i ratovanja, oduzimanje stvari od ubijenih i raseljenih lica, upotreba nedozvoljenih sredstava borbe, uništavanje kulturnih i historijskih spomenika, podsticanje na agresorski rat, nacionalna, rasna i religijska diskriminacija, zločin genocida, itd.

Kvantitativni obim genocida u XX stoljeću, njegovi izvori, forme i metode, te konzekvencije prevazilaze jednodimenzionalne disciplinarne (pravne, sociološke, politološke, antropološke, etnopsihološke) formulacije genocida. Iz tih razloga se u društvenoj znanosti pojavila eksplicitna potreba da se fenomen genocida istražuje kao značajan svjetsko-planetarni fenomen modernog svijeta. Ovaj se fenomen ne smatra ni slučajnim ni incidentnim, nego, zapravo, svjetsko-povijesnim fenomenom.

U savremenoj društvenoj znanosti, kao rezultat disciplinarne orijentacije, uobličene su heterogene teorije genocida. Nije, dakle, riječ o jednoj teoriji, koja bi razrađivala važeću Konvenciju Ujedinjenih nacija o prevenciji zločina genocida iz 1948. godine. U općoj politologiji, sociologiji politike, politologiji međunarodnih odnosa, međunarodnom pravu i sl. fenomen zločina genocida se gotovo i ne pominje.

Genocid supstancijalno znači zločin masovnog uništenja Drugog. Istovremeno on uništava i egzistencijalne pretpostavke opstanka onih dijelova Drugog koji uspiju izmaći masovnoj, genocidnoj fizičkoj likvidaciji. Uz fizičko uništenje, zločin genocida se događa i kao: memoricid, kulturocid, urbicid, ekocid, sociocid i sl.

Konvencionalnu percepciju genocida, kako je data u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine, neophodno je redefinirati teom (stavom) da i država, a ne samo subdržavne grupe i formacije vrši zločin genocida. Dosadašnje iskustvo zločina genocida u Bosni i Hercegovini i drugim dijelovima svijeta potvrđuje ovaj stav.

U tumačenju uzroka, karaktera, sredstava, metoda i obima zločina genocida u Bosni i Hercegovini, u spoznajno-relevantnom smislu, mogu poslužiti vladajuće politološke i sociološke teorije genocida, ali je nužno na teorijsko empirijski način pokazati da i moderne teorije zločina genocida potvrđuju genocid koji se dogodio u Bosni i Hercegovini.

Prvo eksplicitno definicijsko određenje genocida izrekao je 1944. godine Rafael Lemkin. Lemkinovo mišljenje i društvena praksa genocida bili su osnov da Generalna skupština Ujedinjenih nacija 11. 12. 1946. godine donese Odluku prema kojoj je genocid predstavljen kao **zločin protiv međunarodnog prava**. U članu 2. Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koju je usvojila Generalna skupština Ujedinjenih naroda 9. 12. 1948. godine, genocidom se označava svako ono djelo "počinjeno s namjerom da se potpuno ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa kao takva:

- a) ubijanje pripadnika (zaštićene) grupe;
- b) nanošenje teških tjelesnih ili duševnih povreda pripadnicima grupe;
- c) namjerno nametanje pripadnicima grupe životnih uslova sračunatih da dovedu do njenog potpunoga ili djelimičnog uništenja;
- d) nametanje mjera kojima je cilj sprečavanje rađanja u okviru grupe;
- e) prisilno premještanje djece iz grupe u drugu."

Općenito kazano, u tradicionalnim društvenim znanostima pod genocidom se podrazumijeva masovno ubijanje značajnog broja ljudi, koje se ne dešava samo i isključivo u toku oružanog sukoba vojnih snaga, uz uslov da je žrtva onemogućena u odbrani, odnosno da je bespomoćna. **Nova znanstvena teorija genocida treba da izvrši "reviziju" klasičnih (tradicionalnih) teorija genocida, te da uključi mnogo dodatnih klasifikacija, baziranih na znanstvenim posmatranjima i analizama različitih primjera genocidnih radnji.**

Ključni nedostatak klasičnog određenja (definiranja) genocida isključuje državu kao počiniooca genocida. Iz tih razloga u subznanstvenu teoriju genocida neophodno je uključiti dodatne kriterije. Zasnivanje znanstvene teorije genocida podrazumijeva mnogo dodatnih klasifikacija u odnosu na klasičnu teoriju genocida, upravo zbog različitosti primjera genocidnih ubistava. Da bi se to postiglo, neophodno je metodološko inoviranje genocida. **Evaluiranje nivoa genocida, takode, je neophodno unijeti u teoriju genocida. Ti nivoi su:**

- namjera;
- pojedinačna ili kolektivna svrha;
- spremnost na izvršavanje genocidne politike;
- naponi da se nadjača otpor;
- zabrana bijega žrtvi;
- stepen okrutnosti izvršitelja;
- ubistva u ime proširenja nacionalnih država i dr.

Genocid, uistinu, nije neki sporadični ili nasumični događaj, već zasebna vrsta masovnog uništenja koje je u XX stoljeću skoro uvijek podrazumijevalo odobrenje države, koja genocid koristi za ostvarenje političkih ciljeva.

Fenomen genocida, kao jedan od najbrutalnijih oblika ljudske kolektivne destruktivnosti, zahvatio je cjelokupno čovječanstvo, sve kulture i civilizacije, te postao jedan od glavnih problema međunarodne strukture i međunarodnih organizacija. On u biti svoje pojavnosti jeste patološko-kriminalna sadržajnost. No, kako postaje globalizirajući problem, a ne problem samo jednog naroda (nacije), države, regije neophodno je odrediti novu definicijsku matricu genocida, kako bi se uobličila moderna znanstvena teorija genocida, koja treba znanstveno da elaborira, ne samo njegovu manifestaciju i aktere, nego izvore i metodologiju genocida. Zbog toga nova znanstvena teorija genocida treba da obuhvati slijedeće elemente i vrste destruktivnog, zločinačkog ponašanja:

- genocidni masakr;
- namjerni genocid;

- genocid s ciljem dominacije moći;
- genocid s ciljem koloniziranja;
- genocid s ciljem agresije;
- genocid kao zločin protiv čovječnosti;
- genocid kao oblik mučenja;
- genocid kao rezultat ekološkog uništenja;
- genocid kao rezultat smišljenog izgladnjivanja;
- genocid kao oblik razaranja psihičkog života;
- planirano i organizirano silovanje žena;
- opsada i granatiranje gradova i dr.

Pored stvarnog masovnog ubistva moderna znanstvena teorija genocida unutar sebe obuhvata i radnje:

- a) "kulturološkog genocida" ili etnocid;
- b) pokušani genocid, te
- c) saučesnici u genocidu.

Izvršenje plana genocida, po pravilu počinje propagiranjem ideologije koja dehumanizira "neprijatelje" i dijeli stanovništvo na "nas" i "njih". Dakle, da bismo razumjeli društvene uslove genocidnih radnji neophodno je, prije svega, objasniti interakciju:

- a) društvo-društvena kriza - genocid,
- b) društvo-društvena diferencijacija - genocid,
- c) društvo-ideologija - genocid.

Iz pozicije promatranja društva kao globalne i nedjeljive pojave, zasigurno se društveni uslovi genocida ne mogu svesti samo na ove tri relacije. Smatramo ih osnovnim, odnosno najbitnijim relacijama, koje unutar sebe uključuju historijske, ekonomske, socijalne, političke, kulturne, religijske i druge elemente.

Iako se pojavljuje na lokanom nivou, kao pojedinačna pojavnost, genocid je, uistinu, **planetarna pojava**. Njegov društveni milje uvijek čine tri konstante.

To su:

- društvena kriza,
- socijalna nejednakost i
- ideologiziranje društvene stvarnosti.

Zločin genocida je u biti negacija ljudskog života, što je objektivno dublje od običnog nasilja, kakvo je, primjera radi, pojedinačno ubistvo. Naše polazište je da su svi zločini počinjeni kao zločin genocida, ustvari, instrumentalni zločini, dakle, to su oni zločini u kojima ljudske žrtve nisu cilj po sebi već samo sredstvo za neke druge javne ili tajne ciljeve. Drugim rječima kazano, militarističke mašine ubijanja, vještine, strategije, taktike, uopće učinci i posljedice genocidnih institucija (politička stranka, klasa, organizirana vojska, država) i društvena praksa koja ih okružuje, funkcionišu kao sredstvo u službi drugih, uglavnom geopolitičkih ciljeva. Tajna svih dosadašnjih ratova, od lokalnih, regionalnih i svjetskih krila se, uglavnom, u ekonomskim motivima i političkim interesima.

Danas je potrebno analizirati ulogu i značaj države u produciranju i rješavanju društvenih kriza, unutar kojih se dešava zločin genocida. Država je danas "uvučena" u sve segmente društvenog organiziranja.

Dehumaniziranost i destruktivnost genocida ispoljava se u niz konkretnih zločinačkih radnji i postupaka, kao što su:

- ubistva, sakaćenje i premlaćivanje;
- "etničko čišćenje";
- zatočeništvo (fizička izolacija);
- silovanje;
- tortura, terorisanje i uznemiravanje;
- granatiranje civilnih ciljeva;
- zločini nad mentalnim integritetom djece;
- prijetnje narodnom duhu;
- uništavanje kulturnih objekata, hapšenje političkih vođa i dr.

Ubištva i premlaćivanja karakteristika su svih genocidnih tehnologija, ali istovremeno i jedan od konstantnih oblika destruktivne sadržajnosti genocidnog procesa. Genocidna ubištva su po pravilu masovna i sistematična, a kao oblici dehumanizacije i destrukcije realiziraju se kao: strijeljanja, vješanja, gušenja, batinanje i sl. U drugim slučajevima do masovnih ubištava dolazi zbog nehumanih uslova, kao što su: prisilni rad, glad, hladnoća, bolest, iscrpljenost. Uništavanje (ubištva) glada, takode, su oblik genocidnog procesa, kao i nehumanost transporta - duga marširanja, vagoni za stoku.

Uz proces genocidnog ubijanja, u čiju sadržajnost svakako spada i "etničko čišćenje", kao samo jedan od njegovih segmenata, a nikako njegova zamjena, išla je i aktivnost dehumanizacije produciranjem stereotipa. Da bi "opravdali" ubijanja, političke elite, vjerski velikodostojnici, znanstvenici i drugi intelektualci, žrtve genocida su, prije svega, medijski kvalificirali kao "fundamentaliste", "fanatike", "ekstremiste", "teroriste", "pokvarenjake" i sl. Dehumaniziranje žrtava genocida pravljenjem stereotipa o njima imala je za cilj lakše prihvatanje njihovog ubijanja.

Formiranjem institucije logora smrti, Gulaga, "kampova smrti" i koncentracijskih logora u XX stoljeću, čiji je primarni cilj bio oduzimanje ljudskih života, označava novi politički sadržaj genocidne aktivnosti ljudskog roda u modernosti.

Uloga **sistematskog silovanja** je na periferiji većine teorijskih stavova znanstvenih disciplina koje se bave fenomenom genocida, bez obzira na centralnu ulogu koju ima u iskustvima žena koje su doživjele genocid. Silovanje je korišteno kao sredstvo u svim genocidima, ali i kao način uništavanja ličnosti. Fenomen silovanja kao genocidne radnje, treba biti jedno od temeljnih pitanja znanstvene teorije sociologije genocida.

Spoznajno iskustvo genocida, ne samo u Bosni i Hercegovini, stavlja pred savremenu sociološko - politološku znanost, jedno vrlo ozbiljno pitanje, a to je uloga, odnosno učešće **države** kao subjekta u genocidnom procesu. Do sada se najviše u pravnoj literaturi raspravljalo da li država kao pravno lice može biti odgovorna za krivična djela agresije, genocida i sl.

Produbljenija i svestranija analiza genocida u Drugom svjetskom ratu i svih genocida nakon Drugog svjetskog rata, uključujući i genocid u Bosni i Hercegovini, ukazuju na njegovu političku dimenziju, odnosno, da je svrha genocida političke prirode.

Kada je u pitanju genocid počinjen u Bosni i Hercegovini, nad Bošnjacima, onda se jasno vidi da je to radnja koja je proračunata, racionalna okrutnost, da bi se ostvarila vizija drugačijeg društva od postojećeg, tj. da bi se ostvarila velikodržavna ideja društva u kome će svi Srbi živjeti u jednoj državi.

Dakle, osnovni uzrok genocida u Bosni i Hercegovini jeste u političkom cilju i projektu uspostave velike Srbije ili velike Hrvatske. Uspostava velike Srbije utemeljena je na ideološkoj odrednici srpskog nacionalizma, koji je, primjenjujući formulu jedna nacija jedna država, nužno nailazio na prepreku zvanu multilateralna sadržajnost bosanskohercegovačkog društva i države.

Dosada izneseni stavovi nedvosmisleno ukazuju da se uzroci genocida u Bosni i Hercegovini nalaze u idejno - političkoj osnovi ostvarenja velikodržavnih projekata. Izvršilac tih projekata, koristeći se genocidom kao sredstvom, bila je upravo država.

Genocid u Bosni i Hercegovini, pored toga što je bio racionalan politički čin, "svjesna politička odluka", istovremeno karakterizira brutalnost i perfidnost, te planiranost i organiziranost. On je za izvršioca genocida bio isplativa strategija za dostizanje postavljenog političkog cilja. Objašnjenja koja se pokušavaju ponuditi, da heterogenost etničke strukture u Bosni i Hercegovini pogoduje ili pak uzrokuje genocid, ne samo da su netačna, nego su čak i besmislena. Najbolje to pokazuje primjer država sa daleko većom etničkom različitosti nego što je to Bosna i Hercegovina. Perfidnost čini jednu od osnovnih karakteristika genocida u Bosni i Hercegovini.

Kao oblici genocida, pored biološkog zatiranja ciljane grupe, javljaju se i urbicid, ekocid, kulturocid, memoricid i mnogi drugi manje značajni - cidovi. Vršanjem urbicida kao oblika genocida razara se cjelina životnog stila, odnosno onemogućava se potpuno ispoljavanje formiranog duhovno-kulturnog identiteta grupe.

Razaranje čovjekove životne sredine u konkretne ratne svrhe, što se označava kao ekocid, vršeno je tokom cijele povijesti ratovanja i na različite načine. U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu agresori su najčešće na opkoljene gradove ispaljivali na hiljade artiljerijskih projektila koji su, između ostalih šteta, izazivali i ekocidne posljedice.

U cilju realizacije genocida, kao potpune eliminacije jednog identiteta sa određenog prostora, najčešće se istovremeno ili nakon ubijanja ciljne grupe, vrši sistematsko ubijanje (rušenje) duhovno-kulturnog i kulturno-civilizacijskog naslijeđa ciljne grupe. Kulturocid je jedan od tih monstruoznih oblika ubijanja ljudske civilizacije. Ovaj oblik genocidne radnje može biti kao prethodna ili pak kao naknadna radnja genocida.

Vršenjem kulturocida želi se ne samo uništiti kulturne objekte kao takve, već razoriti jedan kulturni poredak kao bitan činilac ukupnog društvenog poretka. Kako bi ubili pamćenje jednog naroda na svoju prošlost, ne samo političku, već i kulturnu, počinitelji genocida vrše još jedan u nizu njegovih oblika, a to je memoricid.

Značajan akt za razumijevanje države kao subjekta genocida jeste amandman koji je predložila Velika Britanija na Nacrt međunarodne Konvencije o genocidu na njegovu VI odredbu. Taj amandman glasi: "Krivična odgovornost za bilo koji akt genocida, kao što je posebno označen u članu 2. i 4. obuhvatit će, ne samo sve privatne osobe i udruženja, nego također, države, vlade ili organe ili autoritete države ili vlade od kojih su takvi akti počinjeni."

Iz dosadašnjeg historijskog iskustva, prakse međunarodnog prava, nedvosmisleno proizilazi zaključak da u aktu agresije i aktu genocida, isto tako i kod drugih međunarodnih krivičnih djela, kao što su zločin protiv mira, ratni zločin i zločin protiv čovječnosti, postoji i individualna krivična odgovornost, ali istovremeno i odgovornost države kao političke organizacije, ali ne i naroda (nacije) kao kolektivnog identiteta.

Historija XIX i XX stoljeća pokazala je da su države ili preciznije kazano partijske (ideološke) države vršile masakr kroz genocid masa. Iskustva nacističkih konc-logora iz Drugog svjetskog rata, zločini genocida komunističkih država nad vlastitim državljanima, te genocid u Bosni i Hercegovini

i Ruandi, jasni su pokazatelji da i država može biti subjekt genocida.

Posebno nas interesira uloga države SR Jugoslavije u aktu genocida u Bosni i Hercegovini, u toku agresije na R BiH 1991.-1995. godine. O pripremi, planiranju i učešću države SR Jugoslavije u genocidu u Bosni i Hercegovini neumitno govore mnogobrojni pokazatelji, koje smo precizno nabrojali u radu. O prisustvu JNA/VJ, policije i paravojnih jedinica iz Srbije i Crne Gore i njihovom učešću u genocidu u Bosni i Hercegovini svjedoče i mnogi izvještaji raznih međunarodnih misija i komisija.

Nije samo SR Jugoslavija učestvovala u genocidu u Bosni i Hercegovini. To isto je činila i Republika Hrvatska, a između ostalih dokumenata i činjenica, to potvrđuje i haška optužnica protiv Mladena Naletilića zv. Tuta i Vinka Martinovića. zv. Štela. I SR Jugoslavija i Republika Hrvatska, vršeci agresiju na Bosnu i Hercegovinu, počinile su zločin genocida, a time i zločin protiv međunarodnog prava.

Ratni ciljevi SR Jugoslavije i Republike Hrvatske, nisu bili samo ekonomske, kulturne, pa i uobičajene političke prirode. Naprotiv, obje države za ratni cilj su imale uništenje države Bosne i Hercegovine. Da bi taj cilj postigle služile su se sredstvom genocida nad Bošnjacima, i sociocida nad bosanskohercegovačkim društvom.

Spoznajni produktivitet genocida ukazuje da, iako genocid konkretno izvršava i pojedinac, on na nivou fenomena društvene pojavnosti, kao društvena pojava, najmanje jeste pojedinačno djelo, odnosno djelo pojedinca. Akteri genocida, njegovi izvršioци, pored pojedinaca, jesu i društvene grupe (rasne, nacionalne, religijske, političke), političke partije i države. U svim ovim segmentima "skrivena je", "nataložena", nalazi se genocidno-patološka supstancijalnost, u okviru koje se ispoljavaju s vremena na vrijeme otvorene ili prikrivene genocidne metodologije.

Jedan od spoznajnih produktiviteta znanstvene teorije genocida jeste i to da je genocid kao po pravilu ili najčešće činila brojčano veća društvena grupa nad brojčano manjom i slabijom grupom.

Uprkos ovoj potvrđenoj historijskoj praksi spoznajni produktivitet znanstvene teorije genocida upozorava da niti jedna politička elita, politička

stranka i državna ili vojna organizacija, nisu imuni od zločinačko-kriminalnih i genocidnih potencija, koje se nalaze, upravo, u njima samima ili pak u njihovom širem i užem društveno-kulturnom okruženju.

Kada je u pitanju bosansko iskustvo, spoznajni produktivitet teorije genocida, upozorava nas na jednu bitnu karakteristiku subjekta genocida u Bosni i Hercegovini. To je fenomen tzv. cezaropapizma. Fenomen kada u izgradnji genocidne ideje istovremeno učestvuju crkva, nacija i država. Na ovaj se fenomen do sada u znanstvenoj misli nije dovoljno ukazivalo. I još jedna bitna karakteristika bosanskog iskustva genocida jeste da u osnovi genocidne prakse tokom cijelog njenog dešavanja stoji genocidna ideologija utemeljena u religijskom i nacionalnom mesijanstvu.

Opravdano je postaviti niz pitanja i na njih dati odgovore, a koja se tiču složenog spleta interaktivnih odnosa zločina genocida u Bosni i Hercegovini i subjekata međunarodne zajednice. Jedno od ključnih pitanja je: da li je međunarodna zajednica mogla spriječiti zločin genocida u Bosni i Hercegovini? Ako jeste, zašto to nije učinila, a ako nije - zbog čega to nije mogla? Da bi se odgovorilo na ova pitanja, neophodno je rasvijetliti sve uzroke koji su uticali na karakter odnosa međunarodne zajednice prema agresiji i genocidu u Bosni i Hercegovini. U okviru ovog pitanja spada i pitanje raznovrsnosti historijskih stereotipa i nerazumijevanja bosanskog fenomena od strane međunarodnih subjekata, te lobističkog djelovanja tradicionalnih prijatelja Jugoslavije, odnosno, Srbije i Crne Gore.

Kontroverznost uloge međunarodne zajednice u zaustavljanu genocida u BiH ogleda se upravo u nekoliko konkretnih aktivnosti, a to su: aktivnosti poricanja genocida, embargo na naoružavanje, odbijanje vojne intervencije i politika sigurnih zona UN.

Danas nije neophodno dokazivati da se zločin genocida desio u Bosni i Hercegovini, jer to već dokazuju sudske presude Haškog tribunala, ali je neophodno istaći da je u toku svih mirovnih procesa u BiH, počevši od Kutljerovog 1992. godine do Dejtonskog 1995. godine, izbjegavano razmotriti pitanje primjene Konvencije o genocidu.

Bosansko iskustvo genocida potvrđuje da je u BiH izvršen zločin genocida upravo onako kako ga opisuje Konvencija, da je to zločin ubistva počinjen "sa namjerom da se uništi u cjelini ili djelimično, nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa." Zločin ove vrste u BiH nije bio samo puki zbir pojedinačnih zločina, nego je to, prije svega, bio naručeni kolektivni zločin. Bosansko iskustvo potvrđuje da je zločin genocida u Bosni i Hercegovini planiran, organiziran "odozgo" od političkih elita i njihovih intelektualno-"moralnih" saučesnika. Sve su ovo znali međunarodni subjekti koji su učestvovali u kreiranju Dejtonskog mirovnog sporazuma. Drugo je pitanje što su oni iz sebi znanih političkih razloga agresiju na Bosnu i genocid nad Bošnjacima eufemizirali i zamijenili neadekvatnim pojmovima, kao što su: građanski rat, etnički sukob, etničko čišćenje i sl.

Rezultat ovakvog razumijevanja svjesnog ili nesvjesnog, političkog ili znanstvenog, genocida u Bosni i Hercegovini od strane međunarodne zajednice jeste okoštali zapadnjački stereotip o Bosni, koji je utkan i u dejtonsko uređenje Bosne i Hercegovine.

IZVORI I LITERATURA

1. LEKSIKOGRAFSKA IZDANJA

1. ENCYCLOPAEDIA BRITANICA, Chicago, 1984.
2. ENCYCLOPAEDIA OF GENOCIDE (*ENCIKLOPEDIJA GENOCIDA*), sveska 1 i II, ABC-Chio, Santa Barbara, 1999;
3. *ENCIKLOPEDIJA POLITIČKE KULTURE*, Savremena administracija, Beograd, 1993;
4. *ENCIKLOPEDIJSKI RJEČNIK POLITIČKE FILOZOFIJE*, sveska I-II, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1993;
5. *LEKSIKON TEMELJNIH POJMOVA POLITIKE*, Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1994.
6. *LEKSIKON TEMELJNIH POJMOVA POLITIKE*, Školska knjiga, Zagreb, 1990;
7. *POLITIČKA ENCIKLOPEDIJA*, Savremena administracija, Beograd, 1982;
8. *PRAVNA ENCIKLOPEDIJA*, Savremena administracija, Beograd, 1982;
9. *SOCIOLOŠKI LEKSIKON*, Savremena administracija, Beograd, 1982;
10. *SVETSKA ENCIKLOPEDIJA MIRA*, sveska I, II, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998;
11. *VOJNA ENCIKLOPEDIJA*, sveska I do X, Redakcija VE, Beograd, 1970.-1975.;
12. **Beridan i dr.** (Izet Beridan, Ivan Tomić i Muharem Kreso), *LEKSIKON SIGURNOSTI, Preduzeće za osposobljavanje lica defektnog sluha - DES*, Sarajevo, 2001;
13. **Dieter, Nohlen** (Nolen Diter), *POLITOLŠKI RJEČNIK*, Pauliber, Osijek-Zagreb-Split, 2001;
14. **Gatman i dr.** (Roy Gutman and David Rieff), *CRIMES OF WAR: WHAT THE PUBLIC SHOULD KNOW (RATNI ZLOČINI - ŠTA JAVNOST TREBA DA ZNA)*, Kenneth Anderson, New York-London, 1994;
15. **Ibler, Vladimir**, *RJEČNIK MEDUNARODNOG JAVNOG PRAVA*, Informator, Zagreb, 1987;

16. Jovanov, Svetislav. *REČNIK POSTMODERNE*, Geopolitika, Beograd, 1999;
17. Klaić, Bartol. *VELIKI RJEČNIK STRANIH RIJEČI*, Zora, Zagreb, 1974;
18. Modly, Duško. *PRIRUČNI KRIMINALISTIČKI LEKSIKON*, Durieux, Zagreb, 1995;
19. Tadić, Ljubomir. *POLITOLOŠKI REČNIK*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1996;
20. Todorović, Mirjana. *SOCIOLOŠKI REČNIK BONA FIDE*, Agencija za izdavačku djelatnost, Beograd, 1996;
21. Tubić, Risto. *ENCIKLOPEDIJSKI RJEČNIK MARKSISTIČKIH POJMOVA*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974;
22. Vujaklija, Milan. *LEKSIKON STRANIH REČI I IZRAZA*, Prosveta, Beograd, 1954;

2. DOKUMENTI, ZBORNICI RADOVA, EDICIJE

A. DOKUMENTI

1. *ETNIČKO ČIŠĆENJE - POVIJESNI DOKUMENTI O JEDNOJ SRPSKOJ IDEOLOGIJI* (pripremili - Mirko Grmek, Marc Gijadara i Neven Šimac) Globus, Zagreb, 1993;
2. *HUMANITARNO PRAVO - ŽENEVSKE KONVENCIJE I DODATNI PROTOKOLI*, MIP Bosne i Hercegovine i Nezavisni međunarodni biro za humanitarna pitanja, IBHI, Sarajevo, 1996;
3. *INFORMACIJA O SITUACIJI U SVETU I U JUGOSLAVIJI I O NEPOSREDNIM ZADACIMA JUGOSLOVENSKE NARODNE ARMIIJE*, Vjesnik, Zagreb, 31. siječnja 1991;
4. *LJUDSKA PRAVA - ODABRANI DOKUMENTI*, MIP Bosne i Hercegovine i IBHI, Sarajevo, 1996;
5. *MEMORANDUM SRPSKE AKADEMIJE NAUKA I UMETNOSTI*, prvi put objavljen u Večernjim novostima u Beogradu 29. septembra 1986., a potom bar u desetak samostalnih izdanja.

6. *NEDOVRŠENI MIR - IZVJEŠTAJ* (o sukobu sa preporukama) *MEĐUNARODNE KOMISIJE KARNEDŽIJEVE FONDACIJE ZA MIR*, Pravni centar Fonda otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1997;
7. *NEDOVRŠENI MIR - IZVJEŠTAJ MEĐUNARODNE KOMISIJE ZA BALKAN*, Pravni centar FOD BiH, Sarajevo, 1997;
8. *RATNI ZLOČINI U BOSNI I HERCEGOVINI*, I i II dio, Izvještaji Human rajt voća o kršenju ljudskog prava (od aprila 1992. do marta 1993.), Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine (pripremila Ivana Nižić), Sarajevo, 1993;
9. *RATNI ZLOČINI U BOSNI I HERCEGOVINI*, Izvještaji Amnesti internešena i Helsinki Voća (od početka rata do travnja 1993.) I i II dio, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava (pripremili: Milena Bader i Edin Tuzlak), Zagreb, 1993;
10. *RATNI ZLOČINI I GENOCID* - Zbirka pravnih dokumenata sa sudskom praksom, (autor Mustafa Bisić), Ministarstvo pravde i uprave Kantona Sarajevo, Sarajevo, 1998;
11. *REZOLUCIJE I DOKUMENTI SAVJETA SIGURNOSTI UJEDINJENIH NACIJA U TOKU AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU*, Press-centar Armije RBiH, Sarajevo, 1995;
12. *SREBRENICA - OD PORICANJA DO PRIZNANJA* (radovi i dokumenti), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005.
13. *ZAVRŠNI IZVJEŠTAJ KOMISIJE STRUČNJAKA U SKLADU SA REZOLUCIJOM BR. 780 (1992) SAVJETA SIGURNOSTI UN (BASIUNJEVA KOMISIJA)*, Hrvatski Helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb, 1995;
14. *Čekić, Smail, GENOCID NAD BOŠNJACIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU - DOKUMENTI*, MAG, Sarajevo, 1996;
15. *Dedjier, Vladimir i Miletić, Antun, GENOCID NAD MUSLIMANIMA 1941. DO 1945. - ZBORNIK DOKUMENATA I SVJEDOČENJA*, Svjetlost, Sarajevo, 1990;

B. ZBORNICI RADOVA

1. *AGRESIJA NA BOSNU I HERCEGOVINU I BORBA ZA NJEN OPSTANAK 1992.-1995.* (radovi naučnog skupa održanog 16. i 17. decembra 1996. u Sarajevu), Pravni fakultet, Sarajevo, 1997;
2. *BOSNA I HERCEGOVINA I SVIJET* (radovi Znanstvenog skupa održanog u Sarajevu 15. i 16. marta 1996.), Institut za istoriju, Sarajevo, 1996;
3. *ETNIČKO ČIŠĆENJE - GENOCID ZA "VELIKU SRBIJU"* (javno saslušanje - dokumentacija Društva za ugrožene narode), Bosanski kulturni centar - BKC, Sarajevo, 1996;
4. *GENOCID U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI 1992*, Pravna misao, Sarajevo br. 5. do 8. za 1992. godinu;
5. *GENOCIDOM DO ISTRJEBLJENJA - SRPSKI ZLOČINI - BOSNA I HERCEGOVINA*, Hrvatski informativni centar, Zagreb, 1995;
6. *SRPSKI PISCI I NAUČNICI O BOSNI I HERCEGOVINI*, Službeni list SRJ, Beograd, 1995;
7. *TRAGOM BOSANSKOHERCEGOVAČKE PROŠLOSTI - O URBANOM BIĆU BIH* (radovi Okruglog stola održanog u Sarajevu 15. i 16. marta 1995.), Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1996;
8. *VRIJEME BEŠČAŠĆA - GENOCID NAD BOŠNJACIMA KRAJEM DVADESETOG STOLJEĆA* (zbornik radova), Redakcijski kolegij, Zenica, 1994;
9. *GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995.*, Zbornik radova sa Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini, održanog u Bonu, 31. avgusta - 4. septembra 1995., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1997.;
10. *ŽRTVE SREBRENIČKE APOKALIPSE* (zbornik radova sa spiskom žrtava, priredili A. Mihrović i dr.), Organizacija demobilisanih boraca općine Srebrenice, Tuzla, 2002.;

C. EDICIJA "SREBRENICA 1995"

1. *ZLOČINI NAD BOŠNJACIMA U SREBRENICI ZA VRIJEME AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991.-1995.*, Knjiga 1, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Sarajevu 12. jula 1997., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998;
2. *ZLOČINI NAD BOŠNJACIMA U SREBRENICI ZA VRIJEME AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991.-1995.*, Knjiga 2, *Dokumenti i svjedočenja I*, IIZPČ i MP, Sarajevo, 1999;
3. **Smail, Čekić, Muharem, Kreso, Bećir, Macić**, *GENOCID U SREBRENICI, SIGURNOJ ZONI UJEDINJENIH NACIJA, JULA 1995.*, Knjiga 3, IIZPČ i MP, Sarajevo, 2000.

3. KNJIGE

1. *CASE CONCERNING APPLICATION CONVENTION ON THE PREVENTION AND PUNISHMENT OF THE CRIME OF GENOCIDE, (OKOLNOSTI U VEZI SA PRIMJENOM KONVENCIJE O SPREČAVANJU I KAŽNJAVANJU ZLOČINA GENOCIDA*, Memorijal, 15. april 1994;
2. *CRNA KNJIGA KOMUNIZMA*, Bosancica, Sarajevo, 1999;
3. *SRPSKI PISCI I NAUČNICI O BOSNI I HERCEGOVINI*, Službeni list SRJ, Beograd, 1995;
4. **Altermat, Urs** (Urs Altermatt), *ETNONACIONALIZAM U EVROPI - SVJETIONIK SARAJEVO (DAS FANAL VON SARAJEVO: ETHNONATIONALISMUS IN EUROPA)*, Jež, Sarajevo, 1997;
5. **Anderson, Benedikt** (Benedikt Anderson), *NACIJA - ZAMIŠLJENA ZAJEDNICA*, Školska knjiga, Zagreb, 1990;
6. **Andrassy, Juraj** (Juraj Andraš), *MEĐUNARODNO PRAVO*, Školska knjiga, Zagreb, 1995;
7. **Arent, Hana** (Arendt Hannah), *IZVORI TOTALITARIZMA*, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1998;

8. Avdić, Hakija, *POLOŽAJ MUSLIMANA U SANDŽAKU 1912. DO 1941.*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991;
9. Avramov, Smilja, *MEĐUNARODNO JAVNO PRAVO*, Savremena administracija, Beograd, 1980;
10. Avramov, Smilja, *POSTHISTORIJSKI RAT PROTIV JUGOSLAVIJE*, Institut za društvena istraživanja - IDI, Beograd, 1997;
11. Badrov, Zlatko, *DRŽAVNOPRAVNI KONTINUITET BOSNE I HERCEGOVINE DO PRISAJEDINJENJA KRALJEVINI SHS*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca - VKBI, Sarajevo;
12. Banac, Ivo, *CIJENA BOSNE*, Europa danas, VKBI, Zagreb-Sarajevo 1996;
13. Bauman, Zygmunt, (Zigmunt Bauman), *MODERNITY AND THE HOLOCAUST (MODERNOST I HOLOKAUST)*, Cornell University Press, Ithaca - New York, 1989;
14. Begić, I. Kasim, *BOSNA I HERCEGOVINA OD VANCEOVE MISIJE DO DAYTONSKOG SPORAZUMA*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997;
15. Berlin, Isaiah (Isaia Berlin), *O NACIONALIZMU I DRUGI ESEJI*, Buybook, Sarajevo, 2000;
16. Besson, Waldemar, Jasper, Gotthard (Valdemar Bison i Gotthard Džasper), *TEMELJNI POJMOVI MODERNE DEMOKRACIJE*, Panliber, Osijek-Zagreb-Split, 1998;
17. Bildt, Carl, (Karl Bilt), *MISIJA MIRA* (naslov originala: MISSION OF PEACE), Sarajevo, 1998;
18. Bisić, Mustafa i Senad Kreho, *OBUKA ZA GENOCID (SUĐENJE BORISLAVU HERAKU)*, Haled Akili, Sarajevo, 1994;
19. Bojić, Mehmedalija, *UZROCI GENOCIDA U BOSNI*, El Kalem, Sarajevo, 2001;
20. Bojić, Mehmedalija, *HISTORIJA BOSNE I BOŠNJAKA*, DKN Šahinpašić, Sarajevo, 2001.
21. Boyd, Francis (Frensis Bojl), *BOSANSKI NAROD OPTUŽUJE ZA GENOCID* (naslov originala: BOSNIAN PEOPLE CHARGE WITH GENOCIDE), IIZPČ i MP, Sarajevo, 2000;

22. Jan Braunli (Ian Brownlie), *INTERNATIONAL LAW AND THE USE FORCE BY STATES (MEĐUNARODNO PRAVO I UPOTREBA SILE OD STRANE DRŽAVA)*, Oxford University Press, Oxford, 1963;
23. Cigar, Norman (Norman Cigar), *GENOCID U BOSNI - POLITIKA "ETNIČKOG ČIŠĆENJA"*, GENOCIDE IN BOSNIA - THE POLICY OF "ETHNIC CLEANSING" Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998;
24. Cigar, Norman (Norman Cigar), *ULOGA SRPSKIH ORIJENTALISTA U OPRAVDAVANJU GENOCIDA NAD MUSLIMANIMA BALKANA/THE ROLE OF SERBIAN ORIENTALISTS IN JUSTIFICATION OF GENOCIDE AGAINST MUSLIMS OF THE BALKAN*, IIZPČ i MP, Sarajevo, 2000;
25. Cohen, J. Philip (Filip Koen), *SRPSKI TAJNI RAT - PROPAGANDA I MANIPULACIJA HISTORIJOM*, Ljiljan, Sarajevo, 1996;
26. Cohn, Norman (Norman Kon), *WARRANT FOR GENOCIDE : THE MYTH OF THE JEWISH WORLD. CONSPIRACY AND THE PROTOCOL OF THE ELDERS OF ZION (GARANT GENOCIDA - MIT JEVIJEJA - ZAVJERA I PROTOKOL SIONSKIH MUDRACA)*, Harper and Row, New York, 1967;
27. Cohn, Norman (Norman Kon), *THE PURSUIT OF THE MILLENNIUM: REVOLUTIONARY MILLENARIANS AND MYSTICAL ANARCHISTS OF THE MIDDLE AGES (POTRAGA OVOG MILENIJUMA - REVOLUCIONARI MILENIJA I MISTIČNI ANARHISTI SREDNJEG VIJEKA)*, Oxford University Press, New York, 1970;
28. Crawford, Charles (Čarls Kraford), *BOSANCI EVROPEJCI*, VKBI, Sarajevo, 1998;
29. Cushman Thomas (Tomas Kušman) i Meštrović Stjepan G., *THIS TIME WE KNEW - WESTERN RESPONSES TO GENOCIDE IN BOSNIA (OVAJ PUT SMO ZNALI - ODGOVOR ZAPADA NA GENOCID U BOSNI)*, University Press, New York, 1996;
30. Cvijić, Jovan, *BALKANSKO POLUOSTRVO I JUŽNOSLOVENSKE ZEMLJE*, knj. 2, Beograd: Srpska akademija nauka i umjetnosti: Knjiž. novine, 1931; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1987.

31. Čaušević, Halid, *PRAVNI OSNOVI NESTANKA SFRJ, VKBI*, Sarajevo, 1995;
32. Čekić, Smail, *AGRESIJA NA BOSNU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991.-1993.*, Ljiljan, Sarajevo, 1994;
33. Čekić, Smail, *GENOCID NAD BOŠNJACIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU*, Udruženje Muslimana za antigenocidnu djelatnost - MAG, Sarajevo, 1996;
34. Čekić, Smail, *HISTORIJA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA*, Muzej genocida, Sarajevo, 1997;
35. Čekić, Smail, *UZROCI, CILJEVI I RAZMJERE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991.-1995.*, VKBI, Sarajevo, 1995;
36. Čekić, Smail, *AGRESIJA NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU - PLANIRANJE, PRIPREMA, IZVOĐENJE*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i KULT B, Sarajevo, 2004.
37. Čelebi, Evlija, *PUTOPIS*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1996;
38. Čomski, Naum (Nahoum/Noam Chomski), *GODINA 5001 - KONKVISTA SE NASTAVLJA*, Svetovi, Novi Sad, 1998;
39. Čomski, Naum, *NOVI MILITARISTIČKI HUMANIZAM*, Plato, Beograd, 2000;
40. Čomski, Naum, *SVJETSKI POREDAK, STARI I NOVI*, Plato, Beograd, 1998;
41. Čović, Borivoje i dr., *IZVORI VELIKOSRPSKE AGRESIJE*, Školska knjiga, Zagreb, 1991;
42. Čustović, Emin, *VRIJEME NEZABORAVA*, Zambak, Sarajevo, 2000;
43. Ćurak, Nerzuk, *BOSNA I AMERIČKI NACIONALNI INTERESI*, VKBI, Sarajevo, 1996;
44. Dahrendorf, Ralf (Ralf Darendorf), *RAZMATRANJE O REVOLUCIJI U EVROPI*, AB biblioteka, Zagreb, 1996;
45. Daut Kit (Keith Daubt), *SOCIOLOGIJA NAKON BOSNE*, Buybook, Sarajevo, 2003;

46. Dedijer, Vladimir, Antun, Miletić, *GENOCID NAD MUSLIMANIMA*, Svjetlost, Sarajevo, 1990;
47. Demirović, Mujo, *BOSNA I BOŠNJACI U SRPSKOJ POLITICI*, Univerzitet u Bihaću, Bihać, 1998;
48. Diverže, Moris (Maurice Duverger), *POLITIČKA SOCIOLOGIJA*, Panliber, Osijek-Zagreb-Split, 2001;
49. Diverže, Moris (Maurice Divergee), *UVOD U POLITIKU*, Savremena administracija, Beograd, 1966;
50. Dizdarević, Ismet, *BARBARI SU BILI BOLJI*, Compact, Sarajevo, 1998;
51. Dizdarević, Ismet, *PSIHOLOŠKE POSLJEDICE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU*, VKBI, Sarajevo, 1997;
52. Donnelly, Jack (Džek Doneli), *MEĐUNARODNA LJUDSKA PRAVA*, Helsinški komitet za ljudska prava, Sarajevo, 1999;
53. Đukić, Dušan, *KLIMATOLOGIJA*, Naučna knjiga, Beograd, 1977;
54. Duraković, Nijaz, *BOSANSKI IZAZOVI*, - DES, Sarajevo, 1999;
55. Duraković, Nijaz, *PROKLETSTVO MUSLIMANA*, - FEB, Sarajevo, 1993;
56. Đapo, Fahrudin, *BOSNA I BOŠNJACI U POLITICI I PRAKSI DR. FRANJE TUĐMANA*, VKBI, Sarajevo, 1998;
57. Đomić, Dragan, *BOSANSKO BOJIŠTE SUMRAKA - AMERIKA NA BALKANU 1992-1997.*, IKP Nikola Pašić, Beograd, 1998;
58. Đozić, Adib, *BOŠNJAČKA NACIJA*, VKBI, Sarajevo, 2003;
59. Đukić, Slavoljub, *ON, ONA I MI*, Beograd, 1997.
60. Dženkins, Ričard (Richard Jenkins), *ETNICITET U NOVOM KLJUČU*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001;
61. Elias, Norbert (Norbert Elias), *O PROCESU CIVILIZACIJE*, AB biblioteka, Zagreb, 1996;
62. Engdahl, F. William (Vilijam Engdal), *STOLJEĆE RATA*, AGM, Zagreb, 2000;

63. **Fiamengo, Ante**, *OPĆA SOCIOLOGIJA*, Narodne novine, Zagreb, 1982;
64. **Filipović, Muhamed**, *BOSNA I HERCEGOVINA - NAJVAŽNIJE GEOGRAFSKE, DEMOGRAFSKE, HISTORIJSKE, KULTURNE I POLITIČKE ČINJENICE*, Compact, Sarajevo, 1997.
65. **Filipović, Muhamed**, *BOŠNJAČKA POLITIKA*, Svjetlost, Sarajevo, 1996;
66. **Fine V. A., John, Donia, J. Robert** (Džon Fajn i Robert Donia), *BOSNA I HERCEGOVINA - TRADICIJA KOJU SU IZDALI*, FAMA, Sarajevo, 1995;
67. **Forestier, Patricia** (Patriša Forestje), *GENOCIDE! HOW THE BARBARI-TIES OF ETHNIC CLEANSING WERE SPAWNED BY PSYCHIATRY (GENOCID! KAKO JE PSIHOLOGIJA OPRAVDAVALA BARBARIZAM ETNIČKOG ČIŠĆENJA)*, Freedom, Max, 1993;
68. **Fukujama, Francis**, (Francis Fukujama), *KRAJ POVIJESTI I POSLJEDNJI ČOVJEK*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1999;
69. **From, Erih**, (Erich Fromm), *ANATOMIJA LJUDSKE DESTRUKTIVNOSTI*, Naprijed, Zagreb, 1975;
70. **From, Erih**, (Erich From), *IMATI I BITI*, Naprijed, Zagreb, 1979.
71. **Gajić-Glišić, Dobriša**, *SRPSKA VOJSKA*, Litopapir, Čačak, 1993;
72. **Gardels, P. Nathan** (Netan Gardels), *NA KRAJU STOLJEĆA - RAZMIŠLJANJA VELIKIH UMOVA O SVOM VREMENU*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1999;
73. **Gelner, Ernest** (Ernest Gelner), *NACIJE I NACIONALIZAM*, Matica srpska, Novi Sad, 1997;
74. **Gidens, Antoni** (Anthoni Gudens), *SOCIOLOGIJA*, CID, Podgorica, 1998;
75. **Glenny, Misha** (Miša Glen), *FALL OF YUGOSLAVIA: THE THIRD BALKAN WAR (PAD JUGOSLAVIJE - TREĆI BALKANSKI RAT)*, Penguin, New York, 1992. i 1994;
76. **Goričar, Jože**, *SOCIOLOGIJA*, Rad, Beograd, 1977;
77. **Grosman, Vasilij**, *SVE PROLAZI*, Naš dom, Lausanne, L'Age d'Homme, Beograd, 2005.
78. **Gurvič, Žorž** (Georges Gurwitch), *SOCIOLOGIJA PRAVA*, Centar izdavačke djelatnosti - CID, Podgorica, 1997;
79. **Gutman, Roy** (Roj Gatman), *MASAKR U VIŠEGRADU*, VKBI, Sarajevo, 1996;
80. **Gutman, Roy** (Roj Gatman), *SVJEDOK GENOCIDA* (naslov originala: A WITNESS TO GENOCIDE), VKBI, Sarajevo, 1995;
81. **Habermas, Jürgen**, (Jirgen Habermas), *PROBLEMI LEGITIMACIJE KASNOG KAPITALIZMA*, Naprijed, Zagreb, 1982;
82. **Hattich, Manfred** (Manfred Hetić), *TEMELJNI POJMOVI POLITIČKE ZNANOSTI*, Panliber, Osijek-Zagreb-Split, 1996;
83. **Hartley, T. C.** (Trevor C. Hertli), *OSNOVI PRAVA EVROPSKE ZAJEDNICE*, Pravni centar, FOD BiH Sarajevo, 1998;
84. **Hobsbaum, Erik** (Erik Hobsbaum), *NACIJA I NACIONALIZAM OD 1780.*, Filip Višnjić, Beograd, 1996;
85. **Holbrooke, Richard** (Ričard Holbruk), *KAKO ZAVRŠITI RAT (TO END A WAR)*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998;
86. **Honig, Jan Willem i Both Norbert** (Vilem Honig i Norbert Bot), *SREBRENICA - HRONIKA RATNOG ZLOČINA*, Ljiljan, Sarajevo, 1997;
87. **Horowitz, Irving L.** (Irving Horovic), *TAKING LIVES - GENOCIDE AND STATE POWER (ODUZIMANJE ŽIVOTA - GENOCID I MOĆ DRŽAVE)*, Transaction Publishers, New Brunswick & London, 1997;
88. **Ibrahimagić, Omer**, *BOSNA I BOŠNJACI IZMEĐU AGRESIJE I MIRA*, El-Kalem, Sarajevo, 1998;
89. **Ibrahimagić, Omer**, *BOSNA I BOŠNJACI, DRŽAVA I NAROD KOJI SU TREBALI NESTATI*, Svjetlost, Sarajevo, 1996;
90. **Ibrahimagić, Omer**, *SRPSKO OSPORAVANJE BOSNE I BOŠNJAKA*, Magistrat, Sarajevo, 2001;
91. **Imamović, Mustafa**, *HISTORIJA BOŠNJAKA*, Preporod, Sarajevo, 1997;

92. **Imamović, Mustafa, Kemal, Hrelja i Atif, Purivatra**, *EKONOMSKI GENOCID NAD BOSANSKIM MUSLIMANIMA*, Muslimansko društvo za antigenocidnu aktivnost - MAG, Sarajevo, 1992;
93. **Isaković, Alija**, *ANTOLOGIJA ZLA*, Ljiljan, Sarajevo, 1994;
94. **Izetbegović, Alija**, *GODINE RATA I MIRA*, Šahinpašić, Sarajevo, 1997;
95. **Izetbegović, Alija**, *GOVORI, PISMA, INTERVJUI*, Šahinpašić, Sarajevo, 1996;
96. **Izetbegović, Alija**, *SJEĆANJA, AUTOBIOGRAFSKI ZAPIS*, Šahinpašić, Sarajevo, 2001;
97. **Javorović, Božidar**, *RAT U SUVREMENIM UVJETIMA*, Politička misao br. 4, Zagreb, 1991.
98. **Jović, Borislav**, *POSLEDNJI DANI SFRJ*, Prizma, Beograd, 1996;
99. **Kadijević, Veljko**, *MOJE VIĐENJE RASPADA - VOJSKA BEZ DRŽAVE*, Politika, Beograd, 1993;
100. **Kadrić, Jusuf**, *BRČKO - GENOCID I SVJEDOČENJA (BRČKO-GENOCID AND TESTIMONY)* IIZPC i MP Sarajevo, 1998;
101. **Kaplan, Robert**, *BALKAN GHOSTES (BALKANSKI DUHOVI)*, Martins Press, New York, 1993;
102. **Karbonije, Žan** (Jean Carbonier), *PRAVNA SOCIOLOGIJA*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1992;
103. **Keđuri, Eli** (Elie Kedourie), *NACIONALIZAM*, Centar izdavačke djelatnosti CID-, Podgorica, 2000;
104. **Klasu, Ofe**, *MODERNOST I DRŽAVA*, Filip Višnjić, Beograd, 1999;
105. **Kljun, Ibrahim**, *VIŠEGRAD - HRONIKA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA*, Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Muslimanima, Zenica, 1996.
106. **Korošić, Marijan**, *JUGOSLOVENSKA KRIZA*, Naprijed, Zagreb, 1998;
107. **Koštović, Nijazija**, *SARAJEVO IZMEĐU DOBROTVORSTVA I ZLA*, El-Kalem, Sarajevo, 1998;

108. **Kuhnl, Reinhard** (Rajnhard Kunl), *OBLICI GRADANSKE VLADAVINE (LIBERALIZAM - FAŠIZAM)*, Komunist, Beograd, 1985;
109. **Kuljić, Todor**, *TEORIJE O TOTALITARIZMU*, IC SSO Srbije, Beograd, 1983.
110. **Kuper, Leo** (Leo Kuper) *GENOCIDE: ITS POLITICAL USE IN THE TWENTIETH CENTURY (GENOCID - NJEGOVA POLITIČKA UPOTREBA U XX STOLJEĆU)*, Yale University Press, New Haven and London, 1981;
111. **Lemkin, Raphael**, *AXIS RULE IN OCUPIED EUROPE (VLADAVINA SILA OSOVINE U OKUPIRANOJ EVROPI)*, Karnedžijeva fondacija za mir, Vašington, 1944;
112. **Letica, Bartol, Letica, Slaven**, *POSTMODERNA I GENOCID U BOSNI*, Zagreb, 1997;
113. **Letica, Slaven**, *ČETVRTA JUGOSLAVIJA*, *Vjesnik*, Zagreb, 1989;
114. **Levinas, Emanuel** (Emmanuel Lévinas), *NEKOLIKO REFLEKSIJA O FILOZOFIJI HITLERIZMA*, Filip Višnjić, Beograd, 2000;
115. **Lovo, Filip**, *VELIKE SAVREMENE DEMOKRATJE*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1999;
116. **Ludvigović, Frank**, *DUHOVNE OSNOVE DRUŠTVA*, CID, Podgorica, 1997;
117. **Macić, Bećir**, *AGRESIJA NAKON AGRESIJE*, VKBI, Sarajevo, 2001;
118. **Macić, Bećir**, *ZLOČINI PROTIV MIRA*, IIZPC i MP, Sarajevo, 2001;
119. **Mahmutćehajić, Rusmir**, *DOBRA BOSNA*, Durieux, Zagreb, 1997;
120. **Mahmutćehajić, Rusmir**, *KRIVA POLITIKA - ČITANJE HISTORIJE I POVJERENJE U BOSNI*, Radio Kameleon (etc) Tuzla, 1998;
121. **Makotaho, Itah**, *MARKSISTIČKE TEORIJE KRIZE*, Marksizam u svetu br. 5-6. Beograd, 1984;
122. **Malcolm, Noel** (Noel Malkom), *POVIJEST BOSNE*, Dani, Sarajevo, 1995;
123. **Marks, Karl**, *KAPITAL*, knj. III, Kultura, Beograd, 1948;
124. **Melgunov, Sergej**, *CRVENI TEROR U RUSIJI*, Berlin, 1924;

125. **Memić, Mustafa**, *BOŠNJACI (MUSLIMANI) CRNE GORE*, VKBI, Sarajevo, 2003;
126. **Merton, K. Robert**, *O SOCIOLOGIJSKOJ TEORIJI*, Plato, Beograd, 1998;
127. **Mesić, Stipe**, *KAKO JE SRUŠENA JUGOSLAVIJA*, Mislavpress, Zagreb, 1994;
128. **Meštrović, Stjepan**, *GENOCIDE AFTER EMOTIONS (GENOCID POSLIJE EMOCIJA)*, Routledge, London, 1996;
129. **Meštrović, Ivan**, *USPOMENE NA POLITIČKE LJUDE I DOGAĐAJE*, Knjižnica Hrvatske revije, Zagreb, 1969;
130. **Meyers, Reinhard** (Rajnhard Mejers), *TEMELJNI POJMOVI I TEORIJSKE PERSPEKTIVE MEĐUNARODNIH ODNOSA*, Panliber, Zagreb-Osijek-Split, 1999;
131. **Milgram, Stanley** (Stenli Milgram) *OBEDIENCE TO AUTHORITY: AN EXPERIMENTAL VIEW (POSLUŠNOST PREMA VLASTI - JEDNO MIŠLJENJE)*, Tavistok, London, 1974;
132. **Milardović, Anđelko**, *PORAZ EUROPE*, Panliber, Zagreb-Osijek-Split, 1998;
133. **Milošević, Slobodan**, *GODINE RASPLETA*, BIGZ, Beograd, 1989;
134. **Minić, Miloš**, *ČETNICI I NJIHOVA ULOGA U VREMENU NARODNO-OSLOBODILAČKOG RATA 1941.-1945.*, Komunist, Beograd, 1982;
135. **Minić, Miloš**, *DOGOVORI U KARAOĐORĐEVU O PODELI BOSNE I HERCEGOVINE*, Rabic, Sarajevo, 1998;
136. **Morin, Edgar** (Edgar Morin), *MISLITI EUROPU*, Durieux, Zagreb, 1995;
137. **Mouzelis, Nicos** (Nikos Mauzelis), *SOCIOLOGIJSKA TEORIJA*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2000;
138. **Muminović, Rasim**, *FILOZOFIJA IDEOLOGIJE*, Knjiga I i II, El-Kalem, Sarajevo, 2000;
139. **Muminović, Rasim**, *SRBIZAM I STRADALNIŠTVO BOŠNJAKA*, Muslimska nacionalno vijeće, Sarajevo, 1994;
140. **Muračević, Eset**, *UBIJENE I NESTALE ŽRTVE ZLOČINA U VOGOŠČI 1992. do 1995. (KILED AND MISSING VICTIMS OF CRIMES IN VOGOŠČA 1992-1995)* IIZPČ i MP, Sarajevo, 2001;
141. **Omeragić, Sejo**, *DOGOVORENI RAT*, Proton, Sarajevo, 2000;
142. **Omerdić, Muharem**, *PRILOZI IZUČAVANJU GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA 1991.-1995.*, El-Kalem, Sarajevo, 1999;
143. **Oven, Dejvid** (David Owen), *BALKANSKA ODISEJA*, Beograd, 1996;
144. **Pašić, Dževad**, *ZEMLJA IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA*, Tuzla, 1966;
145. **Pašić, Najdan, Radoslav, Ratković, Balša, Špadijer**, *PLAVA KNJIGA*, Beograd, 1977;
146. **Petković, Ranko**, *XX VEK NA BALKANU - VERSAJ, JALTA, DEJTON*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996;
147. **Njegoš, Petar Petrović**, *GORSKI VIJENAC*, Obod, Cetinje, 1997;
148. **Plevnik, Danko**, *SMISAO BOSNE*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1997;
149. **Polšek, Darko**, *SOCIOLOGIJA*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1997;
150. **Putinja, Filip i dr.**, *TEORIJE O ETNICITETU*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1997;
151. **Radenović, Predrag**, *RAT I NOVI ZLOČINI*, Politika, Beograd, 1999;
152. **Ramet, Sabrina P.**, (Ramet P. Sabrina), *BALKAN BABEL: THE DESINTEGRATION OF YUGOSLAVIA FROM THE DEATH OF TITO TO ETHNIC WAR, (BALKANSKI BABEL - RASPAD JUGOSLAVIJE OD TITOVE SMRTI DO ETNIČKOG RATA)*, Westview Press, Boulder, 1996;
153. **Raymond, Aron** (Aron Rejmond), *MIR I RAT MEĐU NARODIMA*, Golden marketing, Zagreb 2001;
154. **Reich, Wilhelm**, (Vilhem Rajh), *MASOVNA PSIHLOGIJA FAŠIZMA*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1999;
155. **Reef, David** (Dejvid Rif), *SLAUGHTERHOUSE: BOSNIA AND THE FAILURE OF THE WEST (KLAONICA - BOSNA I PROPUSTI ZAPADA)*, Simon and Schuster, New York, 1995.

156. **Ribičić, Cirił.** *GENEZA JEDNE ZABLUDE - USTAVNOPRAVNA ANALIZA NASTANKA I DJELOVANJA HRVATSKE ZAJEDNICE HERCEG-BOSNE*, Jesenski i Turk, Zagreb-Sarajevo, 2000;
157. **Sadiković, Čazim.** *GENOCID KAO TOTALNA DESTRUKCIJA*, Dijalog br. 1-2, Sarajevo, 1995;
158. **Sadiković, Čazim.** *LJUDSKA PRAVA BEZ ZAŠTITE*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1998;
159. **Sadiković, Čazim.** *SUMRAK UJEDINJENIH NACIJA*, Medunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995;
160. **Sadiković, Čazim.** *AGRESIJA I GENOCID - FALSIFIKAT I REVIZIJA*, VKBI, Sarajevo, 1994;
161. **Saltaga, Fuad.** *DA LI JE GENOCID SUDBINA BOŠNJAKA*, Salfu, Sarajevo, 1996;
162. **Silber, Laura, Little Allan** (Laura Zilber i Alen Litl), *YUGOSLAVIA: DEATH OF A NATION (SMRT JUGOSLAVIJE)*, TV Books, New York, 1996, Beograd, 1996;
163. **Silajdžić, Haris.** *NA PUTU KA MODERNOJ DRŽAVI*, VKBI, Sarajevo, 2000;
164. **Slatina, Mujo.** *PRILOG SOCIJALNO-PSIHOLOŠKOM RAZUMIJEVANJU AGRESIJE NA RBiH*, VKBI, Sarajevo, 1994;
165. **Softić, Sakib.** *PRAVNA PRIRODA RATA U BIH*, VKBI, Sarajevo, 2001;
166. **Stanišić, Mihailo.** *EKSPANZIONIZAM HRVATA I RASTROJSTVO SRBA*, Službeni list SRJ, Beograd, 1999;
167. **Stanišić, Mihailo.** *PROJEKTI "VELIKA SRBIJA"*, Službeni list SRJ, Beograd, 1999;
168. **Stanišić, Mihailo.** *SLOM, GENOCID, ODMAZDA*, Službeni list SRJ, Beograd, 1999;
169. **Sells, Michael** (Majkl Sels), *THE BRIDGE BETRAYED: RELIGION AND GENOCIDE IN BOSNIA (IZNEVJERENI MOST - RELIGIJA I GENOCID U BOSNI)*, University of California Press, Berkley - Los Angeles - London, 1996; i ITD sedam, Sarajevo, 2000;
170. **Sims, Brendan** (Brendan Simms), *NAJSRAMNIJI TRENUTAK - BRITANIJA I UNIŠTAVANJE BOSNE (UNFINEST HOUR: BRITAIN AND THE DESTRUCTION OF BOSNIA)*, Buybook, Helsinški odbor za ljudska prava Beograd - Sarajevo, 2003;
171. **Stamkoski, George, Cohen, Ben** (Džordž Stamkoski, Ben Koen), *WITH NO PEACE TO KEEP - UNITED NATIONS PEACEKEEPING AND THE WAR IN TH FORMER YUGOSLAVIA (NEMA MIRA ZA ODRŽAVANJE - ODRŽAVANJE MIRA UN I RAT U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI)*, Grainpress, London, 1995;
172. **Supek, Rudi.** *DRUŠTVENE PREDRASUDE I NACIONALIZAM*, Globus, Zagreb, 1992;
173. **Surćulija, Živko.** *DRUŠTVENA ANATOMIJA NACIONALIZMA*, Mladost, Beograd, 1976;
174. **Šarčević, Edin.** *USTAV I POLITIKA*, Kult B, Sarajevo, 1997;
175. **Šel, Džonatan.** (Johnatan Schell), *THE FATE OF THE EARTH (SUDBINA ZEMLJE)*, Knopf, New York, 1982;
176. **Šestanović, Muhamed.** *ZLOČIN NAD PSIHIČKIM INTEGRITETOM DJECE*, IIZPČ i MP, Sarajevo, 2000;
177. **Tanović, Arif.** *EGZISTENCIJA U OPSADI*, Did, Sarajevo, 2000;
178. **Tomac, Zdravko.** *TKO JE UBIO BOSNU?*, Školska knjiga, Zagreb, 1994;
179. **Thomson, Mark** (Mark Tomson), *A PAPER HOUSE: THE ENDING OF YUGOSLAVIA (KUĆA OD KARATA - OKONČANJE JUGOSLAVIJE)*, Pantheon Books, New York, 1992;
180. **Thompson, Mark** (Mark Tomson), *PROIZVODNJA RATA*, Radio B 92, Beograd, 1995;
181. **Valentini, Francesko** (Francesko Valentini), *MODERNA POLITIČKA MISAO*, Školska knjiga, Zagreb, 1982;
182. **Vićanović, D&D.** *IMPERIJA ZLA - PRLJAVA AMERIKA*, No limit books, Beograd, 1999;

183. **Williams, Pol i Cigar, Norman**, DOVOLJNO DOKAZA ZA PODIZANJE OPTUŽNICE PROTIV SLOBODANA MILOŠEVIĆA, Aden, Sarajevo, 1998;
184. **Vukadinović, Radovan**, MEĐUNARODNI POLITIČKI ODNOSI, Barbat, Zagreb, 1998;
185. **Vuković, Tomislav, Bojović, Edo**, PREGLED SRPSKOG ANTISEMITIZMA, Alahir, Zagreb, 1992;
186. **Waltz, Kenneth** (Kenet Valc), ČOVJEK, DRŽAVA, RAT, (Institut za međunarodne odnose, Zagreb, 1998;
187. **William, Edward** (Edvard Viliam), SEASONS IN HELL: UNDERSTANDING BOSNIA'S WAR (SCENE PAKLA - RAZUMIJEVANJE RATA U BOSNI), St. Martin's Press, New York, 1994;
188. **Zgodić, Esad**, BOSANSKI RUKOPIS OMERA IBRAHIMAGIĆA, Promocult, Sarajevo, 2001;
189. **Zgodić, Esad**, GRAĐANSKA BOSNA, Ritam, Tuzla, 1996;
190. **Zgodić, Esad**, IDEOLOGIJA NACIONALNOG MESIJANSTVA, VKBI, Sarajevo, 1999;
191. **Cimerman, Voren**, (Warren Zimmerman), IZVORI JEDNE KATASTROFE, Globus, Zagreb, 1997;
192. **Zülch, Tilman** (Tilman Cilh), PJESNIKOV STRAH OD STVARNOSTI, VKBI, Sarajevo, 1998.
193. **Žerjavić, Vladimir**, GUBICI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989;
194. **Žiga, Jusuf**, KRVAVA BOSANSKA ZBILJA, VKBI, Sarajevo, 1996;
195. **Žunec, Ozren**, RAT I DRUŠTVO, Jesenski i Turk, Zagreb, 1998.

4. REFERATI, STUDIJE, ČLANCI

1. **Arendt, Hannah**, (Hanah Arent), EICHMANN U JERUZALEMU, Treći program Hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;
2. **Barnaby, Frank**, (Frenk Barnabi), ENVIRONMENTAL WARFORE, (RATOVANJE UNIŠTAVANJEM OKOLINE, Bilten atomskih nauka, 1976;
3. **Backer, David** (David Beker), PSIHOANALITIČKO-SOCIJALNI RAD S MUČENIMA U ČILEU, Treći program hrvatskog radija, br. 38., Zagreb, 1993;
4. **Berberović, Ljubomir**, EKOCID U SARAJEVU 1992-1994 - OKOLNOSTI, DIMENZIJE, POSLJEDICE U GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI, Urbano biće Bosne i Hercegovine, str. 463. do 469, Sarajevo, 1996;
5. **Cigar, Norman**, (Norman Cigar), ULOGA PARADIGMI U KREIRANJU AMERIČKE POLITIKE PREMA BOSNI, Forum Bosna, br. 3-4, Sarajevo, 1999., str. 47 do 72;
6. **Cilh, Tilman** (Tilman Zülch), ZLOČIN GENOCIDA U SREBRENICI, u ediciji Srebrenica 1995., knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998., str. 27 do 38;
7. **Cvijić, Jovan**, ANEKSIJA BOSNE I HERCEGOVINE I SRPSKI PROBLEM, u zborniku: SRPSKI PISCI I NAUČNICI O BOSNI I HERCEGOVINI, Službeni list SRJ, Beograd, 1995, str. 45 do 73;
8. **Čaldarović, Ognjen**, GRAD I UBIJANJE GRADA, Treći program hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;
9. **Čekić, Smail**, POKOLJ U SREBRENICI JULA 1995., u ediciji SREBRENICA 1995., knjiga 1, IIZPČ i MP, Sarajevo 1998., str. 23 do 26;
10. **Dahmer, Helmut** (Helmut Damer), DEREALIZACIJA I PONAVLJANJE, Treći program Hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993.;
11. **Dakić, Slavko**, KUĆA I UBIJANJE KUĆA, Treći program hrvatskog radija, br. 38., Zagreb 1993;
12. **Damjanović, M.**, ČOVJEK, DRUŠTVO I DRŽAVA - HRIŠĆANSKA I MARKSISTIČKA PERSPEKTIVA, Dijalog br. 12, Sarajevo 1988.;

13. **Deguy, Michel** (Mišel Degi), *KADA REĆI NIJE ISTO ŠTO I UČINITI*, Dijalog br. 1-2, Sarajevo, 1995.;
14. **Dizdarević, Ismet**, *KORIJENI PSIHOLŠKOG NASILJA NAD SREBRENICAČANIMA*, u ediciji *SREBRENICA 1995.*, knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998., str. 145 do 163;
15. **Doubt, Keith** (Kit Daut), *O LATENTNOJ FUNKCIJI ETNIČKOG ČIŠĆENJA U BOSNI*, Forum Bosna, br. 7-8 za 2000, str. 44 do 54;
16. **Drašković, Vuk**, *MUSLIMANI ŽELE NAŠE KUĆE I NAŠE ŽENE*, Beograd, 6. decembra 1993., str. 27;
17. **Drothe, Soll** (Sol Drot), *KRISTO - FAŠIZAM*, Značenja br. 16, Dobo, 1988;
18. **Džeger, Bjanka** (Yagger, Bianca), *OPTUŽUJEM - IZDAJA SREBRENICE*, U EDICIJI *SREBRENICA 1995.*, knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998., str. 77 do 99;
19. **Đorđević, Mirko**, *BOSNA - SVETU OPOMENA*, Dijalog br. 2-3, Sarajevo, 1998;
20. **Đozić, Adib**, *IZVANBOSANSKI PROGRAMI ZLA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU*, Znakovi vremena br. 22/23, Sarajevo, 2004;
21. **Ekber S., Ahmed**, (Akbar Ahmed), *'ETHNIC CLEANSING': A METAPHOR FOR OUR TIME (ETNIČKO ČIŠĆENJE KAO METAFORA)*, Ethnic and Racial Studies, sveska 18, studeni-siječanj;
22. **Fallend, Karl** (Karl Falend), *O PSIHLOGIJI MUČENJA*, Treći program hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;
23. **Fayem, Jean-Piere** (Žan Pjer Fajem), *STANOVNICI GRADA MILOSTI*, Dijalog br. 1-2, Sarajevo, 1995;
24. **Federn, Ernst** (Ernst Federn), *POKUŠAJ OCRTAVANJA PSIHLOGIJE TERORA*, Treći program hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;
25. **Fein Helen** (Helen Fajn), *SOCIOLOGIJA GENOCIDA*, Treći program hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;
26. **Finkelkraut, Alain** (Alen Finkelkrant) *ZLOČIN ROĐENJA - EVROPA, NACIJE, RAT*, Dijalog br. 3-4, Sarajevo, 1995;
27. **Goodwyn, Lawrence** (Lorens Gudvin), *PROMIŠLJAJUĆI PONOVO POPULIZAM*, Treći program hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;
28. **Ibrahimagić, Omer, Avdić, Fahrudin**, *PONAŠANJE MEĐUNARODNE ZAJEDNICE I NJENIH INSTITUCIJA PREMA ZLOČINIMA U SREBRENICI 1991.-1995.*, u ediciji: *SREBRENICA 1995.*, knjiga 1, IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998;
29. **Iveković, Rada**, *TA DIVLJA BALKANSKA PLEMENA*, Dijalog, br. 3-4, Sarajevo, 1995;
30. **Karpenter, Galen** (Ted Galen Carpenter), *HOLEBROOKE HOROR: THE US PEACE FOR BOSNIA (HOLBRUKOV HOROR - MIROVNI PLAN SAD ZA BOSNU)*, Foreign Policy Briefing Nr. 37, The Cato Institute, 27.11.1995;
31. **Koen, Filip** (Philip Cohen), *ZLOČIN I USPOSTAVLJANJE PRAVDE*, u ediciji: *SREBRENICA 1995.*, knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998;
32. **Kreso, Muharem**, *Kongres za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini julske tragedije u Srebrenici*, u ediciji: *SREBRENICA 1995.*, knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998;
33. **Kreso, Muharem**, *AGRESIJA NA RBiH - AMBIJENT POČINJENOG GENOCIDA*, u: *GENOCID U BIH 1991.-1995.*;
34. **Kuper, Leo** (Leo Kuper), *PREVENCIJA GENOCIDA*, Treći program hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;
35. **Kuper, Leo**, (Leo Cooper), *TEORIJE GENOCIDA*, Treći program hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;
36. **Lamberg, Stanford** i dr., *SKIN DISORDERS (POREMEĆAJI KOŽE)*, Medical and Health cunnal za 1983, mjesto,
37. **Lemkin, Raphael** (Rafael Lemkin), *GENOCIDE AS A CRIME UNDER INTERNATIONAL LAW (GENOCID KAO OBLIK ZLOČINA PO MEĐUNARODNOM PRAVU)*, American Journal of International Law, br. 41, za 1947;
38. **Lory, Bernard** (Bernard Lory), *BOSNA I HERCEGOVINA, GEOGRAFIJA NE GEOPOLITKA*, Forum Bosna, br. 3-4, Sarajevo, 1999, str. 107 do 117;

Dr. Hajriz Bećirović

39. **Lovrenović, Ivan**, SAMOIZOPĆENJE IZ SVJETA RAZUMA, Vjesnik, Zagreb, 29.11.1993;
40. **Macić, Bećir**, NEKI OBLICI KRŠENJA LJUDSKIH PRAVA U GENOCIDU NAD BOŠNJACIMA U SREBRENICI, u ediciji: SREBRENICA 1995., knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998, str. 108 do 130;
41. **Macić, Bećir**, PARAMILITARNE FORMACIJE U AGRESIJI NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU, u Zborniku: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995., IIZPČ i MP, Sarajevo 1998., str. 91 do 98;
42. **MacKinnon, A. Catharine** (Katerine Mekkinon), ZLOČIN RATA, ZLOČIN MIRA, Dijalog-nova serija, br. 8, Sarajevo, 1996;
43. **Mahmutćehajić, Rusmir**, TRAJNOST STRADANJA, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Republici BiH, br. 7-9, Sarajevo, 1996;
44. **Mahmutćehajić, Rusmir**, MEĐUNARODNA ZAJEDNICA I BIVŠA JUGOSLAVIJA - RAZUMIJEVANJE IZ BOSNE, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, br. 5-6, Sarajevo, 2001;
45. **Memišević, Fadila**, SREBRENICA JE NAJSTRAŠNIJE PONIŽENJE ZAPADA OD KRAJA DRUGOG SVJETSKOG RATA, u ediciji: SREBRENICA 1995., knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998., str.151 do 155;
46. **Mojzes, Paul** (Paul Mojzeš), PRIKRIVENA ULOGA RELIGIJE U RATU U BOSNI I HERCEGOVINI, Dijalog, br. 2-3, Sarajevo, 1998;
47. **Muminović, Rasim**, ANIMALNOST, HUMANUM I GENOCIDNOST, u ediciji: SREBRENICA 1995., knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998., str. 141 do 144;
48. **Musabegović, Nijaz**, GRAD I RAT, Dijalog, br. 5-6, Sarajevo, 1998;
49. **Nehajev Rogić, Ivan**, DVOJNO POPULIZMA, Treći program hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;
50. **Norberg, Lars** (Lars Norberg), JEDANAESTI SEPTEMBAR - POZADINA I BUDUĆNOST;
51. **Peić, Dubravka**, UBIJANJE KULTURNIH SPOMENIKA, Treći program hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;
52. **Pejanović, Mirko**, AMERIKA I MIROVNO RJEŠENJE ZA BOSNU I HERCEGOVINU, VKBI, Sarajevo;
53. **Popović, Milan**, BOSNA I HERCEGOVINA, POČETAK I PARADIGMA POSTMODERNOG SVETA, Dijalog, br. 2-3, Sarajevo, 1998;
54. **Popović, Milan**, VIDOVDAN I KRST ČASNI, Slovo Lju_ za 1976;
55. **Porter, Hari** (Hari Porter), DAYS OF SHAME (DANI SRAMA), The Guardian, London, 17. novembar, 1999;
56. **Premec - Schiffler, Ljerka**, UBIJANJE STABLA, Treći program hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;
57. **Premec, Vladimir**, SLOVO O TOLERANCIJI, Dijalog, br. 1-2, Sarajevo, 1995;
58. **Ramljak, Alija, Mahmutović, Dževad**, UPOTREBA BOJNIH OTROVA U SREBRENIČKOM "HOLOKAUSTU ", u ediciji: SREBRENICA 1995., knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998;
59. **Redžić, Erver**, AGRESIJA, ZAVJERA, PODJELA - HISTORIJSKI KRAJ DRŽAVE BOSNE I HERCEGOVINE, Dijalog, br. 2-3, Sarajevo, 1998;
60. **Redžić, Erver**, PRIRODA ČOVJEKA, DESTRUKCIJA I TOLERANCIJA, Dijalog, br. 1-2, Sarajevo, 1995;
61. **Rodin, Daroe**, AKTUELNOST POLITIČKE TEOLOGIJE, Politička misao;
62. **Sarmiento, Gricelda** (Grizelda Sarmiento), KATAKLIZMA RATA, Dijalog, br. 1-2, Sarajevo, 1995;
63. **Senjaković Reana**, RAT SIMBOLIMA, Treći program hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;
64. **Smajović, Azra**, NEMA AKTUELNIJEG PROBLEMA OD GENOCIDA U BOSNI I HERCEGOVINI - DRAMATIČNE PORUKE SREBRENICE, u ediciji: SREBRENICA 1995., knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998., str. 196 do 217.;
65. **Šašić, Jefto**, PORIJEKLO I BIT FAŠISTIČKOG GENOCIDA NA TLU JUGOSLAVIJE, Socijalizam, br. 12., Beograd, 1985;
56. **Štulhofer, Aleksandar**, ETNOSOCIOLOGIJA I RAT U HRVATSKOJ, Treći program hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;

57. Švicer, Voren. (Warren Switzer), *SLOMLJENO SREBRENO OGLEDALO - SREBRENICA*, 11. JULI 1995., u ediciji: *SREBRENICA 1995.*, knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998;
58. Tanović, Arif, *KORIJENI DESTRUKCIJE I MOGUĆNOST TOLERANCIJE*, Dijalog, br. 1-2, Sarajevo, 1995;
59. Tanović, Arif, *STANJE OPSADE*, Dijalog, br. 1-2, Sarajevo, 1995;
60. Tepić, Ibrahim, *OSVRT NA HISTORIJSKI RAZVOJ I TRAGEDIJU SREBRENICE*, u ediciji *SREBRENICA 1995.*, knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998.;
61. Thompson L. P. Jhon, Quets A. Gail (Džon Tompson i Kits Gel), *GENOCID I DRUŠTVENI SUKOB*, Treći program hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993;
62. Tucaković, Šemso, *MEDIJSKI ASPEKTI GENOCIDA NA BOŠNJACIMA SREBRENICE*, u ediciji: *SREBRENICA 1995.*, knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998., str. 254 do 268;
63. Žilber, Šaron (Sharon Silber), *JEVREJSKI ODGOVOR NA SREBRENICU - JEVREJI PROTIV GENOCIDA*, u ediciji: *SREBRENICA 1995.*, knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998., str. 100 do 107;
64. Veselica, Marko, *TEMELJNI IZVORI I AKTERI GENOCIDA NA PROSTORU HRVATSKE, BOSNE I HERCEGOVINE I EX-JUGOSLAVIJE*, u zborniku *GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995.*, IIZPČ i MP, Sarajevo, 1997., str. 99 do 108;
65. Westing, A. H., *ENVIRON MENTAL CONSEQUENCES OF THE SECOND INDOCHINA WAR - A CASE STUDY* (OKOLIŠ, KONZEKVENCE DRUGOG VIJETNAMSKOG RATA - STUDIJA SLUČAJA), *Ambio* br. 4, str. 216 do 222;
66. Žiga, Jusuf, *ZLOČINI U SREBRENICI ZA VRIJEME AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991.-1995.*, u ediciji: *SREBRENICA 1995.*, knjiga 1., IIZPČ i MP, Sarajevo, 1998., str. 17 do 22;
67. Županov, Josip, *ZNANJE, DRUŠTVENI SISTEM I KLASNI INTERES*, *Naše teme*, br. 7 - 8, Zagreb, 1983;
68. Županov, Josip, *RADNIČKA KLASA I DRUŠTVENA STABILNOST*, *Kulturni radnik* br. 5, Zagreb, 1985.;

5. INTERNET

1. **GENOCIDE RESOURCES: BIBLIOGRAPHY, MAIN BOOKS THE UNIVERSITY OF MEMPHIS AND THE PENNSYLVANIA STATE UNIVERSITY** (Izvori o genocidu : bibliografija izabranih djela);
2. **BIBLIOGRAPHY 1: RECENT BOOKS** (Works published in or after 1992) (Bibliografija 1: Nedavno izdate knjige, izdate u ili poslije 1992);
3. **BIBLIOGRAPHY 2: RECENT ARTICLES AND REPORTS** (Works published in or after 1992) (Nedavno objavljeni članci i izvještaji (Radovi objavljeni u ili poslije 1992);
4. **BIBLIOGRAPHY 3: ANNOTATED BIBLIOGRAPHY OF SELECTED BOOKS** (includes works published prior to 1992) (Bibliografija odabranih knjiga (uključuje radove objavljene prije 1992);
5. **GENOCIDE STUDIES PROGRAM, YALE CENTER FOR INTERNATIONAL AND AREA STUDIES**; Barbara. Papacoda yale.edu (Program studija o genocidu. (Yale Centar za međunarodne i lokalne (područne) studije.

SKRAĆENICE

- BiH** - Bosna i Hercegovina
BKC - Bosanski kulturni centar
CNN - Si-En-En, Američka kablovska televizijska mreža
(Cable News Network)
EU - Evropska unija (European Union -EU) -
Ranije Evropska zajednica - EZ (European Community - EC)
EZ - Evropska zajednica (European Community -EC).
Kasnije Evropska unija (European Union EU)
HDZ - Hrvatska demokratska zajednica
HV - Hrvatska vojska
HVO - Hrvatsko vijeće obrane
HZ HB - Hrvatska zajednica Herceg-Bosna
ICTY - Medunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
(International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia)
IIZPČ i MP - Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i medunarodnog prava
IZM - izmješteno zapovjedno mjesto
JMO - Jugoslovenska Muslimanska organizacija
JNA - Jugoslovenska narodna armija
KESS - Konferencija za evropsku sigurnost i saradnju
KPD - Kazneno popravni dom
NATO - Sjevernoatlanski NATO-pakt
NDH - Nezavisna država Hrvatska
OSCE - Organizacija za sigurnost i saradnju u Evropi
(Organization on Security and Cooperation in Europe)

- OUN** - Organizacija ujedinjenih nacija
R BiH - Republika Bosna i Hercegovina
SAD - Sjedinjene Američke Države
(United States of America USA, United States US)
SANU - Srpska akademija nauka i umjetnosti
SAO - Srpska autonomna oblast
SDP - Socijalistička demokratska partija
SDS - Srpska demokratska stranka
SFRJ - Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SHS - Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina)
SSSR - Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
SR - Socijalistička Republika
SRJ - Savezna Republika Jugoslavija
TO BiH - Teritorijalna odbrana BiH
UN - Ujedinjene nacije
VKBI - Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca
UNHCR - Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbjeglice
(United Nation High Commission - Commisariat,
Commisar-for Refuges)
VSRJ - Vojska SRJ